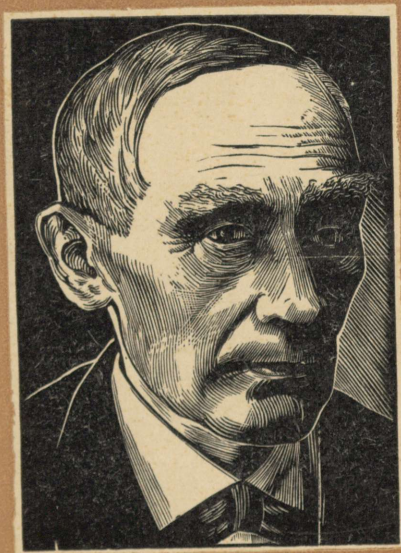

EESTI KIRJAMEHI

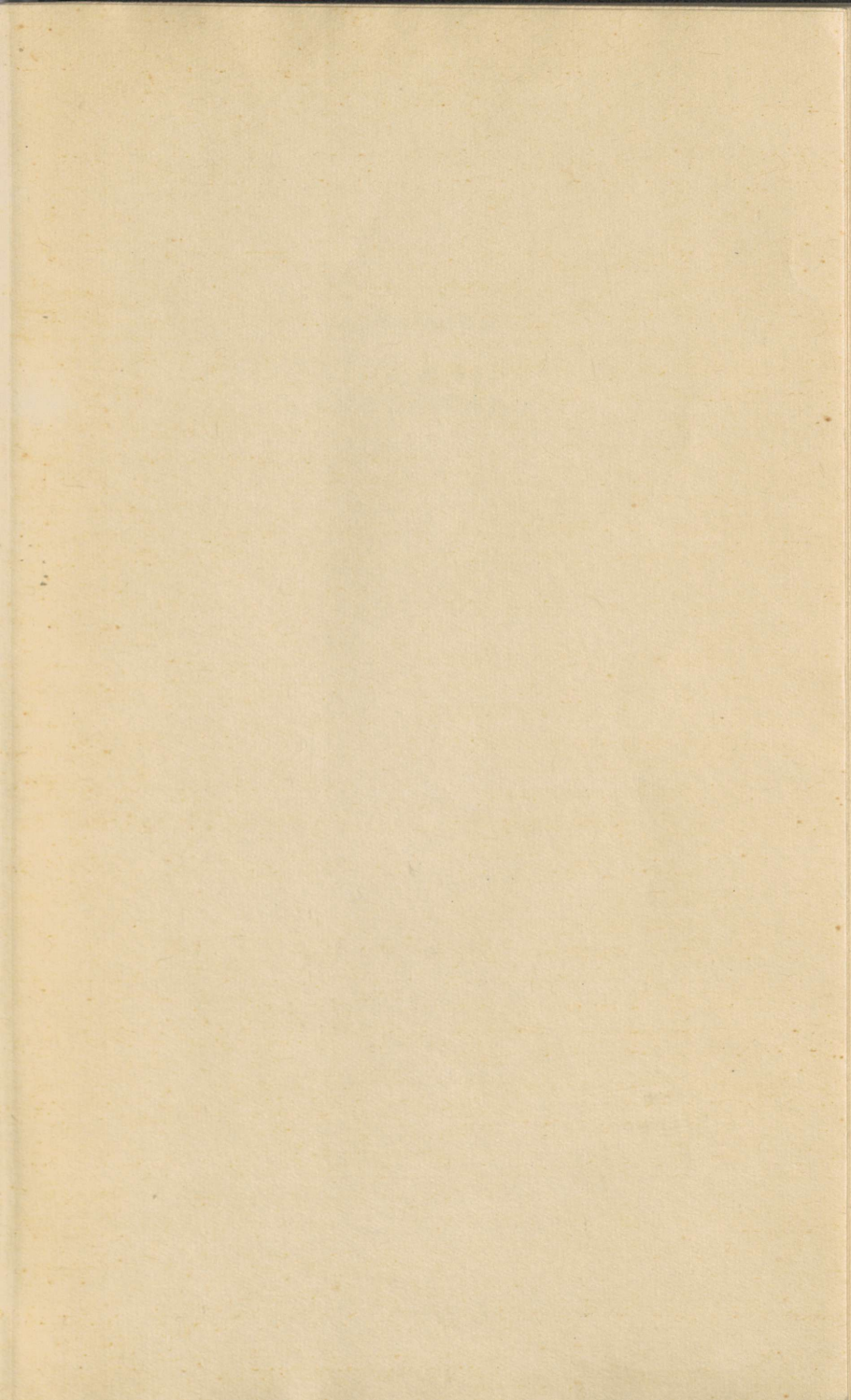

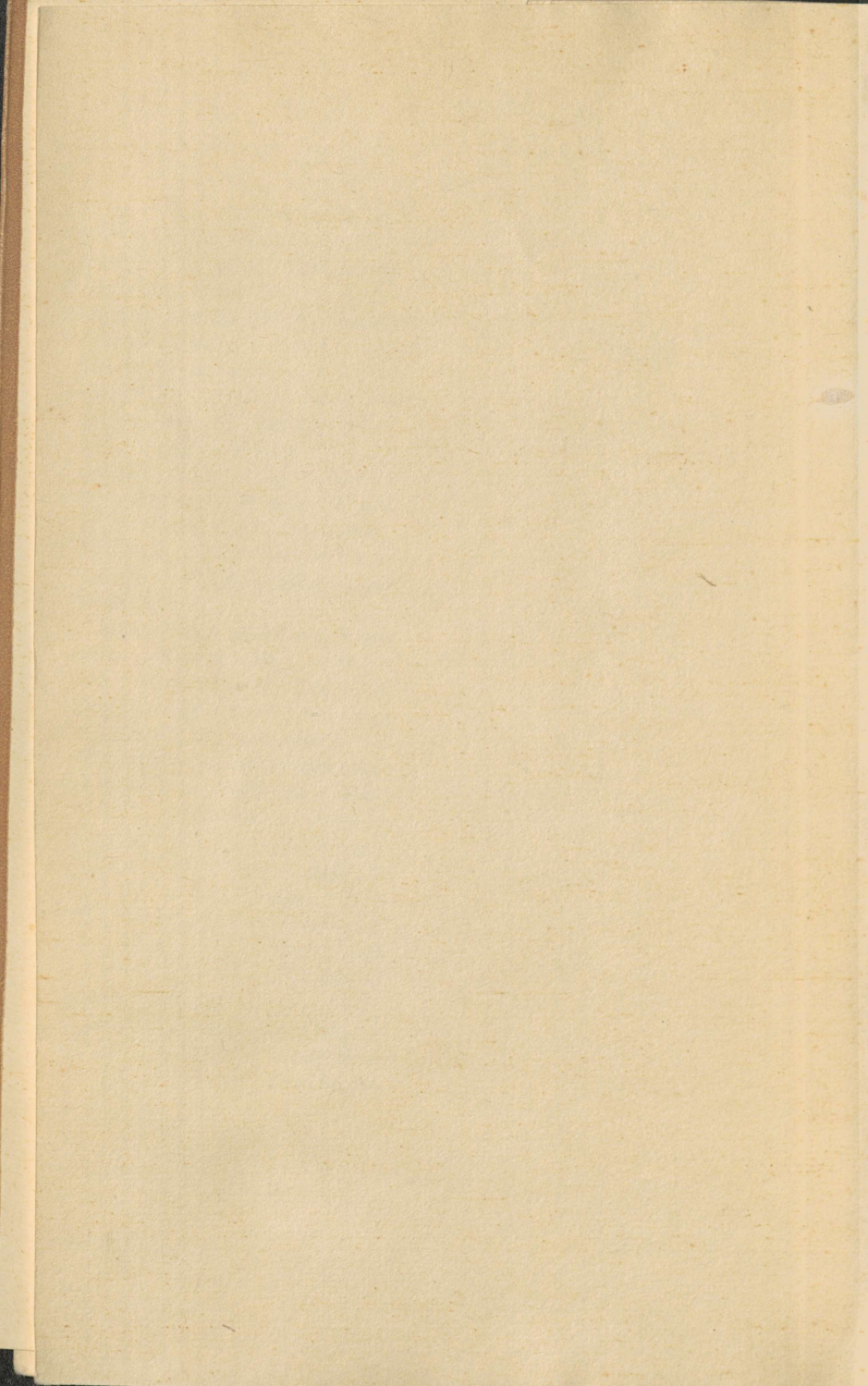
FRIEDRICH
REINHOLD
KREUTZWALD

Fr. R. Kreutzwaldi (1803—1882) peame õigustatult eesti rahvusliku kirjanduse rajajaks. Tema töid ja aegumatuid teeneid õpitakse tundma kõigis meie koolides. Tema kohta on aastakümnete vältel tekkinud niivõrd ulatuslik kirjandus, et üksnes kõige selle loetlemisekski kuluks märksa rohkem lehekülgi kui on käesolevas raamatus. Ometi polnud meil siamaani möödunud sajandi suurima eesti kirjamehe vähegi täielikumat elulugu.

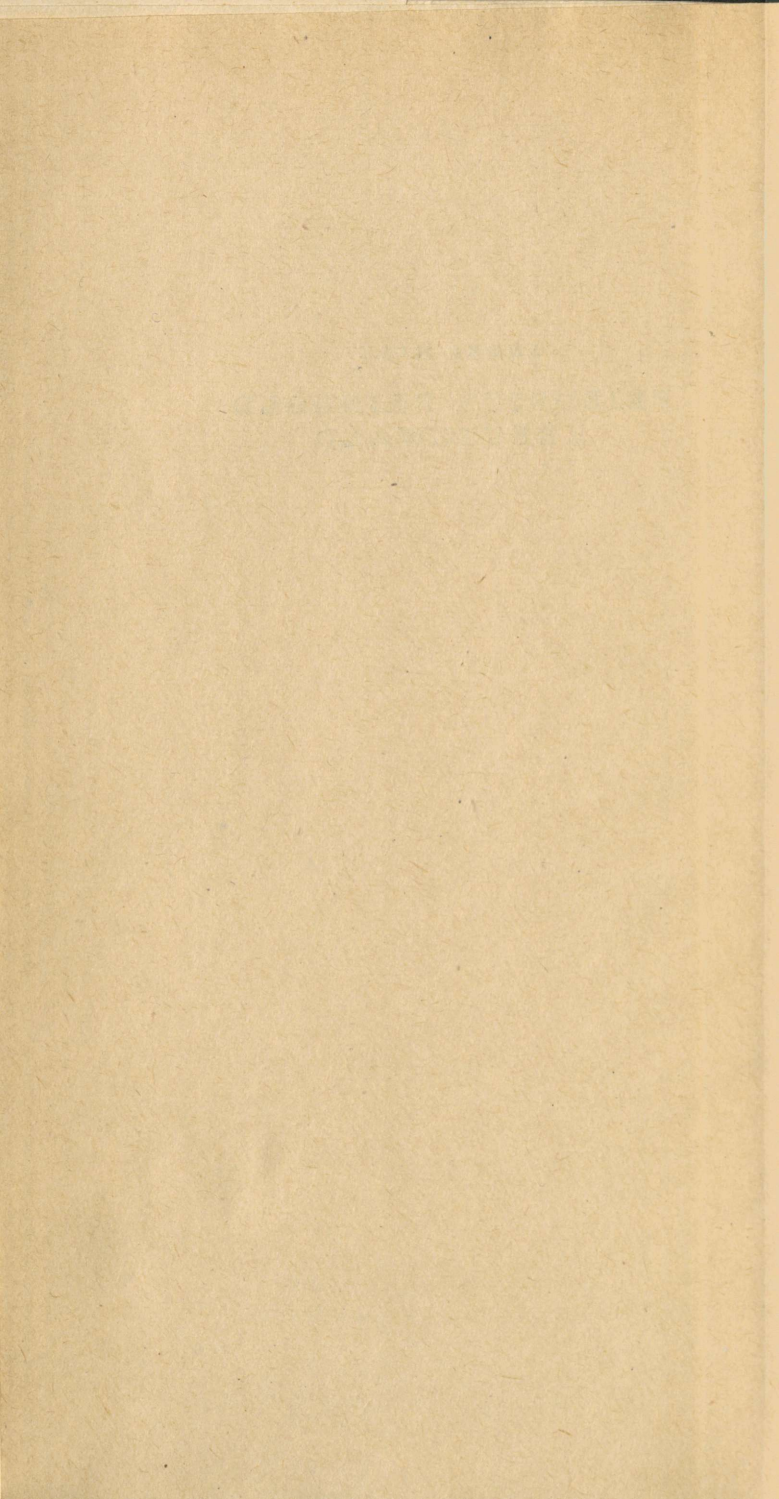
Käesolevaga on tehtud katse anda «Kalevipoja» ilmumise 100. aastapäevaks ülevaatlik kujutus eesti eepose koostaja elukäigust, Kreutzwaldist kui väljapaistvast kultuuritegelasest ja suurest inimesest. Kirjaniku ühiskondlik-poliitilisi, filosoofilisi ja esteetilisi vaateid omaette pole siin jälgitud, aga nende põhiolemus peaks nähtuma ta elutöö käsitlusest. Kreutzwaldi loomingut on vaadeldud tema elu ja püüdluste üldpildis, s. t. peasjalikult tekkeloolisest ning tähenduslikust küljest, üksikteoste lähemat analüüsi eesmärgiks seadmata.

ENDEL NIRK

FRIEDRICH REINHOLD
KREUTZWALD

-24001

ENDEL NIRK

FRIEDRICH REINHOLD
KREUTZWALD

LAULUISA ELULUGU

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1961

8E
N55

Ümbrispaber:

E. Kollom (puugravüür) ja *S. Lüberg* (kujundus)

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOOGU

PÄRISPÕLVE HÄMARIKUST

... 1803. aasta lähenes lõpule. Need olid Euroopale ärevad ajad, aga siinse maarahva jaoks jäid läänepoolsed mullistused ning konfliktid mõistagi alles üsna kaugeks. Seda teati küll, et paari aasta eest oli päratu Vene riigi isevalitsejaks saanud noor Aleksander I (tolle isa Pauli oli tabanud õukondlikult organiseeritud «südamerabandus»), ja käis koguni kumu mingist kergendusi toovast uuest seadusest. Kuid väljamaa asjust oli pärispõlisel talurahval väga pisut aimu — kust said nad sedagi kuulda, et kindral Bonaparte oli end Prantsuse vabariigi eluaegseks konsulliks teinud ja valmistus päris-imperaatoriks hakkama? Muudest asjadest võidi tollal veelgi vähem teada. Näiteks sellest, et Weimari hertsogi salanõunik Goethe tegeles oma «Fausti» esimese osaga või et Viinis helilooja Beethoven kirjutas Kolmandat sümfooniat. Et filosoof Immanuel Kant veel tegi Königsbergis oma kronomeetrilise täpsusega jalutuskäike, kuna Walter Scott oli alles algaja poeet ja võis mõttes kanda «Viimse minstrel'i laulu». Oli teisigi suurmehi, kes aga esialgu kuulusid rohkem veel väikemeeste hulka. Byron sai küll juba 15-aastaseks ja tuupis Harrow's vanu keeli, aga Puškin ja Balzac olid mõlemad 4-aastased ning selletõttu sunnitud oma väimujõude kulutama tähestiku tundmaõppimisele.

Niisugune oli lühidalt «tähtede seis», kui Eestimaa kubermangus Viru kreisis tuli ilmale poisslaps, kelle osaks sai ühe tegelikult veel olematu rahvuskirjanduse rajamine. 1803. aasta 14. jõulukuu päeval*, mis oli nii lühike ja tuhm pikkade pimedate ööde vahel, sündis Kadrina kihelkonnas Jõepere mõisa kingsepa Juhani ja ta naise Anne kolmas laps. Paarirahva esimesed võsukesed olid juba õrnas eas sellest maisest hädaorust jälle lahku-

* Kõik ettetulevad kuupäevad on antud muutmatult, s. t. vana kalendri järgi.

nud, aga kolmandal poisil näis rohkem eluvisadust olevat. Pärisorja seisuses sündinud väeti inimeseloom — kuidas oleks ta teisiti saanud tolelaegsel Eestimaal üldse elama hakata.

Kingsepa-Juhan polnud siiski nende hulgast, kelle elujärg oleks kõige viletsam olnud. Ta oli sunnismaine nagu muugi külarahvas ja mõisapere — aga ometi juba saks- tega soodsamates suhetes ametimees, asisem inimene. Pealegi põlvnes ta suurest suguseltsist, mida ümbruskonnas tunti ja millel on oma aja patriarhaalse iseloomuga mõisa- ja külaolustikus küllalt tähelepanдав koht olnud.

Rohkem kui kahesajandilist vahemaad ületavad pärimused ei satu küll igas tükis ühte arhiivandmetega. Eks ole kuuldud ja korratud lugu vaarisast Mangust, kes toodud Laiuselt künnihärja vastu vahetatuna Jõepere mõisasse viinameistriks. Nüüd teame, et tegelikult toodi juba 1736. a. Jõeperesse Mango isa Mauro Pello kogu oma arvuka perega. Mangost sai Arukülas talupidaja, ja pika- peale on ta tolle aja kohta kaunis priskele elujärjele jõud- nud. Samas külas on taluperemeheks olnud ka vend Mihkel, kuna Rein siirdus peatselt naaberküladesse kõrtsmi- kuks.

1760-ndaist aastaist alates kujunes Jõepere mõis hern- huutliku usuliikumise üheks tugialaks Põhja-Eestis. Mõi- saomanik H. R. v. Vietinghoff ja tema proua olid tulised vennastekoguduse pooldajad ja aitasid igati kaasa selle liikumise levimisele oma vendade-pärisorjade seas. 1771. a. saabus Saksamaalt mõisniku laste kasvatajaks õpetatud hernhuutlane G. C. Stüdemann, kes hakkas peatselt juhtima kohalikku vennastekogudust. Ka Pello Mango on koos oma naise Mari ja lastega vagadusliiku- misse tõmmatud. Veel suuremat agarust on üles näidanud Pello Mihkel, kes tõusis Jõepere vennastekoguduses sil- mapaistvaks tegelaseks ja on arendanud hernhuutlikku misjonitööd ka naaberkihelkondades. Kui mõisnikust usu- vend 1773. a. ehitas Jõeperesse koolimaja, mis sai ühtlasi ka vennastekoguduse tegevuskohaks, siis seati Mihkel koolmeistri ametisse.

Hernhuutlikul usuliikumisel ei ole tema levimise algul meie maal puudunud mõningad talurahva klassivõitluse jooned. Ent midagi taolist oleks raske kujutleda Jõepere mõisas, kus kristlikus vennaarmus üritati ühendada saksa ja talupoega, mis oli üsnagi erandlik olukord. Kahtlemata

mõjustas aga Mauro Pello poegade ja pojapoegade kuulumine vennastekoguduse mõjuringi soodsalt nende üldist hariduslikku taset. Vennaste hulgas hinnati kõrgelt kirjaoskust, mis võimaldas lugeda piiblit ja Tallekoguduse käsikirjalist lugemisvara, läkitada kirjalikke sõnumeid kaugemal elavatele usukaaslastele. Need, kes teiste hulgast välja paistsid, leidsid vagatseva mõisahärra poolt edutamist ka mõisaametites. Pello Mango poeg Rein — kirjaniku vanaisa — ongi nõnda pääsenud kupja kohale, mida pidas pikka aega. Usutavasti oli ta küll rohkem manitseva sõna kui kepiga sundija, aga sundija ometi.

Mango Reinul on olnud suur pere: esimese naise Kaiega 4 poega ja 5 tüdart, teise naise Mallega veel 3 poega ja 2 tüdart. Ustava mõisamehe esimene poeg Juhan (s. 1766) on juba poisikesena häärberis tubasematele toimetustele pandud ja pidas kogu oma noorpõlve teenriametit. Hiljem, juba meheelisena, lasti tal Tallinnas kingsepatööd õppida. Vagade mõisavanemate silma all on üles kasvanud ka teenijatüdruk Ann, kellega Juhan 1797. a. maikuus paari läks. Põlvnenud ta Läänemaalt, ja koguni Vatla vabatalupoegade ning kunagiste rahvavanemate soost. Jõepere mõisaproua oli pärit Läänemaalt Ungrust ja on Tõnu Peetri tütre (nähtavasti orvu) juba selle lapseeas Jõeperesse toonud. Muide, emapoolse päritolu kirjandusliku kajastusena leiame «Kalevipojaski» Läänemaalt võrsunud nooriku — Linda.

Nii sõltuvus mõisast kui perekonnataavadest tegi palvevenna ka Kingsepa-Juhanist. Isalikult manitseb teda kõigist maailma kiusatustest hoiduma 1799. aastast säilinud vennastekoguduse tegelase Kulli Jüri kiri. Vagade almatena oli Juhanil ja Annel võrdlemisi hea läbisaamine sakstega. Sellest kõneleb ka asjaolu, et kingsepapojakese vaderiteks on olnud mõisaproua Charlotte v. Vietinghoff ja tema tulevane väimees, preili Auguste kihlatu kapten parun J. R. v. Rosen. Kolmandana on kirja pandud toapoiss Gustav. Lapsukesele pühitsetud ristimisvett pähe riputades andis Kadrina pastor A. Knüpffer — meile tuntud kui heatahtlik eesti rahvaluule koguja — pärisorjuses sündinule erandlikult kõlksuva saksaväärilise nime: Friedrich Reinhold. Perekonnanime polnud veel vanematel enestelgi.

Arvatava Ristmetsa vabadikuhurtsiku asemele püstitatud mälestusmärk peab tähistama Kreutzwaldi sünni-

paika. Heas usus oleme seal käinud M. Kampmann ja G. Suitsu jälil, kes on toetunud kohapeal vanemate inimeste suust kuulnud pärimustele. Kreutzwald ise ja ta ametlik sünnitunnistus märgivad üksnes Jõepere mõisa, Ristmetsa kohast ei näi kirjanik — imelik küll — midagi teadvat. Raskevõitu ongi noorpõlvest alates mõisas viibinud ja ametilt mõisakingsepakts olnud Juhani elukohaks pidada mitu versta häärberist eemal küla ääremaadel losutavat osmikut. Aga mis kombel võiks nüüd enam sellesse küsimusse selgust tuua?

Õigupoolest ei olegi sünnikohal tulevase kirjamehe arengule kuigivõrd tähendust — vaevalt pooleaastase maimukesena rändas ta siit memme kätel mujale, Kaarli (Vana-Sõmeru) mõisa teisel pool Rakveret. Preili Auguste oli mehele läinud, vana mõisahärra siit patusest maailmast lahkunud, Jõepere siirdus teise omaniku kätte. Lesestunud vanaproua kolis siis üle perekonna teise mõisa koos oma ustavamate teenrite ja ametimeestega, kelle hulgas oli mõistagi ka Kingsepa-Juhan. Peale jalatsite kopsimisekohendamise on uues elukohas tema hooleks antud mõisaaitade arupidamine. Ka Ann ülendati siin pereemandaks ja oma püüdliku agarusega on ta vanaproua Charlotte täie rahulolu ära teeninud. Kaarli mõis saigi nõnda Friedrich Reinholdi lapsepõlvkoduks; Aida-Vidriks on teda siis kas tõeliselt hüütud või hiljem nõnda kujutletud.

Vennastekoguduse hardusetavadest peeti siingi endist viisi kinni nii häärberis kui ka aidamehe peres. Lepna palvemajasse viivat rada on vagad mõisateenrid hoolega tallanud. Aga me vististi ei eksi oletades, et kogu liikumises polnud enam seesugust õhinat kui omal ajal Jõeperes Stüdemanni paremail päevil. Kaarli ümbruse rahva seas ei olnud vagatsemine nii valdav, sestap siis ka rahvapärimused suuremas elujõus. Kord kuulsaks meheks sirguva poisikese noorusmaal leidus veel küllalt rikkalikult suulise sõnaloomingu avaldusi, kaugema või lähema mineviku luulelisi kajastusi.

Muistelugusid kuulav Aida-Vidri kas mõisa peretoas või sügisõhtuil rehepapi kõrval küdeva ahju ees — eks taolised kujutlused kerki ennekõike ta lapseaastaille mõeldes. Korduvalt on Kreutzwald ise märkinud oma lähedasi kokupuuteid rahvapärimuste maailmaga varasest noorusest alates, toonitanud kiindumust rahvaluulesse ja selle sügavat mõju oma vaimsele kujunemisele, rahvaliku omasuse-

tunde juurdumist. Kes saakski selles kahelda. Meie rahvusliku kirjanduse rajaja kasvas üles elavate rahvaluule traditsioonide õhkkonnas. Ükski võõras, ükski varasem kirjamees polnud rahva poeetilisest eneseväljendusest nii vahetult osa saanud, sellesse niiviisi lapsest saadik sisse elanud. Seda võiski üksnes pärisorise talurahva eneseast võrsunu, kellel «saksa haisu» küljes ei olnud — sest võõraste nähes-kuuldes tavaliselt ei laabunud laul ega jutt. On ju küll aidameestki mõnes salmikus koos kiltri ja kupjaga põrgu põhja kirutud, aga meie terane Aida-Vidri võis rahva vaimse elu avaldusi ikkagi üsna omasena vastu võtta.

Talupoeglik luulemaailm oli üllatavalt omapärane ja mitmekesine. Lääne-Virumaad kui üht vanemat asustusala tuntakse pealegi tähtsama rahvaloomingulise keskusena. Isegi Kadrina kirikhärra Knüppfer on osanud pärisorjade leelutustesse suhtuda märksa teisiti kui balti pastorate rõhuv enamik, kes oma sõgedas sallimatuses ei näinud muud kui «pordulaule» ja «paganlikku lori». Hoolika kogujana olevat Knüppfer alati paberit ja pliiatsit kaasas kandnud, ja nähtavasti on heasoovlik hingekarjane suutnud usaldust võita, sest ta laulukogu kasvas suureks ning tähelepanuväärseks (seda on hiljem kasutanud ka Kretzwald). Võivad põhjendatud olla oletused, et Knüppfer mõnel määral ehk Kaarli aidamehe pojalegi kaudselt eeskuju andis rahvaluule hindamiseks, teadlikuma tähelepanu ärkamiseks, edasiseks kirjapanekute tegemiseks.

Päris kindlasti teame üht teist, lihtsamat meest, kellele pärastine kirjanik veel oma vanapõlves tänuga tagasi mõtles. See oli mõisateener Kotlep, kes juhtinud poisikest Kälavipoja nähtavatele jälgedele lähikondseil mail. Arvatakse neid olevat koos käinud hiidliku vägimehe peaaset, ta hobuse jälgi ja Neerutis künnivagusid vaatamas. Külalaps teadis Kotlep kõige selle juurde jutustada mõnda muudki kujutlust erutavast pärimusainestikust. Ja vastuvõtlikku lapsehinge langenud seemneiva ei jäänud idanemata, ehkki ta viljaks võis valmida alles aastakümnete pärast. Varases eas omaksvõetu on suur jõud, sageli inimese kogu elutööd määrav tegur.

Oli muidki jutu- või laulumehi nooruslikult hakkaja Kotlepi kõrval, kellelt aeg-ajalt võis seda ja teist kuulda ning meelde jätta. Seal meenub näiteks «Rootsi rüütliks» nimetatud rändava kerjuslauliku iseäralik kuju, keda tun-

tud kogu Virumaal. Arvatavasti oli too küll rohkem rahvalikus laadis improviseerija kui mingite muistsete kangelaslaulude edasikandja, «viimne minstrel», kellena Kreutzwald teda on tahtnud oma lapsepõlvemälestustest elustada.

Kaarli mõisa vagatsev-patriarhaalset elulaadi arvestades võiks oletada, et seal mõisasakste ja vallarahva vastuolude teravus polnud nii ilmne kui enamasti mujal. Aga pärisorjus oli pärisorjus ja mingit põhimõttelist erandit selles ei saanudki olla. Ümbritsev elu oma nähtustega, talurahva suureneva vaesuse ja üha kasvavate koormistega feodaalse mõisamajanduse süveneva kriisi tingimustes polnud mingi idüll. Palvevendlik ja saksteustav kodu mõisa alatoas ei suutnud sirguvat poissi hoida nägemast rõhumise ja ülekohtu avaldusi, mida ta veel vana mehenagi on selgesti mäletanud. Olgu see siis alusetult heinavarguses süüdistatute piinamine ja karistamine haagikohutniku poolt, olgu need oma pere hädapäraseks hingespitamiseks leivavilja laenuks nuruvad nälginud talupojad mõisaaida ees, olgu õigusenõudjate ja Peterburis kaebamas käijate vangistamine, peksmine ning «tühjale maale» saatmine või muud selletaolist. Neid nii püsivalt mälus elanud tähelepanekuid ja teiste suust kuulnud jutustusi võib pidada küllaltki olulisteks mõjuteguriteks. Sügava-maid järeldusi suutis ta nendest teha muidugi alles hiljem.

Nagu jumalavallatuid mõtteid, nii ka olemasolevat maist elukorda arvustavaid kõnelusi-mõlgutusi ei oskaks oletada sunnismaisest kingsepast algul aidameheks, siis kõrtsipidajaks, lõpuks mõisavalitsejaks üleneva Juhani peres. Ja ometi, otsekui kõige kiuste, kujunes poja mõtte- laad sootu teiseks.

*Mis silm mul nägi orjakütke sõlmest,
kuis pärispõlves rahvast piinati —*

sega ei ole Kreutzwald kirjameheks saades unustada võinud. Olgu ta enese lapsepõli küll hõlpsam kui eakaaslastel küla suitsutaredes, aga teadmine oma kuuluvusest selle rõhutud rahva hulka on temas alati elav olnud. Pärisorjuse aega iseloomustades kirjutab Kreutzwald üsna oma avalike esinemiste algul: «Rahvas oli vanal põlvel mõisnikkude päris, ja seadust mööda igal ühel mõisnikul voli ning meelevald oma pärisorjaga kõik teha, mis ta aga ise tahtis,

sellepärast müüdi inimesi igal aastal otsekui lojuseid, ehk vahetati mõnda meest hobuse ehk jahikoera vastu, ehk piinati neid muidu sõgedal kombel.»*

Vististi mitte oma kõige lähemate omaste ringist polnud Kreutzwaldil võimalik leida rahulolematust virgutavaid, üldse iseseisvamale mõtlemisele julgustavaid eeskujusid. Võiksime ütelda, et usklike ja allaheitlike mõisateenrite lapse kujunemine selleks, kes temast sai — see oli enne-koike tingitud ta enese ausameelsest ja sirgjoonelisest loomusest. Vanemate suhteliselt soodsama seisundi tõttu jõudis ta pooleldi õnnekombel pisut laiema arengutee algusele, kasvades siis peatselt üle oma kodumiljööst ja selle päritud elukondlikest traditsioonidest.

Lugemisoskuse on väike Vidri ema juhatusel varakult selgeks saanud. Mida ta sellal just lugeda võis, selle suhtes peame küll piirduma üksnes oletustega. O. W. Masingu olulisemad kirjatööd, mida Kreutzwald kõrgelt on hinnanud, ilmusid kõik mõnevõrra hiljem. Vanemate eesti keeles kirjutatud autorite lugemisest pole ta otseselt midagi rääkinud, mõni Arveliuuse või Willmanni raamatuke võis siiski näppu ulatuda. Koduse õpetuse tõenäoliseks tulemuseks on aga päris põhjendatult arvatud hernhuutlikule vaimule vastavat hoolsat pühakirja lugemist. Sellele näib osutavat ka piibli motiivide, sealt võetud võrdluste ja kõnekäändude sagedane esinemine Kreutzwaldi hilisematel töödel ja kirjades. Olgugi tolle iseäraliku raamatu lugemine poisikesele vaevalt eakohane, olgugi «jumasõnaks» kuulutatu erilist suhtumist eeldav — ometi avanes seal terve kirev ning kummaline omaette maailm kõige mitmekesisemate sündmuste ja arvutute inimkujudega, kirgedega ja võitlustega, imede ning õudustega.

Üsnagi vastukäivate mõjude ristumist peame niisiis tõdema Friedrich Reinholdi lapsepõlvest alates. Ühelt poolt rahvaluule troostitu kaebetoon või vihane rahulolematumus, samuti maarahvale osaks saava rõhumise ning ülekohtu avaldused igapäevasest ümbritsevast elust — teiselt poolt otsene sakstest sõltuvus, vanemate eriline asend härraste ja talurahva vahel, nagu enesestmõistetava mõisaustavuse harjumused. Ühelt poolt rahvaliku elukäsituse

* Tsitaadid, teoste pealkirjad jms. on kohandatud tänapäeva ortograafiaie.

läbini maine tüsedus, vanade pärimuste paganlik laad, juttude-laulude tihtipeale otseselt kirikuvastanegi hoiak — teiselt poolt palvevendliku usuhärduse, maist elu tähtsusetuks pidava vagameelsuse, kõike ilmalikku hukka mõistva hernhuutluse õhkõond. Kuidas aru saada, kuidas seostada, kuidas neid vasturääkivusi ületada? Oli vaja palju aega, teadmiste kogumist ja elukogemuste omandamist, enne kui võis kujuneda oma vaade kõigile nähtustele ja probleemidele. Vaevalt oleksime huvitunud selle inimese elukäigust, kui ta poleks suutnud teha otsustavat valikut rahvaliku, eluterve, edasiviiva kasuks. Kummatigi jäid noorpõlve vastuolulistest sadestustest teatavad jäljed Kreutzwaldi meheaastategi maailmavaatesse, ta elu- ja usukäsitusse.

Kui püüame pilku heita tulevase kirjamehe sügavamalt hingelist isikupära kujundanud teguritele, siis vähestest olemasolevatest vihjetest võime siingi tabada erisuunalisi kõikumisi. Oma kirjades on Kreutzwald vahel kurtnud juba varases nooruses alguse saanud raskemeelsuse kalduvuse üle, vihjanud oma Kullervo-loomusele, kõnelnud koguni «võltsimatu turaani vere» pärandist ja «valesti kiigutatatu» sisevastuoludest. Orjuses sündimisele, orjavaimus kasvatamisele on vististi viimasega osutatud. Teisest küljest aga võiksime arvatavasti midagi Kreutzwaldist enesest leida kas või «Paari sammukese» Suntsi Reinu noorpõlve kujutuses: neis lapseliku meele unistlikes tajumustes, kiindumises loodusesse ja üldse kogu ellusuhtumises oleks nagu tunda meie tumemeelse «turaanlase» päikeselisemat, unistav-luulelist hingepoolt. Ja siia juurde veel tubli annus Kreutzwaldi endagi meelest rahvuslikult eriomast pilkelusti ning koerahambalikku sõnateravust, mis toetub talupoeglikule arukainusele. Eks kõigest sellest juba hakkagi ilmseks kooruma nood tunnuslikud temperamendi ja isikupära tahud, mis hiljem nii iseloomulikult avaldusid kirjamehe elus ja töös.

Et perekonnanimeta poisikesest pidi kord eesti rahvakirjanik saama, seda poleks tollal keegi suutnud ette näha. Need, kes siiani maarahvale raamatukesi ja kalendreid kirjutasid, olid kõik saksad olnud. Oma sulese pitsusi olid nad ülalt alla armuannina ulatanud. Kes oleks siis küll võimalikuks pidanud, et sündinud eestlasestki võib kirjamees tulla? Niisugust asja polnud veel juhtunud — kui vennastekoguduse konspiratiivsete käsikirjade paljun-

dajaid mitte arvestada. Aga nähtamatute ja tundmatutena olid esimesed teerajajad võrsumas: üks Kaarli mõisa aida-mehe, teine Hao mõisa opmani, kolmas koguni kaugel Riia linnas kirikuteenri perekonnas.

Pärispõlve hämarik varjutas alles Eestimaad. Enamik nendest paremaosalistestki, kes ametimeestena külarahva seast esile olid kerkinud, seisis endist viisi mõisa elusa inventari nimekirjades. Selle või teise Jaani-Juhani sunnismaisusest vabakslaskmine oli üksnes isanda armuasi. Kuid ajad olid muutumas ja reformide vajadus niivõrd ilmne, et isegi balti parunid pidasid õigemaks kas või näilisi järeleandmisi teha: ehk õnnestub talupoegade formaalse priiSKUulutamisega oma põhihuvisid päästa. Pärisorjuse kaotamise seadused olid väljatöötamisel. Vabakirju, mida muidu ainult haruharva oli saadud, hakati nüüd teenekatele mõisa-ametimeestele lahkema käega andma. Ja 1815. a. kevadel on ka Kaarli mõisa aidamees Juhan «kauaaegse ustava teenistuse eest» vääriliseks tunnistatud senisest sõltuvusest vabanema. Paljude pitsatitega paberil seisis, et Johann Reinholdsohn koos naise ja pojaga võib siitpeale endale elukohta valida, kus ta tahab, ja mitte keegi ei pidanud teda «saavutatud priiuse maitsmises eksitama või selle seaduspärasuse vastu ükskõik missugusel ettekäändel vaidlema».

Suur sündmus tolle aja inimese elus. Priimees — see oli juba ise enese asjade üle otsustaja. Isikliku vabakirjaga taskus oli Juhan koguni teises olukorras kui muu talurahva mass, kellele peatselt «kingitav» priius jäi ainult tühjaks sõnakõlksuks. Värske priimehe pojalegi hakkas paistma teisemat teotsa kui see pärispõlves võimalik oleks olnud. Kuigi see tee polnud kaugeltki tasane ega takistusteta, viis ta ometi välja senisest umbhämärikust.

KÖITE JA KAMMITSATE KIUSTE

Reinholdsohni poeg ei alustanud oma õpiaastaid küla-koolis. Niipaljuke, kui tolle aja vaevane rahvakool andis (kus see ülepea olemas oli), võis ta kätte õppida koduski ema juhatusel. 11-aastasena viidi Aida-Vidri Rakveresse saksakeelsesesse linna-alkkooli. 18. augustil 1815 on ta õpilaste nimekirja kantud, märkusega, et poissi kodus eraõpetuse teel on ette valmistatud.

Kodune ettevalmistus oli teadagi ainult emakeelne olnud, hariduse allikatele pääsemiseks polnud siis aga sellest suuremat abi. Koolis vajalikku saksa keelt ei mõistnud saksa nimega poisike veel sõnagi. Võõras keeles teadmiste algeid koguda oli visadust ja vaeva nõudev ülesanne. Ei võinud meelehärmi ja piinatundeta mööduda esimesed kooliajad keelevilunumate linnapoiste keskel, kuni maalt-tulnukaski vähehaaval sai saksa keelt sortsama hakata. Mis teha, kõik oli vaja ära kannatada. Sest ainuüksi võõra keele kaudu oli tollaegsel Eestimaal võimalik külakoolist kaugemale jõuda. Oma kogemustest selle teeraskust ja ebaloomulikkust teades astus Kreutzwald hiljem korduvalt välja emakeelse kooli eest.

Rakvere linna-alkkooli juhatas tollal Carl Gööck, kes samaaegselt pidas ka köstriametit. Vististi oli tal oma kahe töökohaga tegemist üleliigi, nii et kooliõpetuse tase on mitut puhku nurinat põhjustanud. Kuigi kaalukat teadmiste pagasit selles koolis poolteist aastat õppinud Friedrich Reinholdil kaasa võtta just ei olnud. Ometi oli ta püüdlikkusel niipalju tulemusi, et 1817. a. algul sai võimalikuks edasi minna kreiskooli alamasse klassi. Ja see oli juba sammuke kaugemale. Sest neid, kes kreiskooli kolmest klassist olid läbi käinud, loeti tollaegsete arusaamade kohaselt juba haritud inimeste hulka. Linnakodanike, antvärkide ja muude «väikesakste» poegade keskel valmistus ka noor Kreutzwald millekski saama.

Jah, nüüd juba kindlasti Kreutzwald, õigemini — Kreuzwald, nagu ta nimi on kirja pandud Rakvere kreiskooli algklassi (tertia) hinneteraamatus. Kas Friedrich Reinhold juba köster Gööcki õpilasena seda nime kandis (nagu on väitnud M. Kampmann), pole praegu enam võimalik must-valgel kindlaks teha; 1816. a. hingederevisjoni aktidesse on perekond igatahes kantud alles Reinholdsohni nime all. Üldse on pojale isa omast erineva perekonnanime andmise asjaolud, samuti kui selle nime päritolugi alles lähemalt selgumata.

Mis nüüd puutub Rakvere kreiskooli tollaegsesse õpetasemesse, siis kuigi kõrgeks kiita pole sedagi võidud. Tuimavõitu tuupimine kippunud seal valitsema, vanemõpetaja ja inspektori asetäitja F. A. Grove olnud pedagoogina tasakaalutu. Loodusteaduse õpetajat on Kreutzwald ise ühes hilisema eluea kirjas meenutanud veidralt ülespuhitud eneseimetlejana. Endine vene keele õpetaja Ivan Pet-

rovitš Sommer, vene-saksa nimega puhastverd eestlane, kes veel mõne aasta eest Rakveres kreiskoolipoistega — sealhulgas Faehlmanni ja Nocksiga — heas läbisaamises oma tööd tegi, oli vahepeal lahkunud ja asendatud kubermangukantselei kirjutaja Beluhhiniga.

Olgu küll, et õppeasutus ei kuulunud esmajärguliste hulka — hea tahtmise juures võis seal ometi nii mõndagi omandada. Õppeainete loend on üsna pikk ja soliidne, hinneteraamatus noorele Kreutzwaldile antud iseloomustused toonitavad ta kiiduväärt käitumist, elavat tähelepanu, täpsust ja hoolikust ning märkimisväärset edasijõudmist (hindeid iga õppeaine kohta eraldi tollal kreiskoolis ei pandud). On ootuspärane, et kitsaist oludest võrsunud nooruk katsus kõigiti õigustada vanemate püüdu talle kooliharidust võimaldada, mis kogunisti kerge ei olnud. Katkema pidi koolitee kõigest õpimust ja huvist hoolimata.

Oma teenistust ausameelselt toimetava aidamehe majanduslik järg polnud kuigi hiilgav. Pärisorjuse kaotamisega, millest 1817. a. jaanuaris kõigist Eestimaa kubermangu kirikukantsleist talurahvale kuulutati, vähendati paljudes mõisates senist teenijaskonda. Nähtavasti sel kevadel on siis ka Reirholdsohn Kaarli mõisast lahkunud, et katsuda õnne tulusamana näivas ametis. Rägavere-Aru kõrtsmikuna lootis vennastekoguduse mees pisut paremale järjele jõuda. Ärgu tundugu see mõte nii väga vastuokslikuna, sest usu- ja viinajoovastust osati tollal ja hiljemgi kokku sobitada, nii et näiteks just enamik pastoreid astus ägedalt karskusliikumise vastu. Ilmselt ei suutnud vend Juhan kõrtsimehena ka ise topsitõstmisest hoiduda, milliseks arvamuseks annavad muide alust mõned autobiograafilised lõimised «Viina katkus» jm. Kreutzwaldi loomingus. Et sel kombel jõukus jäi tulemata, on enesestmõistetav. Peale selle andis ootamatu löögi kõrtsikohas juhtunud vargus. 1818. a. kevadel pidigi Friedrich Reinholdi kooliskäimine Rakveres pooleli jääma. 10-rublane õppemaks kreiskoolis sellele lisanduva kütte- ja valgustusmaksuga polnud mõni tühine asi, peale selle oli vaja muretseda raamatuid ja õppevahendeid, tasuta kosti ja korteri eest. Ei, tuli katsuda midagi jõukohasemat: saata poiss õppima ametit, mis aitaks kiiremini kindlale teenistusjärjele.

Veel vanas eas on Kreutzwald ühes kirjas J. Hurdale kinnitanud end tundvat kõiki neid kõisi ja kammitsaid,

mis takistasid eesti poja jalga teel külavainult targema rahva seltsi. 14-aastasena, vaevalt hakanud aimu saama teadmisteriigi paeluvatest imedest, oli tal raske omaks võtta seda edasipääsuvõimaluste piiratust. Nukker oli lahkumine Rakverest, ta tammikust, Vallimäest ja juba lähedasteks saanud klassikaaslastest. Kooliskäimise asemel tuli minna end harjutama äriõpilase ametis.

Tallinna, ühte Pikal tänaval asunud v. Huseni kaupluse, mis rahvasuus tuntud «Karu kontori» nime all, oli vanematel õnnestunud oma poja jaoks koht kuulata. Kodustest kaugemale, väikesest Rakverest märksa erinevasse kubermangukeskuse, kauba- ja sadamalinna viis nüüd Friedrich Reinholdi uus elujärk. Küllap ta püüdis hädamisi kohanedagi selle ümbruse ja kohustusteringiga, katus saada eeskujuks seatud poesellide sarnaseks. Ometi puudus tal niisuguseks ametiks vajalik paindlikkus ja libedus, ei olnud tal enesel kogu ärialase tegevuse vastu väiksematki sisemist huvi. Mõne aja pärast leidnud siis kaupmeheisand, et poisil selleks tööks põrmugi annet ei olewat («jumal õnnistagu tema äratundmist!» on Kreutzwald hiljem taevast tänanud) ja andis isale nõu teda mõnel teisel alal katsuda.

Aga vanemategi elus oli vahepeal muutus toimunud. Rägavere-Aru kõrtsihoonest, kus möödunud aasta polnud toonud muud kui muret ja meelehärmi, asusid nad 1818. a. kevadel Harjumaa lääneossa Hageri kiheikonda. Mohrenschiltdidele kuuluvas väikeses Ohulepa mõisakeses oli isa Juhan saanud majapidamisohjade hoidjaks — aidameheks ja ühtlasi valitsejakski. Ohulepale viis nüüd Tallinnast ka noore Kreutzwaldi tee. Ei olnud uue elupaiga ümbruskond silmale kuigi rõõmustav, vaid märksa vaesem ning lame-dam koduselt tuttavast sünni- ja kasvukohast Virumaal. Aga pärast Tallinna kaupluseõpilase sunnivaevu ja sobimatusepiinu võis poiss esiotsa üksnes kergendust tunda. Kuigi murelik küsimus — mis edasi? — jäi arvatavasti koduste alatiseks kõneluste ja kaalutluste aineks.

Kooli oleks muidugi tahtnud, aga selleks puudusid esiotsa igasugused võimalused. Mõisa-«virtsahvti» õppimiseks ja sakste teenistusse jõudmiseks ei paistnud poisil suuremat himu olevat. Armastas rohkem üksipäini metsas ja väljadel uidata, omaette mõttes lonkida. Aga imelikul kombel sobis tal sõprus vana Toa-Jaagu-piga, endise mõisateenriga, kes oma elupäevi siin Ohulepal õhtule veere-

tas. Vagameelses aidameheperes võidi seda sõbrunemist esiotsa pahakski panna, sest Jakob Fischer oli kaugel ümberringi tuntud kui ilmaliku rahvalori ajaja, külapiidude viiulivingutaja, topsisõber ja tohterdaja. Rahutu vaimuga mees oli ta alati olnud, ei mingi tavaline allaheitlik teenrihing. Oma keevalisuse tõttu saanud ta kord nooremas eas isegi nii ränga peksunuhtluse osaliseks, et jäänud sellest eluajaks põduraks. Ja kuigi Jaagupile hiljem (1806) vabakiri oli antud, pole ta saksu suuremat sallinud ühti ja tõrksat ning vastalist vaimu jätkunud tal surmatunnini.

Toa-Jaagupi rahvalikel pajatustel oli noore Kreutzwaldi jaoks suurt külgetõmbejõudu. Siit tuli jälle lisa Kaarli mõisas kuulud lauludele ja lugudele, sedapuhku äratasid nad juba teadlikumatki huvi. Kui Kreutzwald hiljem on väitnud, et ta rahvaluule kirjapanemist alustanud juba 1818. aastal, siis küllap see siin Ohulepal võiski sündida. Kokkupuuted vana Jaagupiga kestsid veel aastaid, sest kõik oma järgnevad suvised ja talvised koolivaheajad veetis Kreutzwald vanematekodus. Nõnda on ta Toapapalt meelde jätnud mitmesuguseid muinaspärimusi, enese kinnitusel ka Kalevipojast (terve Soomes käigu loo) — viimast tuleb võtta küll suure ettevaatusega. Aga Ohulepa vana sõbramehe enesegi kuju vilksatab hiljem rohkem kui ühel korral Kreutzwaldi jutuloomingus. Po'le niisii kahtlust, et Jakob Fischer kuulub tulevase kirjamehe kujunemisaastaid tähelepandavalt mõjustanud isiksuste hulka.

Kuidas neid rahvalorile sihtivaid huvisuundi sobitati kodus valitseva muutumatu vagatsemisega? Küllaltki keerukas on selgemat kujutlust saada poisipõlvest noorukiikka jõudva Friedrich Reinholdi vaimsest palgest. Hakkas ta juba sellel ajal tundma mingit siseprotesti usuliialduste vastu? Näib väga sedamoodi, kui lugeda ta tähelepanekuid tollal uue elukoha ümbruses maad võtnud nn. taevaskäijate liikumise kohta (kirja pandud on need küll hulk aastaid hiljem). Pimeda usuhullustuse äärmuslikud avaldused kasvasid vististi tõrksust ka vennastekoguduse «valitud rahva» igavese palumise-ulumise vastu, ehkki neid kombeid tuli kodus käsutäitlikult kaasa kannatada. Omaenese meel ja mõte kiskus juba rohkem teisele poole.

Aga koguni üllatuslik on mõnikord põhjuste ja tagajärgede seos. Meie tulevane valgustaja ja pappide-palveven-

dade äge vastane pääses oma haridusteed jätkama just vanemate hernhuutlike sidemete ning valitsusvõimude obskurantliku hariduspoliitika tõttu! Kõlab paradoksaalselt, ja ometi on see täiesti tõsi.

Aleksander I liberaalitseamise tähe all alanud valitsusaja lõpp hämardus Püha Liidu reaktsiooni ja mõistusevaenuliku pietismi võimutsemisse. (Muide sai ka vennastekoguduse-liikumine, seni korduvalt keelustatud ja taga kiusatud, 1817. a. seadusliku tegutsemisõiguse.) Tsaaririigi hariduselu juhtivatele positsioonidele ülendati purutagurlikud pimedusjüngrid, ja mis sündis Sankt-Peterburis, kajastus peatselt provintsideski. Polnud sugugi juhus, et Tallinna kroonugümnaasiumi ja seega ühtlasi kõigi Eestimaa kubermangu avalike õppeasutuste direktoriks sai vagatsev mõisnikust koolitegelane Chr. v. Stackelberg. Tema lähemaks mõtteosaliseks ja kaaslaseks kubermangu koolikomitees oli Keila kirikisand ja Lääne-Harju praost O. R. v. Holtz, kes samuti kõigiti pooldas hernhuutlikku liikumist. Mõlemad mõjukad mehed pidasid tihedat kontakti Põhja-Eesti vennastekoguduste hooldaja C. Fr. Gengega. Eeskätt uuspietistlike kasvatusideaalide ellurakendamise huvides tekkiski kavatsus rajada rahvakoolide õpetajaid ettevalmistav seminar, mille asukohaks parun Stackelberg oli nõus loovutama oma Märjamaa lähedal asuva Tolli mõisa küljest Kuuda karjamõisa. Aga kõigepealt oli vaja leida ja välja koolitada tulevase seminari õpetajad. Kolme kohase kandidaadi valimisel loodeti muidugi ka Genge kaasabile, kuna tollel pidevalt maal ringi liikudes oli kohalikes vennastekogudustes laialdane tutvuskond. Nõnda juhtuski, et kui Ohulepa mõisavalitseja 1818. a. jõulude eel sealseid vendi külastama tulnud hooldajale kurtis oma muret poja pärast, leidis too ootamatult head nõu. Võimalus poiss uuesti õppima saata nii kõrgeaulike isikute hoole ja otsese järelevalve alla, pealegi ilma mingi mureta kooliraha ja linnas ülalpidamise pärast — see oli vanematele otse rõõmusõnum. Muidugi oskas seda soodsat juhusit hinnata ka Friedrich Reinhold. Genge leidis ta eelteadmised olevat rahuldavad ja kahe nädala pärast saabus teade: noor Kreutzwald on vastu võetud ja toodagu kohe Tallinna.

Teiseks õpetajakandidaadiks oli tallinlane Fabian Andersohn (Anderson), kolmandat sobivat noormeest esialgu ei paistnud leiduvat. Mõlemad kasvandikud said kosti ja

korteri direktor Stackelbergi majas ning nad pandi õppi-
ma Tallinna kreiskooli. Viimaks 1819. a. novembris jõudis
kohale ka Saksamaalt kutsutud eriõpetaja Jacob Ulrici,
kes noormehed pedagoogilise ettevalmistuse osas oma
hoole alla võttis. Too olnud Kreutzwaldi iseloomustuse
järgi usu poolest kange hernhuutlane, kuid väga tubli
koolimees, ja tema õpetused pole mitte tuluta jäänud. Ka
Stackelberg ise oli kuulsa šveitsi pedagoogi Pestalozzi
innukas pooldaja ja viimast isiklikult külastamaski käinud,
kuid oma valgustusliku põhihoiakuga eeskuju kõrval kal-
dus Tallinna koolitegelane hoopis tugevamini pietismi.
Vagaduse pealesundimine tulevastele koolmeistritele oli
direktorihärra jumalakartlikus kojas tõenäoliselt väga
tugev, aga selle mõju põikpäisele külanoormehele osutus
pigem soovitust vastupidiseks. Ei ole see muidugi esimene
sellelaadne juhtum — eks olnud ka Giordano Bruno või
Voltaire oma noorpõlves jesuiitide kasvandikud. Nii mõ-
negi noore inimese vaimulaad kujunes otse vasturääki-
vuse põhimõttel: mida rohkem usku peale suruti kodus ja
koolis, seda vähem järele jäi.

Tallinna kreiskooli tolleaegset hoonet Niguliste tänavas,
kus Kreutzwald tema enese andmeil õppis 1819. a. jaa-
nuarist 1820. a. detsembrini, ei ole enam olemas. Teame, et
seal siiski veel mõnevõrra vabam ja mõistusepärasem
vaim valitsenud kui Stackelberg heaks oleks kiitnud. On
arvatud, et eeskätt Jonas Lundbergi ratsionalism usuküsi-
muste, moraali ja filosoofia käsitlemisel pole Kreutzwaldi
puudutamata jättnud — kuivõrd 16-aastane nooruk mui-
dugi sügavamalt huvituda suutis maailmavaatelistest
probleemidest. Ent peame igatahes arvestama teatavaid
teisesuunalisi mõjusid, mis toetasid nagu iseenesest tekki-
nud vasturääkimistahet ümbritsevale vagadusliialdusele.
Ja ei saa märkimata jätta, et kui kaaskasvandik Andres-
sohn püüdliku usinusega maakeelde ümber pani direktori-
härra enda kirjutatud vaga ja manitseva lugemisraama-
tukese, siis on Kreutzwald pöördunud Schilleri mässuliste
«Röövlite» poole. See on küllaltki tähelepanuväärne epi-
sood.

Asi oli nimelt nõnda, et plaanisetud eesti külakool-
meistrite seminari õpetajaile tuli ju mingil määral nende
emakeeltki õpetada. Selle võttis enda peale Stackelbergiga
lähedastes sidemetes olev Holtz, tollal tuntud kui suur
keelemees, seaduseraamatute tõlkija ja kirjanik (paari

aasta eest oli ilmunud tema lugemisraamat «talurahva mõistuse ja südame juhutamiseks»). Vana praostihärra sõitnud kaks korda nädalas Keilast Tallinna, oma missiooni ilmselt küllaltki tõsiselt võttes. Kreutzwald on hiljem Holtzi keelekursust üpris irooniliselt iseloomustanud: «... tuupis meile Stahl'i grammatika pähe ja andis kirjalikke töid üles; tema parandused olid klassikalised, mis vähegi rahvapärast sisse oli lipsanud, kustutati maha, meie pidime karmilt kirjakeele järele käima.» Ega vist suurt kasulikku võinud tõepoolest anda vigase ja võõrapäraseks moonutatud kiriklaste keele pärimused rahva hulgast tulnud noormehele, kes oma loomuliku vaistu järgi kindlasti oleks kirjutanud tollest balti-saksa kirjamehesest õigemini ja ladiusamalt. Ükskord, kui kasvandikel olnud ülesandeks dialoog kirjutada, pannud Kreutzwald vabalt ümber ühe stseeni «Röövlitest». Tagajärjeks olnud siis karm noomitus Holtzi poolt ja pealekauba direktorihärra järelkäivad manitsused, et «sedavärki paganlike raamatute lugemine ühele tulevasele kooliõpetajale ei kõlbavat!» Näib küll nõnda, et noore Kreutzwaldi kirjanduslikudki huvikallakud kujunesid pigem vagatsevate te juhatajate kiuste kui nende suunamise või mõju all. Varane tutvumine Schilleri ja arvatavasti teistegi välja-paistvate saksa autoritega avaldus kahtlemata positiivselt tema vaadete ja arusaamade kujunemises, sai ka poetiliste katsetuste otseseks eeskujuks. Schilleri ja Goethegi värs-side oma emakeelde painutamist on Kreutzwald igatahes juba kooliaastatel üritanud.

Tallinna kreiskoolis oli teisigi eesti päritoluga õpilasi, tunnistasid nad siis ise seda või mitte. Paari oma rahvusest kaasõpilasega on Kreutzwaldil lähem tutvus sugenenud — need olid D. H. Jürgenson ja Ph. J. Johanson (hiljem Karell). Kuid pärast kooli lõpetamist läksid nende rajad lahku. Kaaslased olid mõlemad juba suhteliselt paremale järjele pääsenud vanemate lapsed: üks krahv Stenbocki mõisavalitseja, teine Toompea trahteripidaja poeg. Nendele osutus jõukohaseks edasipääs kubermangu-gümnaasiumi, Kreutzwald aga oli sõltuv oma koolitajate kavatsustest. Tal tuli hakata teisi õpetama ja selleks koguda pedagoogilisi kogemusi. Nõnda on ta siis ajutise õpetajana ametisse seatud Tallinna teises poiste-alkkoolis. 1823. aastal sooritas Kreutzwald ka nõutava alkooliõpetaja eksami. Õpetajana töötamise kõrval on ta jätkanud

suure visadusega edasiõppimist ja käinud pidevalt igal öhtul Ulrici juures eratundides. Eriti usinalt tegeles ta vanade keeltega, nähtavasti juba sellal eesmärgiks seades gümnaasiumikursuse lõpetamist.

Oma suvised ja talvised vaheajad veetis Kreutzwald endiselt vanematekodus Ohulepal. Sealt on ta 1820. a. kevadel ka Hageri pastori Ignatiuse juures leeris käinud, nagu kord ja komme. Näib, nagu oleks hiljem noore koolmeistri ja eesti kännust võrsunud kirikisanda vahel lähematki suhtlemist siginenud — kuivõrd võib autobiograafilisena võtta Kreutzwaldi jutustuse «Üks ööpilt» algust. D. Fr. Ignatius põlvnes vennastekoguduse-liikumise alg-aegadest tuntud köstri Ignati Mihkli perekonnast, oli koos O. W. Masinguga Halles usuteadust õppinud ja temaga hiljemgi kirjavahetuses. Ratsionalistlik-moralistlike vaadetelega valgustuspastorina võis ta noore Kreutzwaldigi poolehoidu võita: nimetatud jutu sissejuhatus räägib sagedastest võõrsilkäikudest kirikumõisas vana õpetaja juures ja koguni noormehe tollaegsest kavatsusest ise sedasama teed minna ning «vaimupõllul külvimeheks asuda».

Kui nii, siis olid need õnneks ometi mööduvad mõtted, peatselt haihtuvad kavatsused. Juba oli ta liiaks paelutud inimhõimuse saavutusist ja maise elu nähtustest, et end täielikult usuasjadele pühendada. Küllap on ajastu üks iseärasusi, et Kreutzwald kogu oma elu jooksul sai maa-delda usulis-filosoofiliste probleemidega, ent kiriku nõuetele ei suutnud ta ratsionalistlik vaim enam kunagi kohastuda.

Ka külarahva leelutused olid kõrvale armsamad ning südamele omasemad tõredatest kirikukoraalidest või vennastekoguduse haledatest lauludest. Aeg-ajalt on Kreutzwald ikka katsunud rahvalaule kirja panna. Ja mitmesuguseid muidki vanu pärimusi ning rahvauskumusi Hageri ümbruskonnast on ta tollal meelde jättnud.

Rahvaluule ja muistsete aegade hääbuvad järelkajad pidid noores koolmeistris tahtmata äratama iselikke mõtteid, kergitama vastustnõudvaid küsimusi selle maa ja rahva minevikust, sütitama tema romantilist kujutlust, erutama aastasadade sügavikku vajunud tundmatu ning salapärase maailma veel nähtavate jälgedena. Need elamused jäid Kreutzwaldi teadvuses püsima, teda tugevama mini oma rahvaga sidudes, et kord pika aastaterea järel jõuliselt esile kerkida kirjamehe loomingus.

Esimesed iseseisvad värsikatsetused 1820-ndate aastate algult on aga kirja pandud hariduskeeles — saksa keeles. Ainult vähesed nendest on meieni jõudnud; kuigi palju lubavaks ei saa algaja suleproove just pidada. Ilma avaldamisplaanideta, niisama omaenda jaoks on Kreutzwald saksakeelset värssi proovinud — tõend igatahes selle kohta, et ta tarvet tundis poeetiliseks eneseavaldamiseks. Ent hoopis taltsam, vaiksetesse mõtisklustesse või romantilistesse minevikukujutlustesse kalduv on Viru lauliku noorpõlveluule võrreldes Kr. J. Petersonile omase tormtunglusega, julgete mõtete paatosega. Ei tundnud ta toda noorena surma varjule läinud kaasaegset, ei teadnud midagi käsikirja jäänud lauludest. Polnud näha ka ühtki teist eelkäijat Kalevit, kelle jälgedesse algaja literaat oleks võinud astuda — nõnda on ta vanas eas ise kurtnud. Ja ei leidnudki Kreutzwald oma poeetilistele elamustele nooruspäevil emakeelset sõnastust. Ta oma rahva poole pööratud kirjatöö sai pidevama alguse alles palju aastaid hiljem, kui mees oli juba keskeas.

Kreutzwaldi Tallinna-aastad olid möödunud õpingutes ja töös, vähenõudlikult ja tagasiõmbunult. Ta senine kasvatus oli olnud peaaegu kloosterlik, varasest noorusest omane kalduvus kinnisusse ja üksindusse pidi nendes tingimustes aiva süvenema. Kus oleks see viletsapalgaline koolmeistriks võinud õppida seltskondlikku suhtlemist, otsekui enesestmõistetavale asketismile määratud noormehele jäi külge kohmetu ebakindlus. Kui Kreutzwaldil kõrvaltöona tulnud anda mõned tunnid nädalas ka tütarlastekoolis, valmistanud see talle tema tookordse häbelikkuse juures lausa põrgupiina... Mis oleks vaeneke pidanud kogema veel teravakeelsete daamide ringis!

Vaikse edasiõppijana ja innuka lugejana istus kulunud rõivais noormees enamasti oma kehvas, üksildases kambris. Siiski, kohaliku poolkutselise saksa teatri küllastamiseks on tal jätkunud huvi. Seal on ta muide kaasa elanud ka esimese eestlasest näitleja Steinsbergi algatusel antud maakeelseile jantlikele lisapaladele — nendest leidis ta vähemalt «Pärmi Jaagu unenäo» olevat üsna kordaläinud. Nõnda suutsid isegi Tallinna domineerivast saksa elementist ajutiseks mõned tuttavlik-lihtrahvalikud jooned läbi lüüa. Veel märgatavam oli tollal elavnemine eestikeelsete kirjatööde väljaandmisel, ja kui mitte muud, siis vähemalt Masingut ning tema «Maarahva Nädalalehte» pidi ka

Kreutzwald kahtlemata tundma. Omakeelne ajaleht, kui tilluke ja tagasihoidlik ta ka polnud — see oli uudne ja paljulubav algatus. Masingu tööde ja teenete siiraks austajaks jäi Kreutzwald alatiseks.

Ikka kindlamat kuju hakkasid võtma ammused kuuldused, et kavatsetud koolmeistrite seminarist Kuudal ei saavatkan rahapuudusel asja. Tuli hakata enesel tasapisi ringi vaatama millegi kindlama järele, sest püsivamalt algkooliõpetaja näljapalgale jääda polnud suuremat lusti. Mis siis muud kui kodukoolmeistriks laia Venemaal! Endine kaaskasvandik F. Andressohn oli juba peatselt pärast kreiskooli lõpetamist lahkunud Stackelbergi majast ja siirdunud Moskvasse hästitasutavale kohale. Kas tema eeskujul või otsesel õhutuselgi oli ka Kreutzwald 1822. a. algupoolel ringi käinud Moskvasse asumise mõttega. Vanemate vastuseisu ja paruniproua Auguste v. Roseni mõjutuse tõttu loobus ta esiotsa siiski sellest plaanist ja katsus veel mõnda aega Tallinnas läbi ajada. Ega tal ju olnudki kavatsust kodust kaugel karjääriredelit püsti upitada, vaid aastaks-paariks tulusamat töötasa leida, et koguda pisut raha ülikooli astumiseks. 1824. aastal kuuleme sellest eesmärgist esmakordselt — ja küllap oli Kreutzwaldil nüüd pärastine kutsealagi valitud. Tohterdajana tuntud Toapapat on ka selles suhtes tahetud pidada mõjutajaks, äratajaks rahva ihulike viletsuste vastu võitlema. Noormees oli oma ettevalmistustega abituriumi-eksamiks ilmselt enam-vähem lõpukorral. Küsimus näib olevat eeskätt üksnes rahas (vanematelt polnud nende kehvuse tõttu nimetamisväärset abi loota), mida Kreutzwald on paruniproualt vekslit vastu laenuks palunud. Asjata ometi — ta ülikoolikippumise mõtegi laideti liigjulguseks.

Ent noorel virulasel oli visadust ja edasipüüdmistahet rohkem kui ta senised hooldajad-eestkostjad arvatagi võisid. Kui kõigi kõite ja kammitsate kiuste, mis alamrahva hulgast tulnukat tagasi hoidsid, oli ometi siamaale jõutud — kas peaks siis võimatu olema end kõrgema hariduseni välja võidelda? 1824. a. kevadeks sai lõplikult selgeks, et seminar peab sedapuhku jääma loomata, ja direktor Stackelberg andis Kreutzwaldile valida: soovib ta jääda edasi algkooliõpetajaks või siirduda mujale. Vabamenud nõnda prii koolitusega kaasaskäivatest sidemetest, otsustas noormees vastu võtta talle pakutud koduõpetajakoha Peterburis. Suvevaheaja veetis Kreutzwald Viisu

mõisas Paide lähedal, kuhu isa oli kevadel valitsejakohale asunud. Sealt on ta teinud matku ka oma vanasse kodunurka Virumaal, värskendades lapsepõlvemälestusi ja kirja pannes rahvalaule.

Sügissuvel, võib-olla just neilsamul päevil, kui noor Puškin oli teel ühest pagendusest teise — Odessast Mihhailovskojesse —, sõitis siitkandist keegi noormees Peterburi poole. Suurlinna elu-olu ja tsaaririigi metropolile omane hiilgus oli Kreutzwaldile algul teadagi harjumatu. Rikka suurniku majas olid kõik teenridki temast uhkemini riides ja noor «nemets» pidi endale palgasumma arvel kõigepealt vastuvõetavama väliskesta muretsema. Muidu olid tingimused igati soodsad: palk üle poole suurem kui Tallinnas, lisaks prii korter ja ülalpidamine. Ega vist tööko-hustusedki kes teab kui koormavad olnud, jäi küllalt vaba aega oma õpingute jätkamiseks, lugemiseks, saksakeelsete salmikutegi sepitsemiseks. Aga küllap kõledavõitu ja üksildane oli kodukoolmeistri elutsus selles tavade ja olustiku poolest harjumatus keskkonnas. Ei soodustanud lähemate tutvuste sobimist Kreutzwaldi tagasihoidlik, enesestõmbuv loomus ega ka vaevane vene keele ja koguni napp prantsuse keele oskus. «Friedrich Ivanovitš!» — kas tõesti teda nii võõrastaval viisil hüüti? Rohkem nurka hoiduva sõnakehva vaatlejana võime Tallinnast tulnud guvernööri kujutleda Peterburi aadlimehe kodakondsete ringis. Muidugi, pealinna enese laiajoonelisuses ning toreduses oli pärisorja seisusest tõusnule mõndagi huvipakkuvat ja imekspandavatki. Aga kui miski ta südamlikumad suhet äratada võis, siis ennem ikkagi liht-rahva ehtveneliku elu avaldused kui seisuse- ja raha- võimu külm ning kalk sära. Kaht erinevat maailma võis ta näha siingi, niisamuti kui koduses Balti provintsis.

Selleks ajaks oli Kreutzwaldil täiesti kindlaks kujunenud kavatsus asuda õppima arstiteadust. Peale kodukoolmeistri ametis talletatava tagavara on tal Peterburi-päevil olnud silme ees veel üks teinegi võimalus — ehk õnnestub kroonustipendiaadina pääseda keiserlikku sõjaväemeditsiini akadeemiasse. 1825. a. sügisel ta nähtavasti esineski akadeemias vastava taotlusega — ent asjata! Sest vanad tuttavad kõied-kammitsad andsid end kohe tunda siingi: «... minu maksualuse seisuse tõttu tõrjuti mind tagasi.» Alamrahva jaoks olid üksnes kohustused, eesõigused ja soodustused eeldasid õilsamat sünnipära.

Olgu pealegi. Kuid ega sellepärast või veel seatud eesmärgist taganeda. On ju ka Tartus ülikool, ja kaugeltki mitte kõige kehvem. Kuulukse sinna olevat mõni eestlane ennegi õppima pääsenud. Ja 1825. a. novembri algul viis postitõld Kreutzwaldi Peterburist Tartu poole.

ÜLIKOOLIAASTAD

Oma uut elujärku on pealinnast saabunud noorsand Tartus alustanud täisverd-buršikoosselt: esimene dokumentaalne jälg Kreutzwaldist on leitud ... rektori kirjavahetusest politseimeistriga. Ülikooli korralvur (pedell) olevat nimelt öise tänaval laulmise ning jooobnud lärmitsemise pärast vahi alla võtnud kaks üliõpilast ja viinud ülikooli kartserisse, nende kolmas kaaslane — keegi Kreutzwald — põgenenud aga oma mantlit maha jättes. Tulevane «Viina katku» autor sattus nähtavasti uue keskkonnaga kohanemise püüdes purjutavate tudengite kampa, tegi siis kuidagiviisi kaasa nende öise kisatsemise. Jalgadele valu andes õnnestus tal ometi hoiduda sellest, et esimene tutvus ülikooliga oleks alanud katusealusest kartserist. Kaugemaleulatuvaid tagajärgi sellel episoodil siiski ei olnud (arvatavasti sai mees ka oma mantli kätte), igatahes ei kujunenud see takistuseks Kreutzwaldi ülikooliastumisele.

Aasta viimased nädalad kulusid pingsas ettevalmistustöös eksamiteks. Ei olnud mahti ega vist tahtmiski jätkata juhuslikke trahteritutvusi, eelseisvad õpinguajad kohustasid hoidma nagunii väheseid rublasid. Koguni teiselaadne ja tähendusrikkam tutvus on sõlmunud sellel ajal: peatselt pärast Tartusse saabumist on Kreutzwald kohtunud juba ülikoolikursust lõpetama valmistuva Faehlmanniga. Vahest võis tal ka varem mingit aimu olla sellesama eriala õppimisele pühendunud vanemast virumaalasest. Ja ega siis tolleaegne ülikool teab kui suur olnudki — üliõpilaste arv ei ulatunud veel 400-ni, tulevasi meedikuid oli pisut üle saja. Selles nii kitsukeses akadeemilises peres tunti ja teati üksteist.

Faehlmannilt kui vanalt Tartus olijalt (ta oli siin enne ülikooli ka gümnaasiumis käinud) võis mitmeski asjas oodata head nõu, vahest otsest abigi sisseastumiseksamiteks valmistumise otsustaval järgul. Kreutzwaldile kui

ilma gümnaasiumi küpsustunnistusega ülikooliastujale oli eelseisev katse küllaltki tõsine: mitmest professorist koosneva komisjoni ees pidi ta sooritama kirjaliku ja suulise eksami. Ladinakeelse kirjatööga antud teemale tuli muuhulgas hakkama saada. Nojah, Faehlmanni meelest oli see muidugi tühiasi — teda ei kohutanud ka ladinakeelse doktoriväitekirja kirjutamine... Sellel mehel oli vast nappu, ja kui sundimatult lihtne, heasoovlik ning abivalmis inimene, täis ammendamatu töötahet ja optimismi! Seni end enamasti ikka üksildasena tundnud Kreutzwald kiindus oma äsjaleitud kaaslasesse, kellest ülikooliringides üldiselt lugu peeti.

Jõulu eel saabusid pealinnast ärevad sõnumid. Mõned väeosad olid Senati väljakul oma ohvitseridega eesotsas sõandanud relvis vastu hakata uuele tsaarile Nikolaile. Muidugi ei võinud need eriskummalised teated päriselt mööda minna ka äsja Peterburist tulnud Kreutzwaldist. Aga vaevalt küll suutis ta saada mingit tõepärast pilti toimunud sündmustest, vaevalt õiglaselt hinnata dekabristide taotlusi. Eesti talurahval oli tollal — nagu veel aastakümneid hiljemgi — kõrge valitseja suhtes palju naiivset usalduslikkust ja illusioone, mida vähemalt osaliselt jagas üsna usutavasti ka noor Kreutzwald. Peavaenlaseks ja otseseks rõhujaks oli ju mõisnik, kuna seevastu kadunud keisrihärä armulikul käsul sai sinne talurahvas isegi pärispõlvest priiki kuulutatud. Nüüd korraga aadlimeeste seesugune väljaastumine tsaarivõimu vastu — kas suutis kõige selle juures näha toimunu tõelist tuuma rõhutatud rahvakese poeg, kelle toleaeget poliitilist teadlikkust meil ei tarvitse ülehinnata? Pigem küll kutsusid need sündmused Kreutzwaldis esile võõrastavat arusaamatust. Pole ta oma seisukohtadega hiljemgi poliitilisse radikalismi jõudnud, valitseva riikliku korra kui paratamatusega leppida on olnud aru ja kogemuse käsk. Ei vist siiski mitte sisim veendumus, tahaksime arvata. Ent kuipaljude teame sellest: mõnd konventsionaalselt-kroonulikku lojaalsuseavaldust, jah, aga omaenese salajashoitud mõtteid? Aeg, mis nüüd algas, polnud kohane vabameelsete vaadete väljendamiseks — see oli Nikolai I kaikarežiimi aeg, araktševluse võimutsemise aeg.

1826. a. algul on Kreutzwald sooritanud nõutavad sisseastumiseksamid ja 16. jaanuaril dateeritud matrikli kättesaamisega võis ta end lugeda Tartu akadeemilise pere

täieõiguslikuks liikmeks. Vastuvõtt ülikooli — see tõstis inimese tollaegse käsituse kohaselt lihtrahvaga võrreldes mitmeti eesõigustatud asendisse. Matrikkel oli Kreutzwaldile nagu teistkordne vabakiri, inimõiguste tagatis; igatahes polnud ta siitpeale enam talupoeg. (Vähemalt näiliselt valitses üliõpilaste vahel võrdsus, ja kui suure krahvi või paruni poeg keegi ka polnud — kõigile neile tuli nüüd kombekohaselt «sina» öelda.) Aga oma üliõpilastunnistusele on Kreutzwald lasknud kirjutada: eestlane. Üpris tunnuslik kõrvalepõige valitsevate mõistepiiritluste ja tavade teelt.

Algasid aastad täis pingelist tööd ja püsivat võitlust raskustega, mis olid iseloomulikud «madalamast soost» noorte inimeste teel kultuuri ja teaduse juurde. Vähe teame üldiselt sellest, milliste pingutuste ja vintsutuste hinnaga suutis Kreutzwald läbida kulunõudva viieaastase stuudiumiaja. Kerge see tal igatahes ei olnud, aga loomupärane visadus aitas võitu saada kõigist takistust. Nooruslikku ettevõtlikkust ja elujulgustki pidi Kreutzwaldil ülikooliaastatel rohkesti olema.

Peterburist kaasatoodud koduõpetaja-palgasäätudest ei jätkunud kauaks, vanemate poolt võis oodata üksnes tagasihoidlikku abi. Väheste kroonustipendiaatide hulka ei õnnestunud Kreutzwaldil pääseda. Faehlmann elas vana Nedatzi juures ise n.-ö. oraste peale — lubadusega kõik korralikult tasuda pärast tööleasumist. Kuid Kreutzwald on oma õpinguteaja algul saanud lähedaseks tuttavaks veel kahe Virumaalt pärineva arstiksõppijaga — Kirnbachi ja Malströmiga. Viimased on ilmselt olnud jõukamal järjel ja osutanud kehvemaosalisele kaaslasele heatahtlikku toetust. Nõnda sai Kreutzwald kõige raskemast ajast üle. Hiljem, viiendal semestril (s. t. siis 1828. a.) on talle avanenud ka võimalus kroonukasvandikuks hakata, aga siis ei tahtnud ta enam «oma vabadust maha müüa» (stipendiaadid pidid astuma teenistusse neile määratud ametikohtadel, näiteks sõjaväearstidena). Nähtavasti olid Kreutzwaldil tollal juba pisut kindlamaks kujunenud õppimisvõimalused — ühe tinavalajameistri majas. Kohustustega tulevikuks, kuigi teiselaadsetega, oli seegi kost ja korter kokku punutud.

Tööd tuli teha tõsiselt. Ei olnud kehval katusekambri asukal üksnes majanduslikke muresid — ka katkendlik ja lünklik iseõppija-eelharidus pidurdas mõneski osas

sammu. Hea tahe ja püüdlikkus oli Kreutzwaldi küll ilma gümnaasiumita *alma mater*'ini aidanud, aga ta pidi alati selgesti tundma, kuivõrd paremas olukorras olid süsteemaatilise keskharidusega õpingutekaaslased. Jõudu ja võimalust mööda püüdis temagi end täiendada, haarata kohustuslike erialaainete kõrval teistelegi huvialadele.

Kreutzwald on agaralt kasutanud ülikooli raamatukogu, kuulanud muidki loenguid peale meedikuile ettenähtute, teinud väljavõtteid filosoofilisest ja teaduslikust lektüürist. Ülikooliaastad tähistasid lähenemist suurtele valgustus- ja humanismiideedele, silmaringi pidevat avardumist, teadlikuma maailmavaate kujunemist. Tulevastele arstidele püüdsid parimad õppejõud sisendada inimarmastuse üllaid põhimõtteid; loodusteaduslik haridus soodustas eesrindlike vaadete omandamist, õpetas põlgama laiutavat vaimupimedust ja usumüstikat. Nüüd võis Kreutzwald juba sügavamalt mõtestada oma seniseid elukogemusi ja tähelepanekuid, temast kujunes igasuguse tardumuse, paigalseisu, kivilinenud eelarvamuste ja religioossete dogmade vastane.

Kõrgema hariduse lättel jõudnud noormees oskas hinnata neid teadmiste rikkusi, millele tema rahval veel polnud juurdepääsu. Kui raske ja kitsik õpinguteaeg mõnikord ka võis olla, pidi Kreutzwald ometi enesele lohutuseks ütleva: ta on ikkagi üks äravalituist, üks vähestest selle maa pärisrahva poegadest Tartu ülikoolis. See oli jõuduandev teadmine, aga see ka kohustas paljukski.

1802. a. Tartus taasasutatud ülikool oli selleks ajaks kujunenud väljapaistvaks õppeasutuseks ja teaduslikuks keskuseks. Ülikooli õppejõududena töötas terve rida tuntud teadlasi, kellest mitmed on jäänud suurte kujudena teaduse ajalukku. 1820-ndaist aastaist alates ilmnes õppeasutuses tähelepandav teadusliku taseme tõus, Tartu ülikool oli kuulus üle kogu Venemaa. On iseloomulik, et just siin loodi 1828. aastal professorite instituut (tänapäeva mõiste järgi midagi aspirantuuri taolist), kus end täiendasid ja valmistasid teiste ülikoolide õppejõududeks ette noored vene teadlased. Viimastest N. I. Pirogov — eksperimentaalse kirurgia rajaja — töötas hiljem mõnda aega ka Tartus professorina ja arendas silmapaistvat teaduslikku tegevust. Tartu ülikooli kasvandikud olid suur loodusteadlane, embrüoloogia rajaja K. E. Baer, keeletead-

lane V. Dahl — pärastine suure vene rahvakeele sõnaraamatu koostaja, armeenia uuema kirjanduse rajaja H. Abovjan jt. Siin tegelesid õppejõududena niisugused kuulsad teadlased, nagu astronoom Struve, füüsik Jacobi, botaanik Ledebour. Väljapaistev ajaloolane oli rektor G. Ewers, oma aja esileulatavaid kujusid klassikalise filoloogia, esteetika, kõnekunsti ja kunstiajaloo professor C. Morgenstern (viimane oli muide kirjavahetuses Goethe ja teiste kirjanduslike suurstega). Morgensterni loenguid esteetika ja poeetika üle on ka Kreutzwald kuulamas käinud, samuti kui enne teda Faehlmann. Nähtavasti on ta jälginud ka saksa keele lektori Ed. Raupachi ettekandeid «Fausti» ja üldse saksa kirjanduse üle.

Oma erialased meditsiiniõpingud sooritas Kreutzwald professorite J. F. Erdmanni, C. F. Deutsch'i, J. Chr. Moieri ja G. F. F. Sahmeni juures. Nendest oli Erdmann kõige lugupeetavamaks ja hinnatavamaks õpetajaks Faehlmannile, kellega teda sidus vastastikune sõprus. Pirogov on oma mälestustes eriti esile tõstnud teoreetilise ja praktilise kirurgia professori Moieri põhjalikke teadmisi ning anderikkust. Kreutzwaldil on olnud põhjust tänuga mäletada ka Sahmenit, kes õpetas dieetikat ja rohuteadust, hiljem terapeutikat ja kliinikupraktikat (toosama mees näitas end lõpuks küll üpris halvast küljest Faehlmanni rivaalina). Teoreetiliste teadmiste omandamisel ei suutnud Kreutzwald just võistelda parema üldharidusliku ettevalmistuse saanud kaasüliõpilastega, sest tal tuli palju puudulevat tasa teha, kuid praktilises osas näitas ta end igatahes tugevast küljest. See on iseloomustav nii tema lõpueksamitele kui ka hilisemale tööle.

Missugune oli nende aastate üldine atmosfäär? Mõõdaminnes tuli see kõne alla juba eespool. Kreutzwaldi üliõpilaspõlv sattus pealetungiva reaktsiooni perioodi, mis andis end tunda kõigil elualadel. Juba tsaar Aleksander I viimastel valitsemisaegadel ikka tugevnenud tagurpidikuv suund oli toonud muutusi ka hariduskorraldusse, varasemaid üliõpilasvabadusigi püüti taltsutada ja suruda akadeemilist noorsugu rangelt reglementeeritud korra raamidesse. Otse Kreutzwaldi üliõpilaselu algust tähistas truudusevande andmine äsjaste veriste sündmuste saatel troonile astunud uuele isevalitsejale, mida iga studiosus pidi ka oma allkirjaga kinnitama. Ülikooli kohustati igati oma kasvandikesse sisendama jumalakartlikkust ja riigi-

ustavust, sunniti väliseltki peale Nikolai I valitsusajale nii iseloomulik univorm.

Ent muutunud tingimuste kiuste püsis Tartu ülikoolis veel mõndagi tollest ajast, mil rektoriks oli olnud valgustuslikku vabameelsust ning humaansust toonitav Fr. Parrot ja kuraatoriks saksa «tormi ja tungi» tegelasena tuntud Maximilian Klinger. Ei olnudki nii kerge lämmatada õppeasutuses algusest peale juurdunud vaimu, alati tõelise teadusega kaasnevaid üllaid ideaale, ega ka maha suruda üliõpilaskonna ärksama osa huviseid poliitiliste küsimuste vastu (millest kõneleb oma memuaarides näiteks Pirogov). Varsti pärast troonileasumist Tartust läbi sõitnud Nikolai I on leidnud igatahes küllalt põhjust väljendada oma rahulolematust linnas valitsevate meeleoludega.

Tollel väliselt süngevõitu ja üsnagi raskel ajajärgul hakkas pinnaaluse liikumisena kujunema midagi täiesti uut ka eesti kultuuriloos ja ühiskondliku mõtte arengus. See oli esimeste eesti haritlasnoorurite käeandmine, rahva enda hulgast esile kerkinud valgustatute jõudude liitumine esimeseks rahvusliku mõtteviisiga ringikeseks. Siotsa jäi see küll täiesti märkamatuks, kuid oli seda tähendusrikkam tuleviku jaoks. Faehlmanni ümber kogunenud kaaslasti oli sõna otseses mõttes ainult paar-kolm — Kreutzwald, Jürgenson, Nocks, arvatavasti ka Karell —, aga ometi tähendas see mõtteosaliste kogunemist, keda ühendas armastus oma paljukannatanud kodumaa ja sugurahva vastu. Niisugusena tähistas see kitsuke sõprusring eesti rahvuslike jõudude teadlikuma konsolideerumise algust. Ei olnud need enam «armsa maarahva» hingepäästmise pärast nõutlevad balti kirikisandid, vaid selle rahva enda esimesed kõrgema hariduse allikaile jõudnud pojad. Ja kui iseloomulik see on: nende seas polnud ainsatki pastoriametisse pürgijat, kirikumõisniku voldilise kuue kandidaati — kogu nende tähelepanu oli pööratud maapealsetele olusuhetele, rahva elule ja tema tulevikule.*

Kreutzwald oli küll astunud *Estonia* korporatsiooni, kuhu kuulusid ka vanad kreiskoolikaaslased Karell ja Jürgenson (samuti Kirnbach ja Malström), kuid see ei

* D. H. Jürgenson, kes oli teoloogia üliõpilane, tegeles rohkem keeleteadusega ja asus tööle pedagoogilisel alal. (Juba varem oli teoloogiast keeleteaduse kasuks teatavasti loobunud ka Kr. J. Peterson.)

seganud kuidagi sõbrunemist väljapoole korporatsioone jäänud Faehlmanniga. Lähendas see kokkukuuluvustunne, milles rahvuslikul päritolul ja eestlasena esinemisel oli kaaluv tähendus. Sellest kujunes varsti mehine poolehoid ja sõprus, kui selgus huvide ning mõttelaadigi sugulus. Ennekõike sai ühendavaks teguriks mõlema elav huvi eesti rahvaluule, samuti keele ja kirjanduse vastu. Kreutzwaldil oli tollal juba kenake kogu rahvasuust kirja pandud laule, mis saanudki lähema tutvuse ajendiks. Hiljem saavutasid nad täieliku üksmeele ja vastastikuse usaldusliku mõistmise üldisemates eluküsimustes, ehkki nende sõprus kunagi ei ole avaldunud sentimentaalse südamepuistamisena isiklikes asjus.

Kindlameelne, väljakujunenud isikliku ja rahvusliku väärikustundega Faehlmann oli Kreutzwaldile ja teistelegi oma kaaslastele kõigiti toeks ja eeskujuks. Rahvusliku kuuluvuse küsimus kerkis nende valgustuslike ideede mõjutusel kujunenud teadvuses kui loomuliku tõe ja õiguse küsimus, kui elementaarse autunde käsk: mitte häbeneda ega salata oma madalakspeetud sünnipära.

*Mu emakeel, mis kätkist
ma olin pärinud,
ei läind mul iial meelest,
ei saanud unustud.*

Nõnda on Kreutzwald hiljem võinud ühes luuletuses sõnastada oma noorusaegadel kujunenud töökspidamisi.

See oli teadlik vastuhakkamine aastasadade jooksul balti seisuseühiskonnas juurdunud arusaamisele ja tavale, mille kohaselt mõisteid «eestlane» ja «talupoeg» käsitati samatähenduslikena. Inimene, kes enam talupoeg ei olnud ja oskas isegi saksa keelt tõngata, oli tollal enamasti päris siiralt arvamusel, et temagi kuulub nüüd sakste juurde. Sääraseid nimetati poolametlikult «väikesaksteks» (Klein-deutsche). Neil rahvusliku ärasalgamise troostituil aegadel suutis Faehlmann oma lähematele kaaslastele teistsugust vaimu sisendada.

Muidu oli just haritlaspõlve jõudnud vähestel eestlastel ümberrahvustumiseks kõige suurem eelsoodumus: nad olid saanud algusest peale saksa koolituse ja nende kogu elukäik oli kõige tihedamalt seotud balti-saksa haritlaskeskkonnaga. Masing ja Ignatius olid enese meelest teadagi saks-

lased. Alles Peterson oli esimesena otse noorusliku trotsiga toonitanud oma maarahvalikku päritolu. Nendes tingimustes «vastu voolu» liikuma hakata, teisigi kaasa tõmata — selleks on ka Faehlmanni isiksusel olnud tuuma ja tahtekindlust. Aeg-ajalt kogunenud sõprade omavahe-
liste arutluste aine ja suuna kohta on Kreutzwald aasta-
kümnete pärast ühes kirjas tähendanud, et tegeldi «spetsiaalselt eesti huvidega» ja et osavõtjad «oma parema jõu selleks rakendasid, et põlatud eestlaste rahvust jälle teatud ausse tõsta». On küllalt tõenäoline, et seal noorusliku hooga kuuldavale toodi hoopis julgemaid mõtteid kui asjaosaliste hilisemas literaaditegevuses trükki võis pääseda või erakirjadessegi usaldati üles panna «mustade kabinetide» päevil. Igatahes pidi see äratus olema õige tugev, et Kreutzwald siit kogu oma elutööks ja -võitluseks sai jõudu ammutada ja veel vanarauganagi kunagist noorpõlvesõprust tänuliku hardusega meelde tuletas.

Kui mitte juba varem, siis ülikooliaastail võis Kreutzwald arvatavasti tundma õppida ka G. Merkeli ja J. Chr. Petri ärakeelatud teoseid, milles väljendus valgustuslik-humanistlik kaasatundmine siinsele orjastatud talurahvale ja leppimatus tema rõhujate vastu. Nende progressiivsete saksa haritlaste rüütli- ja papivaenulise publitsistika püüe pöörata ajalookäsitust Baltimaade põlisrahvaste kasuks pidi leidma elavat vastukaja eesti üliõpilasringi liikmete südameis. Küllap loeti ka Rosenplänteri «Beiträge't», sealhulgas Laiuse pastori H. G. v. Jannau imetlevat kirjutist muinaseestlastest ja Kr. J. Petersoni poolt soome mütoloogia tutvustamisel tehtud oletuslikke seosteotsimisi. Üleva ning suurejoonelise muinasmineviku ja sellele järgnenud orjusesajandite piina ning alanduse vastandamine sai siitpeale üheks kujuneva rahvusliku teadvuse põhikomponendiks, vabastusliikumise ajalooliseks põhjenduseks ja toeks.

Kreutzwaldi isiksuse ja vaadete arengus ülikooliaastatel oli kahtlemata olulise tähendusega tema intensiivne lugemishuvi, millest annavad tunnistust nii osaliselt säilinud märkmed ja väljakirjutused kui ka ülikooli raamatukogu laenutusandmed. Ta maailmavaate kujunemist on ilmselt mõjutanud valgustuslike autorite (eeskätt šveitslase J. G. Zimmermanni) teosed, aga samuti ka loetud ilukirjandus. Sellesse aega kuulub lähem tutvumine Goethe ja Lessingi teostega, Hoffmanni romantiliste kujutlustega,

Wielandi galantselt mängleva luulega. Teda on paelunud ka näidendid: saksa tõlgete kaudu võimaldus tutvuda Calderoni, Racine'i, Corneille', Molière'i, Voltaire'i, Holbergi teostega. Eriti tähelepandav on aga Kreutzwaldi pöördumine Herderi kirjatööde, samuti saksa ja põhjamaade muinasaega ning rahvaluulet käsitlevate väljaannete poole (ajakiri «Bragur»). Pole võimatu, et Faehlmann ja Kreutzwald juba tollal eesti rahvaluule ainekku sõeludes võisid «Nibelungide» või «Edda» mõjul hakata mõtteid mõlgutama ka mingist suuremast rahvuskirjanduslikust üritusest. Et lood hiidvägilasest Kalevipojast olid mõlemale virumaalasele lapsest saadik tuttavad, siis nende kerkimine kõne alla oleks ju igati ootuspärane. Hiljem on Kreutzwald ise mõnda puhku viidanud sellele, et ta juba üliõpilasena rahvasuust muu hulgas ka kangelasloo ainekku kirja pannud.

Jätkuv rahvaluulekogumine oli üliõpilase suviste vaheaegade üheks meelisharrastuseks. Varasematele lauludele lisandus uusi ülestähendusi vanemate selleaegse elukoha ümbrusest Järvamaalt, kuid ta matkad on ulatunud mõnikord kaugemalegi — nii kuni Tormani ja Laiuseni. Nõnda püsis Kreutzwaldil endiselt tihe side selle talupoegliku keskkonnaga, millest ta pärines; raamatute ja sõpraderingi mõjul juba selgunuma teadlikkusega võis ta nüüd jälgida ka rahva eluavaldusi. Pidi tõdema sedagi, et teoorjus polnud parem pärisorjusest: maata «vabastamine» oli talurahva endisest rohkemgi mõisast sõltuvaks teinud. Vana viisi sajatati sundijat ja saksa, kurdeti lauludes orjuse ränkust, rõhuja omavoli. Miks nii palju häda ja viletsust? Kus oli siis see lubatud priius? — Asjatud küsimised.

Noor inimene ei saanud aina norutada ja nukraid mõtteid mõlgutada. Teorigi tõmbas vahel hinge tagasi, külanoorus kogunes vainule kiige juurde. Laulul oli koguni helkjam kõla ja jalg kebjam kargluses. Ega elu seisma võinud jääda.

Omaenese «tormi ja tungi» aegadest üliõpilaspõlves on Kreutzwald palju aastaid hiljem kerge huumoriga meelde tuletanud Paidet, mida ta nii suvistel kui talvistel õppevaheaegadel sageli külasthanud. Mõni aasta tagasi Tallinnas oli nooruke algkooliõpetaja pirtsutava plikadekarja ees koledasti kohmetuma löönud, Tartu buršile poleks sihuke asi enam mõistagi näo järgi. Mis sest, et Järvamaa linnake oli hariduslikult üpris maha jäänud,

ega selletõttu ometi neidude ega noorikute nägusus kannatanud. Viisu mõisavalitseja pikakasvulise poja *Estonia* värvimüts ja tudengikuraas on siis sellele või teisele õrnema soo esindajale suutnud imponeerida, jah, veel vana mehena ütleb ta end mõnuga mõnd koltunud mälestuslehekest sirvivat.

Viimastel Tartu-aastatel oli arstidiplomile ja kolme-kümnendale elu-verstapostile läheneval Kreutzwaldil aga teadagi aeg tõsisemalt tulevikule mõtlema hakata. Võib-olla mõne Paide piigakese nooruslik siretus oligi meeli vangitsenud — tegelik elu oma nõuete ja sidemetega kirjutas nagu iseenesest ette teise lahenduse. Õpinguteaja lõppjärgus on Kreutzwald elanud sakslasest tinavalajameistri Saedleri majas Kivi tänaval (ülejõe linnaosas). Et ta enese varalised võimalused teatavasti üsna piiratud olid, siis võib arvata, et perekonnas tuttavlikuks saanud ärklikambri üürilist tema tuleviku arvel abistama soostuti — oli ju noormees peatselt ikkagi tohtriks tõusmas. Majas oli juba küpsesse neiuikka jõudnud tütar Marie Elisabeth, üliõpilasest paar aastat noorem. (Temaga tutvumist 1828. a. märtsis on Kreutzwald kord aastakümneid hiljem kirjavahetuses märkinud — arvatavasti seljal siis Saedlerite juurde elama asuski.) Ei kuulunud see neiu kuidagiviisi iluduste hulka ega ilmutanud erilisi vaimseid huvisid, ent tragi ja toimekas oli ta salgamata. Küllap oskas oma perenaise-eeldusi üüriliselegi parimast küljest paista lasta. Ja nii mõnessegi südamesse olevat kõhu kaudu tee leitud, kinnitab väikekodanlik elutarkus. Ärgem oletagem mingit tulist tunnetehõõgust, ent kodunemine ja lähenemine viis ometi kihlusteni. Tulevasele arstile oli tublit kodu korrashoidjat vaja. Sakslanna? Kuid tollaegse elutava kohaselt poleks ju härra doktor saanud paari minna külatüdrukuga. Ja kas ei aita saksa naine isegi mõnevõrra seljataguse kindlustust leida nendes võitlustes-vastuoludes rahvast rõhuva saksa ja saksiku elemendiga, mida edasiseks võis ette näha? Sellesuunalise vihje olevat Kreutzwald kunagi vanas põlves teinud, siis säärast kaalutlust küll ka ise ekslikuks tunnistades.

1831. a. kevadel, pärast üle viie aasta kestnud õpinguid, tundis Kreutzwald end olevat kohustatud üritama ülikooli lõpetamist. Kuid riigiüksamite sooritamisest ei tulnud sedapuhku midagi välja. Riias oli puhkenud koolera-

taud. Tartu ülikoolis katkestati õppetöö ja rektor kutsus vanemaid arstiteaduse üliõpilasi üles appi minema kubermangulinna ülekoormatud meedikuile. Enamik tulevasi tohtreid olevat paremaks pidanud senitundmatu hirmsa taudi eest kodudesse laiali putkata, Kreutzwald aga haaras innukalt kinni võimalusest oma praktilisi kogemusi täiendada. Omajagu vahest kõneles kaasa ka huvi lähemalt tundma õppida Baltimaade suurimat keskust. Riias on Kreutzwald töötanud nähtavasti kogu suve. Ei olnud vaesele üliõpilasele päris tähtsusetu ta esimene teenistus tulevasel kutsealal materiaalseltki: aastate jooksul lausa rābaldunud «gottfriedi» (s. t. tumesinise üliõpilasmundri) ja õhukeseks kulunud halli keisermantli asemele võis ta endale vähemalt uued rõivad muretseda.

Vaevalt Tartusse tagasi jõudnud, sai Kreutzwald kutse Vastseliinast — seal oli kurjasti märatsemas verine kõhutõbi. Vastseliina noor isand G. v. Liphart, Faehlmanni endine gümnaasiumikaaslane, oli võrdlemisi vabameelne ja inimlik, püüdis leevendada ka oma teoorjade häda ja viletsust. Ei teadnud siis veel Kreutzwald, et tal edaspidi aastakümneid selle mägise maanurga teedel tuleb oma arstiriistade-kasti põlvedel hoides vankris kõikuda — üles ja alla, üles ja alla . . .

Hilissügiselgi ei saanud eksamite kallale asuda. Koolera oli kõigist ettevaatusabinõudest hoolimata otsaga Tartusse jõudnud ja Kreutzwald rakendati sedamaid ametisse. Ennastsalgavalt töötas ta Faehlmannile alluvas hospitalis Tallinna tänaval. Pealetuleva talve eel taganes taud sedapuhku varsti. Kreutzwald oli aga kevadest saadik kestnud pingutustest füüsiliselt ja vaimselt niivõrd kurnatud, et eksamiteks valmistumisele ei võinud mõeldagi. Ta sõitis maale, vanematekoju.

Otse põdeva isa haigevoodi äärde jõudis Tartust tulija. Aga ei olnud siin enam abi suurkoolis õppinud pojagi värsketest teadmistest, 1832. a. esimesil päevil suri mõisavalitseja Juhan Kreutzwald. Ta põrm viidi Viisult vanasse kodukanti, sängitati maamulda Rakvere kalmistul. Eks olnud seal lahkunu vennad ja poolvennadki — ikka veel perekonnanimeta teoorjad Jõepere Arukülast — ära saatmas seda, kes oli olnud vanim nende seas ja kõige edasijõudnumgi siin maises elus.

Aasta esimese poole saatis Kreutzwald mööda maal, ema kõrval, kelle ainsaks toeks ta nüüd oli jäänud. Võrd-

lemisi suure mõisa majapidamine läks kevadel üle uutesse kättesse, endise valitseja ühest kohast teise veetud kehv kila-kola ei nõudnud erilist arupidamist. Peatselt arsti- ametisse asuja pidi juba rohkem mõtlema hakkama oma- enese tulevase elujärje korraldamisele.

Ülikooli lõpetamisega ei võinud nüüd enam viivitada ja kohe sügissemestri algul andis Kreutzwald avalduse riigieksamitele pääsemiseks. Oma eelteadmiste lünk- likkust on ta sellejuures ka ise kurtnud; rohkem kui aasta kestnud eemalolek õppetööst avaldas omajagu mõju. Eksamid läksid üsna kesiselt, eriti üldteoreetilistes aine- tes (zooloogia, botaanika, keemia, füüsika jm.) on katse- alune ainult kuidagi hädavaevu läbi lastud. Märksa paremaid teadmisi võis Kreutzwald näidata hilisemal meditsiiniliste erialaainete eksamil: ta praktiliselt oman- datud kogemustest on siin ilmselt tõhusat abi olnud. Aga kuigi tohtriteaduse põhialade tundmist hinnati üldiselt heaks, avaldas teoreetiliste ainete eksami ebaõnnestumine ometi niivõrd mõju, et Kreutzwaldile võidi anda ainult 3. järgu arstidiplom.

Üsnagi tagasihoidlik tulemus, kui võrrelda näiteks Faehlmanniga, kes oli 1826. aastal ülikooli hiilgavalt lõpe- tanud ja aasta hiljem väitekirja kaitstes arstiteaduse dok- toriks saanud. 1832. aastal oli ka edasipüüdlik ja auahne Karell, ehkki Kreutzwaldist paar aastat noorem, dokto- rikraadini jõudnud. Jah, mis neid mehi rääkida. Aga ega pajust palki saa, võis halva atestatsiooniga mees end rahvaliku ütlusega lohutada. Olgu mis on — arstina ame- tisse astumise õigus oli lõpuks ikka käes. Ja Kreutzwaldil polnud mahti pikemalt ringivaatamiseks või arupidami- seks. Võrus oli linnaarsti koht vabanenud ning värskelt küpsetatud meedik otsustas kohe juhust proovida, ega tema ju võinud kuigi paljunõudlik olla. 5. märtsil 1833 on ülikooli arstiteaduskonna eksamikomisjon eesotsas dekaaniga atesteerinud Kreutzwaldi arstiks ja juba kahe päeva pärast sõitis ta Võrru kohale kandideerima. Oli ka keegi teine selle koha taotleja, ja koguni 1. järgu dip- lomiga. Ent Võru magistraadi-isandate meelest pidi tõsi- ses ja tagasihoidlikus Kreutzwaldis olema midagi, et valik ometi langes tema kasuks. Tõenäoliselt solvunud rivaali intriigide tõttu tuli tal aga hiljem oma kehva dip- lomi pärast veel mõndagi meelemõrudust.

Märtsi lõpul on Kreutzwald Tartus olnud ja arstivande

andnud. Ülikooli lõpetanuna oli tal nüüd lõpuks seaduslik õigus ka maksualusest seisusest pääsemiseks. Septembri algul saabus Peterburist senati sellekohane teatis ja 9. septembril 1833 on Kreutzwaldile välja antud uue rektori J. Parroti ja dekaani J. F. Erdmanni allkirjadega arstidiplom.

«Isandaks» on tollel ladinakeelsel ametlikul paberil esmakordselt tituleeritud pärisorjuses sündinud meest. Polnud ta ju enam pearahamaksjate hulka kuuluv; akadeemilise haridusega isikuna ja saksa korporatsiooni vilistlasena näis teda nüüd tööpoolest enesestmõistetav otsetee viivat isandaraha poolele.

Ei viinud ometi. Sest «veri on paksem kui vesi», nagu Kreutzwald ise selle kohta on tähendanud.

VÖRU TOHTER JA LITERAAT

Suve lõpul tõi uus linnaarst Võrru ka oma nooriku. Kui nad reisivankrist välja astusid, võisid uudishimulikult piiluvad naabrid näha, et proua Kreutzwald on oma kõrendliku mehe kõrval üsna masajas. Aga seda maid asus ta uues kodus atsakalt toimetama-talitama, seni pooltühja ja ebaõdusat üürikortèrit korrastama.

Pulmad polnud toimunud mitte Tartus, vaid Viru-Nigulas Vasta mõisas. Papi Saedler oli mõne aja eest viimsesse rahupaika läinud ja tema majagi müügile lastud. Kreutzwaldi mõrsja õde oli Vasta mõisavalitseja Carl Weineril mehel ja 18. augustil 1833 peetigi nende juures pidu uue noorpaari auks. Kaunis tagasihoidlikul kombel, võime arvata. Pulmavõõraste hulgas olid muide paar Weineri lähedast tuttavat: Rakverest kreiskooliõpetajad J. J. Nocks ja V. T. Blagoveštšenski. Esimene oli Kreutzwaldilegi omamees Faehlmanni lähima sõbrana ja Tartu sõprusringi osalisena, teise rahvasõbralikku meelsust on tal olnud hiljem võimalus kogeda. Kaarli mõisa aegadest tuttav Kotlep Jankovits, nüüd Viru-Nigulas Malla rannakõrtsi pidaja, on samuti Vasta mõisas sagedane külaline olnud ja ei võinud siis vist puududa kord Aida-Vidriks hüütu pulmalaua äärest. Peale peigmehe ema tohtis kohal olla teisigi tema laialdase suguvõsa liikmeid, vähemalt samasse kihelkonda asunud lell

Joonas poeg Jakob (tema juurde olevat Viisu mõisavalitseja lesk sellal mõneks ajaks elama jäänudki).

Nüüd olid pidupäeva kombekohased naljajutud ja terveisejoomised seljataga. Pikal koduteekonnal Viru rannamailt Võrusse oli noorpaaril küllalt mahti oma seisundit ja võimalusi vaagida, elu-olu korraldamisest mölgutada. Ega nad nii päris puupaljad ja tuule peale jäetud olnudki. Nooriku kadunud isal Johann Danielil, tollel Tartu finavalajameistril, polnud kes teab mis erilist varandust järele jätta — ta kutseala oli tollal juba aegumas; aga pisut kaasavara sai Marie Elisabeth ometi. Midagi oli ka Viisu mõisavalitsejalt tohtrist pojale pärandunud: kui mitte muud, siis ehk hobune ja mõni sõiduriist. Seegi läks kohe asja ette. Alles tekkimisjärgus olevas maakonnakeskuses (Võru asutamisest polnud möödunud veel täit viitkümmet aastat) ei töötanud linnaarsti ametikoht just palju, aga «parem varblane pihus kui . . .». Ihukatet ja peatoidust peaks ikkagi saama.

Kui nõnda oma elule vaadata, siis see polnudki kõige halvem algus. Muidugi — vennas Faehlmanniga ei saanud võistelda. Too oli mõne aastaga ülikoolilinnas nimekaks tohtriks tõusnud, mullu jõuka kodanikupreiliga abiellunud, korrapealt majaperemeheks saanud ja sõitis mööda linna, oma kutsar pukis. Võrus on kõik määratud väiksemalt ja vaiksemalt minema. Aga mine tea, ehk on sellel teisest küljest ka oma paremused. Jääb vahest rohkem võimalust muude huvialade jaoks: lugemiseks, enesetäiendamiseks, jah, võib-olla aeg-ajalt millegi kirjapanemisekski. Näe, Faehlmann soovitas kaaluda kogutud rahvalaulude trükis avaldamist, nagu Pärnu vanas Rosenplänter oma «Beiträge's» oli teinud. Ega see poleks laita mõte, aga kus avaldada ja kuidas? Rosenplänter oli kaksikümmend aastat vaeva näinud ja pingutanud, aga nüüd oli temagi väljanne hingusele läinud. Polnud õiget kandepinda, küllalt laialdast huviringkonda. Faehlmannil enesel oli tõsisest tahtmist rahvaluulega tegemist teha, Kalevipoja-lugusidki kavatses ta paberile panna. Aga jälle häda: tema patsientuur oli nii arvukaks paisunud, et nõudis mehe kogu tööjõu — muudeks harrastusteks ei jäänud peaaegu üldse aega. On ju hea, et ta tublisti teenib ja püüab kunagised auvõlad kuhjaga tasuda. Kuid see mees oma peaga võiks ka kirjapõllul midagi tähelepandavat korda saata.

Kreutzwaldi enese töökoormus polnud esiotsa kuigi

suur. Linnakese elanikkond ei ulatunud siis veel tuhandeni, kuue aasta eest asutatud linnahaiglal oli ainult kakskümmend voodikohta. Pealegi oli Võrus ka teine tohter, eelmisel aastal kohale asunud kreisiarst Louis Poulet. Viimase kohta on Kreutzwaldil algusest peale mõndagi öelda, muide on ta kirjades Faehlmannile toonud kurioosseid näiteid sellest, kuidas too saksastunud prantslane võrumaalastega eesti keelt kõneleb. Hiljem näitas Poulet end igapidi üpris väiklase ja alatu mehikesena — mitte kolleegina, vaid rivaalina. Koerte rohkus muudab lakke vedelaks, on Kreutzwald kord tähendanud. Nõnda teenis see sekeldaja ja intrigaan linnaarsti üleoleva põlguse.

Esimised aastad Võrus olid teenistuslikult üpris kasinad ja tegid edasiste väljavaadete suhtes murelikuks. 1834. aastal sai Kreutzwald ülikooli arstiteaduskonna kaudu ettepaneku siirduda arstikohale Jõhvi, kuid see asula oli tollal ju veelgi viletsam kui Võru. Mida erilist võiks võita, minnes Haanja mägedelt Alutaguse metsadesse? Peatselt kutsuti Kreutzwald H. Krümmeri kasvatusasutuse arstiks, mis ta olukorda mõnevõrra parandas (kooliarsti töötasu moodustas pikema aja jooksul ligemale neljandiku ta iga-aastasest sissetulekust). Vähehaaval suurenes ka erapraksis nii linnas kui ümbruskonnas. Kuid jätkuvat ärritust põhjustas ametialases liinis Liivimaa kubermanguvalitsus: seal nimelt viivitati Kreutzwaldi ametissekinnitamisega Võru linnaarstiks, sest Riia härrad cleksid eelistanud toda 1. järgu diplomiga kohataotlejat. Kreutzwaldil tuli kogu aeg oma töökoha pärast pingul olla ja lõputut ametlikku kirjavahetust pidada, milles talle alatasa tema õnnetut 3. järgu diplomit meelde tuletati. Kuna kogu lugu toimus tsaari-Venemaal, siis ei kestnud see ainult aasta-paar, vaid terveni 17 aastat: alles 1850. aastal on kubermanguvalitsus kapituleerunud ja lõpuks ometi Kreutzwaldi ametlikultki Võru linnaarstiks määranud! Kui palju meelegibedust ja närvikulu niisugune sihilik pinnimine põhjustas, seda võib igaüks ise arvata.

1830-ndate aastate lõpupoole on Kreutzwald Võrus juba üsna tugevasti juurdunud. Abielupaaril oli sündinud kaks tütart: Annette Adelheid (1834) ja Marie Ottilie (1836); tekkis mõte oma peavarjugi muretsemisest. Kui üürimakse ja majade müügihindu võrreldi ning pisut rehkendati, siis tuli välja, et oma majas on suhteliselt odavamgi kui üüri-

korteris. J. Reichardt tahtis müüa oma Petseri tänavas* asuvat maja ja 1839. a. saadi viimaks kaubale. Maja polnud enam päris uus: see oli Võru üks varasemaid ehitusi ja tohtrist enesest aastat kümme vanem. Kuid igapidi korras, vajalike kõrvalhoonete ja paraja aiamaaga. Lepiti kokku ümmargusele summale — 5000 paberrubla. Mõistagi polnud Kreutzwaldil võimalik seesugust rahalasu korraga välja panna, asi aeti korda võlakohustusega panga vahendusel: järelmaksude-protsentide tasumine kestis ei vähem ega rohkem kui 34 aastat. . . Aga vähemalt näiliselt oli Võru tohter ometi majamees, igatahes võis end pisut vabamana tunda kui teise üürilise seisundis. Sai päris oma soovi kohaselt aeda korraldada, puid istutada ja lilli õitse-
tada — Faehlmanniltki telliti Tartust seemneid ja juurikaid. Nüüd on Viru-Nigulast Võrru kutsutud ka Kreutzwaldi ema Ann ja ta võis oma viimased eluaastad mööda saata tohtrist poja kodapoolisena (arvatavasti küll väiksemas õuemajas). Ei tarvitsenud vananimene teada kõiki oma Friedrichi hooli-muresid, pühapäevahommikuti tornikella kumina kutsel üles Katariina kiriku poole astudes tohtis ta vaikset uhkustki tunda. Ja ta tänas oma jumalat kõige selle armu ning helduse eest, mis talle — põrmus rändajale — osaks oli saanud.

Kreutzwaldi enese suhe kirikuga jäi jahedalt-ametlikuks. Maksis oma maksud, laskis kombekohaselt ristida lapsed, painutas vahel põlvi armulauluiseniagi — aga tema sügavamas sisemises elus polnud kirikul kohta. Valgustuslik mõtteviis, mis oli välja kujunenud juba ülikoolipäevil, ei sobinud kokku mõistust kammitsevate usudogmade ega vaimuvalgust varjavate kirikumüüridega. Veel ei olnud Kreutzwald avalikult välja astunud kirikliku pimedusekülvamise ja rahva rumaluse arvel lajutavate pastorite vastu, kuid tema põhimõtteline seisukoht oli juba selge. Muidugi polnud Kreutzwald (nagu enamus valgustajaist) usust täielikult loobunud, ent ametlikust «kirikumõisa-kristlusest» erinesid tema vaated õige tunduvalt. Ta oli küll valmis toetama ristiusugi positiivseid moraaliõpetuslikke põhimõtteid, kõige lähedasem on talle aga olnud deistlik mõtteviis. Sellest lähtudes võis Kreutzwald just mõistuses, hariduses, loodusteaduste saavutustes jne. näha teed tõelisele «jumalatundmisele». Sisuliselt oli niisugune

* Hiljem Vee, praegu Kreutzwaldi tänav.

vaade kõige järsemas vastuolus tollal valitseva pietistlik-klerikaalse ideoloogiaga, mille kohaselt mõistust peeti kõige kurja juureks, loodusteadusi ja ülepea kogu ilmalikku tarkust vanakuradi ahvatluseks ning kätetööks.

Õeldust ei maksa järeldada, nagu oleks Kreutzwald kõiki kirikutegelasi ühe mõõduga mõõtnud. Ka kirikuelus oli olnud vabameelsemaid voole, valgustusest mõjustatud suundi, oli olnud rahvasõbralikke ja haridust edendada püüdvaid pastoreid. Kadunud O. W. Masingut, väljapaistvaimat nende hulgas, austas Kreutzwald siiralt ja hindas tema kirjanduslikku pärandit kõrgelt. Kadrina Knüpffer, Pärnu Rosenplänter — niisuguste meeste kohta pole ta lausunud halba sõna. Selle ratsionalistliku suuna esindajaid pastorkonnas võis veelgi siin-seal leida, ka Kreutzwaldi tegevus- ja suhtlemisringis. Seal oli Rõuge pastor R. G. Hollmann, üks Faehlmanni lähedasi noorpõlvesõpru, aga samuti J. G. Schwartz Põlvas ja vana J. Fr. Heller Rāpinas — nendega on linnatohtril olnud üsnagi hea läbi-saamine. Põlva pastoraadis on küll tihti ägedaid lahinguidki löödud, ent üksnes malelaual. Kui 1843. aastal asus Võrru pastorikohale 23-aastane J. A. E. Kolbe, siis on Kreutzwald ka tolle noormehega tiheda kontakti leidnud: viimasel ei puudunud nimelt huvi rahvaluule ja kirjan-duse vastu. Suhtlemisele tegi lõpu Kolbe varane surm (1850. a.), tema järglane kuulus aga tavaliste pimeduse-jüngrite liiki. (Selletõttu on Kreutzwald oma lapsed lask-nud leeriski käia Põlvas Schwartzi juures.)

Lähemaid sidemeid sugenes Kreutzwaldil Võru koolide õpetajaskonnas. Ehkki linnake oli noor ja suhteliselt üsna väike, kujunes sellest tollal küllaltki tähelepandav hari-duslik keskus. 30-ndate aastate lõpul oli Võrus kreiskool, kaks saksa algkooli ja isegi mingi vilets eesti algkool. Nende kõrval oli erilisel kohal H. Krümmeri poolt 1832. aastal asutatud poeglaste pansion-erakeskkool rohkem kui kümme-konna õpetaja ja umbes 70 kasvandikuga*, kus Kreutzwald täitiski kooliarsti ülesandeid. Samaaegselt tegutses linnas veel kolm väiksemat kasvatusasutust tütarlastele. Kõik viimati nimetatud erakoolid olid mõis-tagi määratud aadli ja jõukamate linnakodanike laste jaoks. Võru õppeasutustes tegeles ühtekokku ligemale

* Üks õpilasi oli muide pärastine nimekas vene poeet A. Fet (1820—1892).

kolmkümmend pedagoogi ja see oli väikelinna kohta päris tähelepandav intelligentide-pere. Kreutzwaldil oli loomulikult kõige rohkem kokkupuudet Krümmeri kooli õpetajatega. Nende hulgast on tema lähemaks tuttavaks saanud Jenast pärit Heinrich Eisenschmidt, kes asus Võrru 1835. a. Viimane oli üsna erksavaimuline ja elavate kirjanduslike huvidega inimene; muide katsus ta hiljem jõudu ka aja-kirjanduslikul põllul (oli «Inlandi» toimetajaks) ja avaldas 1860. aastal oma mälestused Krümmeri kasvatusasutuse kohta.

Saksa kodu, saksa seltskond — mida muud olekski võinud oodata. Näib, et noorel arstil on esimestel Võru-aegadel jätkunud huvi ja tahtmist kohalikust elust üsna aktiivselt osa võtta. Nii muu hulgas Krümmeri kooli näiteseltskonna tegevusest, ja ka Kreutzwaldi enese juures on suvel tihtipeale «aiateatrit» tehtud (dramaatiliste stseenide ettekandmine oli üks tolleaegseid seltskondlikke meelisharastusi). Võeti ette ka väljasõite Kasaritsa ja Rõuge kaunitele järvedele, korraldati koosviibimisi, leiti mõõdukat meelelahutust rändavate näitetruppide või muusikute harvadest esinemistest Võrus.

Aga kuidas on siis lugu Kreutzwaldi kirjanduslike katsetustega? Oli ta selleks ajaks juba midagi kirjutanud? Aeg-ajalt ikka seda või teist paberile pandi, aga paljume sellest teame. Saksakeelseid värse, lisaks ülikooliaegsetele ja varasematele, on Kreutzwald kirjutanud ka esimestel Võru-aastatel. Harvad ja üksikud on siiski need juhuluuletused või ballaadikatsetused. Viimased käsitlevad küll kohalikku ainekku, kuid olemuslikult jäävad ometi üksnes moeks saanud saksa ballaadiluule järeloomuseks. Üks 1836. aastast pärinev ballaad kõneleb isegi Kalevipojast, ent hoopis erinevalt hilisemast eeposekujust on rahvalikku hiidu siin näidatud läbini negatiivse «koll-elajana»...

Kreutzwaldi saksakeelsetes salmikutes ilmnevad ühelt poolt teatavad klassitsistlikud mõjutused, teiselt poolt on aga märksa tugevamad idüllilis-sentimentaalse, esiromanatilise luulekooli vastukajad. Iseseisvat on siin kaunis vähe, tegemist on üsna epigoonlike suleproovidega. Taoti on juba nendeski värssides esile tunginud nukraid üksindus- ja kaduviku-meeleolusid, mida on tasakaalustada püütud religioossete mõtisklustega. Üldiselt jäid Kreutzwaldi saksakeelsed luuletused oma poetilisel tasemelt tagasihoid-

likeks, neis on sõnastuslikku šabloonid ja ka keelelist ning värsitehnilist kohmakust. Välja arvatud üksik juhuluuletus «Harfenklänge» (õpetajanna Seraphine Simoni surma puhul), mis ilmus 1836. a. Tartu ajakirjas «Refractor», pole Kreutzwald esialgu püüdnudki oma salmikutega avalikkuse ette tulla. Ta varasema tegevusjärgu märksa silmahakkavamaks eneseavalduseks on saksakeelne publitsistika.

Pärast maata «vabastamist» talurahva olukord tegelikult märksa halvenes, teoorjus osutus hullemaks pärisorjusest. Säherdustes tingimustes ei saanud kuidagi edeneda ka rahva hariduslik järg ega üldse vaimne elu. 20-ndate aastate teisel poolel ja 30-ndate algul avaldus nii eestikeelsete trükiste väljaandmisel kui ka kooliasjanduses ilmne tagasimine. Mõisnike ideoloogid hakkasid aga isegi avalikult sõdima talupoegade «üleharimise» vastu — piisavat täielikult jumalasõna algõpetusest, kõik muu olevat sootuks üleaarne. Selles seoses ongi Kreutzwald 1836. aastal avaldanud G. Merkeli ajakirjas «Provinzialblatt» oma esimese kirjutise, milles kaitseb kihelkonnakoole parunite etteheidete eest, nagu võõrutaksid koolid talupoegi tööst ja kasvataksid neist päevavargaid. Paari aasta pärast võttis ta ka kooliküsimuse sellesamas valguses kõne alla ka «Inlandis» oma sõnumikus Põlva kihelkonnakooli kohta. Publitsistliku tegevuse alustamine väljaastumisega rahvale hariduse andmise eest on iseloomulik Kreutzwaldile kui valgustajale.

Järgnesid arvukad kohalikku elu puudutavad sõnumid, millele lisandus mitmesuguseid lühemaid kirjutisi rahvakombestiku ja etnograafia valdkonnast. Oma mõtete ja tähelepanekute väljendamiseks oli Kreutzwald tollal tahes-tahtmata sunnitud kasutama kohalikku saksakeelset perioodikat, kuna eestikeelne täiesti puudus. 20-ndate aastate algupoolel oli Masing avaldanud oma «Maarahva Nädalalehte», ent nüüd polnud selletaolise väljaande jaoks enam üldse võimalik luba saada. Kreutzwaldi kirjutised saksakeelses ajakirjanduses ei ulatunud küll rahvani, aga haritlasringkondade kaudu oli neil ometi teatav mõju aja-järgu vaimuelule. Nendes eestlase käega kirjutatud ridades avaldus siiras ja loomuomane rahvalähedus, mis ei saanud märkamatuks jääda — ei kaasatundjaile ega ka vastasrindlastele.

Veel üks oletatavasti Kreutzwaldile kuuluv kirjutis

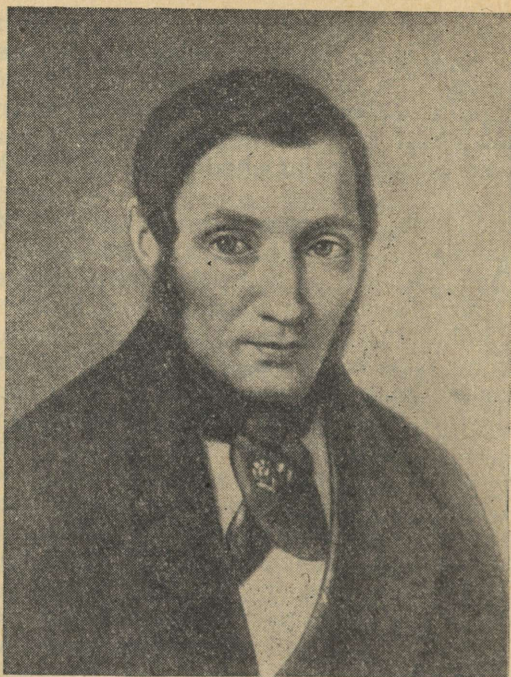
talurahva süveneva vaesumise põhjuste üle trükiti Riias ilmunud «Provinzialblatt'is» 1837. a. Järgnevalt leidis tema publitsistika avaldamist peaasjalikult «Inlandi» veergudel. See oli Tartu liberaalsete haritlaste poolt 1836. aastal asutatud iga nädal ilmuv ajakiri, milles vähemalt esialgu anti üsnagi oluline koht ka provintsi põhirahvastiku olukorra ja vaimuelu iseärasuste käsitlemisele. Kreutzwaldilt ilmus siin rida kirjutisi eestlaste rahvakombestiku ja uskumuste kohta, millistes ta püüdis asjalikult valgustada mitmesuguseid talurahva pärimuslikke tavadeid. Kas otseselt või kaudselt olid need mõeldud vastukaaluks võõrast rahvusest autorite asjatundmatusest tingitud vassimistele ja sihilikele halvustustele. Valgustajana mõistis Kreutzwald vanade uskumuste aegumist, kuid nendest visa kinnipidamist ei käsitanud ta niivõrd rahva rumalusena, kuivõrd nägi selles omalaadset vastupanu rõhumisele. On ju üsnagi ilmne ja tunnuslik autori hoiak, kui ta märgib, et «võidetud ja allasurutud rahvas raudse järjekindlusega oma õnneliku esiaja kommete ja eelarvamuste küljes ripub, mälestus endisest vabadusest ja iseseisvusest seob end nagu väänkasv sagedasti kõige tühisemate asjade külge, mis just seeläbi väärtuslikuks saavad ja hilisematele põlvkondadele, kel suurest minevikust enam aimugi ei ole, edasi pärandatakse...» Eks kõla nendest 1838. aastal avaldatud ridadest juba selgesti vastu teatavad rahvusliku muinsusromantika noodid? Siin murab end näilisest akadeemilisest erapooletusest läbi Tartu sõprusringi vaim, seesama tunnetus, mis ligikaudu samaaegselt sundis Faehlmanni kirja panema oma tuntud muistendeid ja ülevaate Kalevipoja vägitegudest.

Kreutzwaldi kaastöö «Inlandile» oli kõige intensiivsem ajavahemikul 1837—1843, hiljem omandas ülekaalu juba emakeelne kirjatöö. Arvukates sõnumikes — peaasjalikult Võrust ja selle ümbrusest — on Kreutzwald püüdnud väljendada oma arvamusi mõnegi ajaküsimumuse kohta, kuivõrd see tollaegsetes tingimustes üldse võimalik oli. Ta kirjutisi on kärpinud toimetus ja laasinud tsensor, aga juhuti riivasid need read veel nõndagi mõnd hella kohta, tekitades kohalikes võimumeestes ja panetunud jõudikutes ärritust ning meelepaha. Tollal, reaktsioonaja umbuses, nähti igas kriitilises vihjes jultunud väljaastumist kehtiva elukorralduse vastu. Talurahva süveneva vaesumise ja sagedase leivapuuduse meenutamine polnud mõisnikele tea-

dagi meelepärane. Iga kätse osutada väärnähtustele, elu halbustele võis välja kutsuda kõige kaugemaleulatuvaid vastuaktsioone. Iga vähegi iseseisvat, edulist mõtet püüti kõigi vahenditega lämmatada, ja ei olnud siis «ridade vahelgi» mõistamisi kirjutamine naljaasi, sest sealt otsisid ning lugesid igasugu asjamehed kohe välja rohkem kui vaja.

Kõiki neid asjaolusid arvestades palus Võru korrespondent «Inlandi» toimetust tungivalt oma isikut saladuses hoida. Võru sillakohtu mitmekordsete järelepärimiste peale tuli Kreutzwaldi autorlus 1839. a. lõpul siiski avalikuks ja kohalikus «paremas publikus» on võimust võtnud äärmine pahameel tülika talupoja päritoluga tohtri üle. Pastor Hollmanni kaudu sai Kreutzwald kuulda aadlimeeste ähvardusest, et kui ta ei jäta sedavärki kirjasorgeldamisi, tahetavat teda kas või «ida poole saatmisega kahjutuks teha», s. t. asumisele saata. Niikaugele asja viia härrastel ei õnnestunud, kuid talle katsuti kätte maksta boikotiga: aasta jooksul kaotas tohter ligemale kaks kolmandikku senisest patsientuurist. Nõnda püüti Kreutzwaldi Võrust sõna otses mõttes «välja näljutada». Kuid see mees ei põrganud esimest korda elus raskustega kokku.

Mõnel juhul segasid end aga asjasse veelgi ähvardavamad jõud. Nii näiteks 1843. aastal, kui Kreutzwaldi lühisõnumikus oli muuhulgas läbi läinud paarirealine teade Ranna-Virumaal valitsevast näljahädast (sellest oli talle nähtavasti kirjutatud Nocks). Nendel ridadel olid suisa hämmastavad tagajärjed. Kurjakuulutava ja raske raginaga läks liikuma bürokraatliku haldusaparaadi rattavärk, liigjulge provintsitohtri pea kohale kogunes süngeid varje. Algas pikk ametlik kirjavahetus Eestimaa tsiviilkuberneri, tsensori ja «Inlandi» toimetaja vahel, süüaluselt Kreutzwaldilt nõuti aru ja asi lõppes viimaks sellega, et Baltimaade kindralkuberneri korraldusel pidi ajakiri avaldama õienduse ning tunnistama sõnumiku teate valeks. Kreutzwaldi siiski «valeteadete» levitamises avalikult ei süüdistatud ja kohtulikult vastutusele ei võetud — vististi tundus säherdune samm ametivõimudelegi liiga riskantsena, sest maal valitsev näljahäda oli ju avalik saladus. Küll on aga Võru korrespondendi sõnumikke edaspidi hakatud veelgi rangemalt jälgima ja norimine nende kallal läks lausa naeruväärsusteni. Samal 1843. aastal on Kreutzwald otsekui vihuti veel kahel korral kuberneri-

Kreutzwald 1844. a.

Hueberi maal

dele ja nende alluvatele peavalu tekitanud. Millega? Kord sellega, et lühiteates pastor Kolbe ametisseõnnistamisest oli ta söandanud praost Helli altarikõnet iseloomustada vabameelsena, teine kord alkoholismivastase väljaastumisega! Nii vabameelsus kui karskus olid tollal ülimalt kahtlased asjad, isegi kiriklik vabameelsuse-võimalus ajas suurtel härradel meele ärevaks. Riivatu viinavastane kirjatükk puudutas aga kõige vahetumalt elumärjukese tootjate ja turustajate — mõisnike — huviseid: ametlikel andmetel joodi tolelaegses Liivimaa kubermangus igal aastal ära kuni 700 000 pange (!) viina. Selle laitmise õõnestas ju otse provintsi majandusliku heaolu aluseid. Mis imet, et administratiivne lärm läks jälle kuni kindralkubernerini, ülalt alla ja alt üles käisid tähtsad kroonukirjad viinavõtmise asjas...

Viimastest Kreutzwald ise õnneks midagi ei teadnud ega saanudki teada. Tal oli ilma selletagi muresid ja meelemõrudust küllalt. Nii omaenese raskete elutingimuste kui ka oma rahva viletsuse ja kannatuste pärast. Juba 1816. a. petliku priiuse andmise päevist kodukandis Virumaal oli Rakvere köstrikooli kasvandik osanud märgata ning meelde jätta talurahva tõelisi meeolusid ja noid kõhklusid, millega saabuvat elumuutust vastu võeti. See sakstevastane umbusk, juurdunud šajanditepikkuse kogemuse põhjal, polnud alusetu. Eks olnud Kreutzwald hiljem üliõpilasena Järvamaal ja mujal imeks pannud, et priiuse tootatud õnnistust toovat mõju pole nagu kusagil ilmsiks tulemas. Nüüd arstina talurahvaga pidevas läbikäimises, sagedastel sõitudel haigete juurde oli tal võimalus põhjalikult tundma õppida teoorjuseaegset Võrumaa külaolustikku. See, mis ta nägi ja kuulis, oli kurb ja sageli otse ahistav. Pärast «vabastamist» oli talurahva rõhumine veelgi halastamatumaks muutunud, kehvus kasvas aasta-aastalt suuremaks, korduvad viljaikaldused 40-ndate aastate algul tekitasid näljahädasid ja laastavaid epideemiaid. Kannatuse viimse piirini viidud talurahva rahulolematus väljendus nii otsestes vastuhakkudes ja ülestõusuüritustes (Pühajärve sõda 1841) kui ka usuvahetusliikumises ja Venemaale ümberasumise katsetes. Valutava südamega on Kreutzwald kaasa elanud selle raske aja sündmustele, rahvahulkade vaevale ja vintsutustele. Kuidas oleks tahtnud häält tõsta ja karmi tõtt öelda! Paraku oli see võimatuks tehtud.

Kannatavate kaasinimeste hädasid leevendada — eks olnud midagi ka see, ehkki piisamatu üldise viletsuse ääretuses. Oma altruistliku kutsetöö ülesandeid püüdis Võru tohter täita tõsise kohusetundega, tema abile võisid lihtsad inimesed alati julgesti loota. Samal ajal kui Kreutzwald peenema seltskonna põlu alla langes, kasvas temast lugupidamine linnakese vaesema eesti elanikkonna ja ümbruskonna talurahva hulgas. Hoopis meelsamini pöörduti «Reutsvald-tohtre» kui vaevaliselt keelt väänava kreisiarsti poole, viimane omakorda sai rohkem patsiente jõukatest majadest. Seal oli see pisike pugejalik Poulet oma sõiduvees. Muidugi oli säärasest osadejaotamisest Kreutzwaldile rohkem tööd ja vaeva kui tulu. Pikad vintsutavad väljasõidud maale, eriti kevadistel ja sügisesitel põhjatutel teedel — aga siis just oli tõbesid kõige roh-

kem — kestsid sageli terveid päevi ja öid. Mõru huumoriga ütles Kreutzwald vahel end peaaegu kogu aeg vankris elutsevat. Aga mis võis ta oma vaestelt abitarvitajatelt tasuks saada, oli tal südant korbatanud peopesal ulatatud viletsaid kopikaid igakord vastugi võtta? Vahel tuli hädalisele veel omalt poolt tasuta rohtu anda... Murelikul meelel ronis tohter mudasele vankrile. Selg kühnus, peanorus, istus oma lihtsa puust arstiriistadekasti kõrval. Mäest üles, mäest alla viis jälle rööplik ja veerjas tee.

Ei, sel viisil jõukust ega heaolu saavutada polnud võimalik. Suudaks ainult kuidagiviisi ots-otsaga kokku vedada. Vajadused kasvasid, tütreid hakkasid koolis käima. Perekonna eest hoolitsemiseks tuli enesel mõnikord kõige hädapärasemastki loobuda. Isegi sõpradele Tartusse külla sõita polnud võimalik, sest «aeg ja rahakopikas on väga kasin». 40-ndate aastate algul on Kreutzwaldil mitmel puhul mõttes olnud teist töökohta otsida, kus vähegi lahedamalt läbi saaks. Kirjades Faehlmannile on algul juttu mõnest Eesti linnast, hiljem on tekkinud plaan isegi Siberisse mingi kompanii teenistusse asuda. Tolle mõtte laitis sõber õige tungivalt ära, eriti toonitades: «Ja kõrvale jättes kõik muud asjad — sinu isik on su isamaale koguni tähtis.» Muidugi oli ka Kreutzwald ise sellele mõelnud, et olustikulisest kitsikusest väljapääsu otsijat võiks võõrsil tabada seda rängem hingehäda. Aga ei hakata ju niisuguseid äärmuslikke võimalusi ilmaasjata arutama. «Kõht on kõige kurjem kubjas tagasundimas,» võis ta päris isikupäraselt läbituntud kogemusena kirja panna oma vanasõnade kogus.

1844. a. sügisel viibis mõnda aega Eestis «Kalevala» koostaja Elias Lönnrot. Sügav masendus on tulnukat haaranud siinse talupoja elujärje tundmaõppimisel. Septembri lõpul käis Lönnrot ka Võrus ja külastas Kreutzwaldi. Mõistagi oli rahva raske olukord peamiseks jutuaineks kahe kolleegi vahel, sellele kaldus kõne ka rahvaluule ja kirjanduse küsimustelt. Lõunaks tõi teenija lauale kausi makaronidega — paluti kohmetult selle kasina roaga leppida. Tütar olevat haige ja pereema tema juures kinni, lisati vabanduseks. See võis muidugi nii olla. Aga soomlasele — kuigi ta polnud just hellitatud — ei saanud vist märkamata jääda, et siinse tohtri majas ollakse küllusest kaugel. Ja Kreutzwald ise lõpetab sama kirja Faehlmannile, milles teatab Lönnroti külaskäigust, järgmiste sõna-

dega: «Nälg on meie pool tänavu nii kange, et mitte enam tubakat piipu ei jõua osta; kõik tühjad õpitud pruugid peavad maha jääma: muidu lõpeb leivapaluke majast.»

Jälle on end peale sundinud kavatsus koduseid kohti maha jätta, seekord oli tekkinud mõte asuda Peterburi. Faehlmanni soovitusel otsustas Kreutzwald siiski veel Võrus edasi pingutada. Korduvalt on sõber teda sellal suuremast hädast laenudega üle aidanud, ilmutades temale omast, otse suuremeelset abivalmidust. Muidugi oli Kreutzwaldil heameel vana kaimu heldusest, aga eks talle olnud teada seegi, et ka tollel pole seljataga mingit mõisat — iga veering tuli oma töövaeva läbi teenida, pealegi veel järjest halveneva tervise juures. Seepärast püüdis võrulane pigem oma elamist-olemist veel rohkem piirata. 1845. a. suve elatus perekond «hobuselihast»: kevadel oli tohter sunnitud oma sõidulooma ja samuti vankri maha müüma. Aga sügisel tuli kõigest hoolimata Faehlmannilt uut laenu paluda, ehkki endine veel tasumata. Raskel ajal oli perekonda uus liige tulnud — poeg Friedrich Alexis.

Lakkamatult tagant kihutava «leivanoa» pärast kurtmiseks on Kreutzwaldil hiljem korduvalt põhjust neid aegu meenutades. Ülepingutav töö ja alatised mured hakkasid pikapeale tohtri enesegi elurammu raugendama. 1846. a. kevadel lamas ta pikka aega raskes ning kurnavas närvi-palavikus. Samal ajal haigestus ema Ann, 76-aastane vanake — suri ja maetigi, ilma et poeg sellest midagi oleks aimanud. Alles pärast haigevoudist tõusmist sai ta kuulda kurba teadet. Sealpeale oli Kreutzwaldil pahatihti asja oma põdura tervise ja viletsa enesetunde üle kaevata. Olles veel parajas meheas, hakkas ta juba tundma läheneva vanaduse varje.

Aga ta tähtsamad tööd olid alles tegemata. Kuigi ka möödunud aastad polnud kirjanduslikus mõttes päris viljatuks jäänud. Juba mõne aja eest oli Kreutzwald saksa-keelse suleliigutamise kõrval hakanud oma rahvale kirjutama ja sellest kujunes tema keskne huviala, mis mõndagi raskust taluda aitas. Peale arstiameti ja argielu lõputute murede oli tal nüüd midagi hoopis olulisemat: oma kirjatööga kaasa aidata rahva vaimsele arengule, elujärgi parandamisele. Ei püüdnud Kreutzwald sellejuures enesele mingit kirjanikukuulsust: ta avaldas varasemal tegevusjärgul kõik ja hiljem suurema osa oma töödest koguni ilma autorinimeta.

RAHVAKIRJANIK-KALENDRITEGJA

1838. aastal loodi Faehlmanni ja Jürgensoni eestvõttel Tartu ülikooli juures Õpetatud Eesti Selts, mille eesmärgiks põhikirja kohaselt oli «edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest kui ka eestlaste asustatud maast». Järgmisel aastal, kui selts sai ametliku kinnituse ja alustas oma tegevust, astus liikmeks ka Kreutzwald (samuti Nocks ja veel paar ülikoolis käinud eestlast).

Seltsi tegevuse algus oli võrdlemisi hoogne, eeskätt Faehlmanni ja Jürgensoni ettekannetes leidsid väljenduse tolle aja kohta küllaltki julged rahvuslik-vabameelsed seisukohad. Jürgenson, Tartu õpetajateseminari inspektor ja ühtlasi ülikooli eesti keele lektor, oli seltsi esimene sekretär kuni oma varase surmani 1841. aastal. Kõige väljapaistvam osa ÕES-i varasemal tegevusjärgul oli aga Faehlmannil, kes 1843. aastast alates tegeles esimehena (samal ajal täitis ta ülikoolis ka eesti keele lektori ülesandeid). Vaatamata välistingimuste ebasoodsusele ja seltsiliikmete suurema osa — balti pastorite — passiivsusele on sellel ajal mõndagi algatatud, millel eesti kultuuri edasisele arengule oli oluline tähtsus.

Kreutzwald, ehk küll Tartust eemal elades, kuulus ÕES-i kõige aktiivsemate liikmete hulka. Muidugi olid tema lootused ja nõudmised — seda ennekõike just rahvakirjanduse arendamise osas — märksa suuremad kui tegelikus töös saavutati. Kirikumeestest liikmeskonna enamik tuim inertsus on sageli esile kutsunud tema sapiseid pahameeleavaldusi. Omalt poolt püüdis ta seltsi tegevuse elustamiseks teha, mis võimalik: Võrust on lähtunud nii mitmeidki kaalukaid ettepanekuid.

Suhteliselt üsna palju tähelepanu osutati seltsi tegevuses rahvaluulele ja Eesti muinasajale. Juba 1839. aastal esines Faehlmann ettekandega Kalevipoja-lugude üle, samal aastal on G. Schultz-Bertram (Soomes ilmunud «Kalevala» innustusel) esmakordselt avalikkuse ette tulnud eesti eepose ideega. Teatavat initsiatiivi ilmutati ka eesti keele uurimise alal. Raskem oli olukord talurahva haridusolude parandamisega, sisukama lugemisvara soetamise ja levitamisega. Kõik oli alles algelisel astmel ja lausa haletsusväärnes seisukorras. Siin tuli paljutki alustada päris elementarsetest asjadest, et üldse kirjan-

duslikule arengule teed rajada, eesti oma kirjanduse tekimisele pinda valmistada.

Üheks niisuguseks sammuks ÕES-i poolt oli eestikeelsete raamatute alatiste müügikohtade sisseseadmine terves reas linnades. Selles suhtes näitas Kreutzwald üles erilist toimekust, võttes oma hoole alla Steini talurahva-kaupluses loodud Võru müügipunkti asjaajamise. Seni olid raamatute peamisteks ja paiguti ainsateks vahendajateks olnud kihelkondade pastorid ja köstrid, kelle kaudu levis peaaegu eranditult ainult vaimulik kirjandus. Asjaolu, et nüüd alatiste müügikohtade kaudu võidi lugemisvara hankida ka ilma kirikumeeste otsese hoolduse ja kontrollita, soodustas oluliselt just ilmaliku sisuga väljaannete jõudmist rahva hulka.

Õpetuslik-arendava väärtusega eestikeelseid raamatuid välja andma hakata oli ÕES-is kohe alguses otsuseks tehtud. Esimene, kelle poole pöörduiti, oli jällegi Võru tohter. Otse seltsi liikmeks astumisel on ta 1839. a. jaanuaris Tartus võtnud endale ülesande eestipäraseks ümber töötada šveitsi valgustusliku autori H. D. Zschokke karskusteemaline jutustus «Branntweinpest», mille eeskujuna kasutamise võimalusele oli varemgi ta tähelepanu juhtinud tuttav Räpina Heller. Pöördumine selle teema poole polnud juhuslik: joomapahe oli muutunud tõsiseks sotsiaalseks probleemiks. Üha enam levides rõhumise ja viletsuse kaasnähtusena süvendas joomine omakorda seda viletsust. Mitte üksnes et kõrtsid kiskusid talupoja taskust viimse kopika. See oli tõeline katk, kui veel kord meenutada noid sadu tuhandeid viinapangesid, mis iga aasta rahvahulkade elu ja tervise laastamiseks mõisnike vabrikutest välja voolas. Kreutzwaldil ei olnud puudust kurbadest tähelepanekutest joomise ja selle tagajärgede kohta, arstina ja rahvasõbrana tundis ta kohustust avalikult häält tõsta võimude poolt soodustatava alkoholismi vastu. See oli omamoodi opositsiooniline väljaastumine, kuna karskusliikumine oli tollal kõrgemalt poolt antud määrustega keelatud.

Esimese rahvaraamatu kirjutamine ei läinud Kreutzwaldil sugugi lodusalt. Ta oli emakeelses kirjatöös vilumata, eesti kirjakeel oli liiatigi kujunemata ja vaene. Äärmiselt raske oli jutule rahuldavat sõnastust leida, vajalikul viisil rahvaomast kõnetooni tabada. Kreutzwald jagas algusest peale Masingu ja Rosenplänteri seisukohta, et ainsaks eesti kirjakeeleks peab saama põhja-eesti keel,

kuna lõuna-eesti kirjakeelel pole arengueeldusi; ta ise oli aga juba ammu aega Põhja-Eestist eemal. Kõik see raskendas märksa teose valmimist: enesega rahulolematuna nägi Kreutzwald kirjutades ränka vaeva, viilis ja parandas, kustutas vahel südametäiega maha kogu eelmiste päevade töö. Käsikirja ÕES-ile ära saates oli ta enese hinnang selle kohta enam kui tagasihoidlik. Ent Faehlmanni ja Jürgensoni arvamus oli seevastu igati tunnustav ning edasisele tööle julgustav. 1840. a. veebruaris ilmus trükist 70-leheküljeline raamatuke «Viina katk», alatiitliga «Üks tähelepanemise väärt jutt, mis vana ning noore rahvale juhatuseks ja kasuks välja on antud».

Kreutzwald pole piirdunud lihtsalt Zschokke jutu mugandamisega: peale põhiidee (ning pealkirja) ühtivad ainult mõningad süžeemotiivid ja osalt ülesehitus, kummagi teose sündmustiku käik, tegelaskond ja olustik on aga sootuks erinevad. Kõnelda võib niisiis šveitsi kirjaniku eeskujust, millest lähtudes Kreutzwald kummatigi on suutnud luua oma, täiesti algupärasena mõjuva töö, eesti külaelu ja -inimeste tõepärase kujutuse. Valdaval kohal on jutustuses joomise hukkamõist, püüe nii sündmustiku kui ka keskse tegelase selgitavate arutluste varal näidata viinapruukimise kahjulikkust inimese ihutervisele ja kõlbelisele elule. Seejuures ei asu Võru tohter mitte niivõrd noomimise ja hurjutamise teele, kuivõrd katsub lugejaid veenda terve mõistuse argumentidega. Joomapahe sügavamate ühiskondlike põhjuste valgustamist oleks aga asjatu oodata — selleks puudusid tollal võimalused.

Üksnes karskusküsimusega «Viina katk» ometi ei piirdu, vaid siit paistab silma mõnda muudki kasulikku õpetust talurahvale — olgu põlluharimisest ja majapidamise korraldamisest või töbistega ümberkäimisest. Valgustajaist autorite arusaamise kohaselt oli rahvale kirjutamisel tollal peaasjalikult õpetuslik eesmärk, mis ilmestab selgesti ka Kreutzwaldi kogu varasemat loomingut. Ent juba esimesest rahvaraamatust alates on märgatav tema püüe kasuliku kõrval pakkuda ka huvitavat ja elamuspärasat, ühendada õpetuslikku ja kunstilist. «Viina katk» paistab seetõttu oma ilmumisaja hõredas ning kehvas eesti jutukirjanduses üsna soodsalt välja, peale kõige muu Kreutzwaldi enese kurtmistest hoolimata ka sõnastusviisi loomulikkuse ja ladususe poolest (võrreldes näiteks krahv P. Mannteuffeli raamatukestega). Hindavaid sõnu laseb

kirjamees oma jutukangelasel lausuda vana eesti rahvalaulu kohta ja on isegi ühe laulu tervena teksti põiminud.

Jutu käsikirjas oli algselt üsna teravaid torkeid vennaste vagatusliikumise pihta, kuid Jürgensoni soovitusel jäid need välja — kardeti nimelt kahju raamatu levikule ja mõjule. Hiljem jõudsid Kreutzwaldini siiski teated, et «Viina katk» ka sellisena oma «ilmaliku viisi» pärast vagalastele vastuvõtmatuks on osutunud. Olgugi jutustuse keskset tegelast kujutatud siiralt usklikuna, ei rahuldanud palvemajade eestseisjaid ja enamust kirikumehi kirjatööd, mis ei sobinud otse jutluseraamatute lisapaladeks. Kreutzwaldi kõik edasised püüdlused arendada sisukat rahvakirjandust viisid ta selletõttu ikka teravamasse vastuollu usulise kitsarinnalisuse ja vaimupimedusega. Et aga viinakuradil polnud muide vagameelsete keskel vähem kummardajaid kui «ilmalaste» hulgas (paljud pastorid olid otse põhimõtteliselt karskusliikumise vastased), siis on Kreutzwald 1843. aastal avaldanud veel brošüüri «Uue aasta soovimine». Selles spetsiaalselt «vagade hingede» jaoks määratud karskusjutluses on täiuslikult järele aimatud palvevendlikku maneeeri ja püütud ohtra piiblisalmide puistamisega ka vaimus vaeseid keelitada joomist maha jätma.

1842. aastal ilmus Kreutzwaldi ümberjutustuses «Vaga Jenoveva ajalik eluaeg». Seda rahvusvaheliselt levinud haleduslugu olid eesti lugejatele just äsja üritanud vahendada paar teistki autorit (Lorenzsonn, Thomasson), nendega võrreldes on Kreutzwaldi töötluuse kirjanduslik tase märksa kõrgem. Vahetuks eeskujuks olnud talle sakslase Marbachi vastav rahvaraamat (ilmus 1838). Kuna tegemist on oma algolemuselt keskaegse usulise legendiga, õieti ühe katoliku pühaku elulooga, siis on selles raamatu keses muidugi religioosne motiivistik mõneti esiletungivam kui Kreutzwaldi kirjatöodes tavaliselt. Teataval määral on ta küll oma eeskuju lausa usutamatuid väljamõeldisi püüdnud vältida või vanaaegse ebausuna seletada, nii et siingi enesest märku annab tema valgustuslik üldhoiak. Peamine, mille pärast Kreutzwald selle liigutava loo ümberjutustamisele asus, oli kahtlemata Jenoveva traagilise elukäigu elamusväärtus toleaege päris algaja lugejaskonna jaoks: pisaraterohke kannatuskroonika võis lihtsameelset raamatuveerijat igatahes sügavalt vapustada. Rohkem kui uskliku allaheitlikkuse ja saatusega leppimise moraal haaras voorusliku meeleadluse ülendus ja

alatuse ning julmuse hukkamõist. Raamat leidis elavat vastukaja ja ilmus lähema kümne aasta jooksul veel kahes trükis, kujunedes üheks tuntumaks teoseks meie vanemas jutukirjanduses üldse.

Kreutzwald ise loomulikult mõistis selle töökesse vähenõudlikkust. Üksnes algelistes oludes võis ka Jenovevalugu midagi pakkuda, inimesi raamatulugemisele meelitada. Hiljem osutus sedalaadi lektüür, mille soetamist kolmandajärgulised kirjamehed jätkasid, sisukama kirjastõna arengule juba takistuseks ja Kreutzwald on korduvalt selle suhtes üsna kriitiliselt väljendunud. «Vaga Jenoveva» jäi tema töös siiski ainult mööduvaks, pooljuhuslikuks vahepalaks.

Hoopis erinevasuunalisi ja laiahaardelisemaid algatusi on selsamal ajal hellitanud kirjamehe mõte. Ühe Zschokke rahvaraamatu («Goldmacherdorf») mõjul tärkas tal kavatsus kirjutada suurt neljaosalist teost, «üht ehtsat eesti rahvusromani», milles oleks leidnud mitmekülgse käsitlemise rahva elu viimase 30 aasta jooksul. Tutvustades Faehlmannile 1842. a. lõpul uue teose üldplaani on Kreutzwald selles siis oma võimalikku elutööd näinud. Ent paraku polnud meie tekkiva kirjanduse jaoks nii tähelepanuväärsel kavatsusel määratud teoks saada — sedagi ei tea, kas tööd üldse alustati. Just kõnesoleval ajal järsult halvenenud tsensuuritingimused (talurahva-asjade puudutamine keelati «kuni edaspidiseni» sootuks ära) tegid eesti külaelu käsitleva romaani avaldamise praktiliselt võimatuks. Sellele võis lisanduda omakorda terve rida subjektiivseid tegureid, takistavaid asjaolusid. Kas sai olla piisavalt eneseusaldustki, kuna ka kusagilt mujalt polnud veel leida kohaseid talupojaromaani eeskujusid? Teos jäi kirjutamata, kavatsus vaibus jäljetuna ajajärgu umbuses.

Mingit suurt, kaasakiskuvat loomingulist eesmärki, teatavat keskenduspunkti oli keskikka jõudnud mees tolle romaani näol tahtnud enesele seada. Et see ära pidi langema, siis paistab Kreutzwaldi kirjanduslik tegevus 40-ndail aastail just nagu laiali valguvat: ta energia kulus paljudele pisiüritustele ja töökestele, ta püüdlused harunesid ja hajusid mitmetes eri suundades. Sellest kõigest nähtub küll ta rahvasõbraliku teotsemistahte visadus, kuid tal polnud seda peamist, keskset ülesannet, millele jäägitult pühenduda. Kavatsusi, jah, võis veel mõnesuguseidki meeles mõlkuda vankril küürutades — omaette

plaanitsusteks, silmapilgu meelismõtteiks need enamasti vaid jäidki. Võimalused olid ääretult kitsad, välistingimused ebasoodsad, kirjanduslikud traditsioonid kujunemata. See, mis osutus teostatavaks, oli tavaliselt üksnes kõrvaline ja tähenduselt tagasihoidlik. Ent needki killukesed paistavad kaugemale kui kirjamees ise seda oleks söandanud loota reaktsiooniaegade surutuses ja rahva vaimuelu hämarikus.

Juba 1840. aastal oli Kreutzwald teinud ÕES-ile ettepaneku hakata välja andma kaks korda kuus ilmuvat ajakirja «Maarahva Nõuandja», mille peaeesmärgiks oleks olnud praktiliselt kasulike teadmiste levitamine eesti talurahva hulgas. Ta ise avaldas valmisolekut võtta enesele alatise kaastöölise või ka kaasväljaandja kohustused. Ent nagu peatselt selgus, ei olnud eestikeelse ajakirja väljaandmiseks kroonuvõimude poolt luba loota. Kuna Kreutzwaldil oli juba ette valmistatud mõningat sellekohast materjali, siis tehti katset seda avaldada õpetlikke kirjutusi sisaldava raamatukese kujul. 1841. a. sügiseks esitas Kreutzwald seltsile oma «Sipelga» esimese osa käsikirja; kavatsus oli sellele andele lasta peatselt järgneda teisi. Kuid juba esimene tagasihoidlik katsetus jäi tsensori küüsi, pikka aega seda uuriti ja kaaluti. Alles 1843. aastal jõudis 50-leheküljeline «Sipelgas» viimaks lugejate kätte, arvatavasti mitte täiesti esialgsel kujul.

Raamatukirjutaja peamiseks püüdeks nendes õpetusliku sisuga palades on aidata talumehel kuidagi jalgu alla saada ja leida võimalusi inimlikumaks äraelamiseks. Ühiskondlikud tingimused olid mõneti muutunud, ka küla pidi end kuidagiviisi kohandama sissetungivatele rahalistele suhetele. Kreutzwald katsub talurahvas õhutada julgemat ettevõtlikkust, suuremat isiklikku algatust, lisateenistuse võimaluste otsimist, aja otstarbekamat kasutamist. Iseloomulik on just tahe lugejaid vaimselt virgutada, talupoega feodaal-pärisorjuslikust tardumusest äratada, aktiivsemat eluhoiakut sisendada. Kõigest avameelselt rääkida polnud tal mõistagi võimalust — aga eks ütle midagi ka see, et kirjamees peab õpetama põdrasammalde leivalisaks pruukimist, mis enamasti igakevadise nälja puhul võiks pisut kergendust tuua. Antakse ka asjalikke juhatusi tervise hoidmisest ja laste kasvatamisest, kõnelatakse veel Ameerikamaa ülesleidmisest ja kasinuse-seltsidest tolsamal kord poolkogemata ülesleitud maal. Ei

puudu ka paar salmikut ja jutulaadilist palakest. Oma aja kohta oli «Sipelgas» asjaks küllalt, vajalikuks ja tubliks tööks on seda muide kiitnud vana Rosenpläntergi.

Eeskätt praktiliste nõuannete iseloomu kannavad ka Kreutzwaldi samal ajal ilmunud kalendrikirjutised. Juba 1842. a. ÕES-i poolt väljaantud kalendrist leiame kõrvuti Faehlmanni rohkesti ärevust tekitanud «Tühja jutuga» Võru tohtri kirjutise «Leivast ja leiva-jätkust». Siit kerkib silmade ette küllaltki tõepärane pilt toleaeagses eesti külas võimutsenud viletsusest, mis kaasnes talurahva maata «vabastamisele». Olukorra pikaajalise tähelepaneliku jälgimise põhjal jagab kalendritegija mitmesuguseid soovitusi, kuidas kõige hirmsamast hädast ja puudusest jagu saada. Antakse siis nõu jälle sammalde söömise asjas, aga tungivalt soovitatakse rohkem kartuleid ja (järgmise aasta kalendris) eriti keeduvilja kasvatada. Kõiki tululikke õpetusi ja nõuandeid kannab rahvasõbra tuline soov, et «järelmõtlik töötegemine ning asjaajamine liikuma läheks»; ikka on tema püüdeks aidata raskesse olukorda surutud talupoega oma elujärje korraldamisel, võitluses alatiselt kummitava näljahäda vastu.

Kalendrid olid tollal eesti keeles ainsad, olgu küll pika vaheaja tagant ilmuvad perioodilised väljaanded. Õnneks ei tulnud ühelgi võimumehel pähe kalendrite trükkimist ära keelata. Nendel tarberaamatukestel oli suhteliselt üsna suur levik ja kalendrisaba-kirjutistel seega kõige laiem lugejaskond. Nõnda on siis täiesti mõistetav Faehlmanni ja Kreutzwaldi püüe seda avaldamisvõimalust varmalt ära kasutada. Kui kirjastaja Laakmann 1845. aastast alates hakkas välja andma «Maarahva Kasulist Kalendrit», on Kreutzwald selle lugemislisa oma hooleks võtnud ja tegi seda tööd ligemale kolmekümne aasta jooksul. Ühtlasi jätkas ta esiotsa kaastööd ka Faehlmanni toimetusel ilmuvale ÕES-i kalendrile. Eriti varasemal tegevusjärgul, 1840-ndatel aastatel, on kalendrikirjutiste osatähtsus Kreutzwaldi töös üsnagi silmapaistev. Ka hiljem pääses suurem osa ta jutuloomingust teadupärast just kalendrisaba kaudu lugejate kätte.

Järsult halvenenud tsensuuritingimuste tõttu muutus talurahva elu-olu käsitlemine veelgi raskemaks, need teemad osutusid «ohtlikeks». Kalendrikirjutaja katsus siis teha kihutustööd karskuse kasuks, puudutas tervishoiuküsimusi, andis põgusa ülevaate Euroopa maadest ja riiki-

dest ning suurest Vene riigist. Taotles pakkuda ka mõningaid teadmisi kaugete maade loomadest ja loodusest, mõnest ammusest ajaloosündmusest, taevakehade liikumisest. Muidugi, mitte need polnud asjad, mis just kõige pakilisemat käsitlemist oleksid nõudnud. Kes võis seda valusamini tunda kui Kreutzwald ise. Nukravõitu irooniaga on ta ühes kirjutises esitanud kalendritegija töö kohta kuulduvat nurinat: «Teie teete ümmargused kriipsud ja viirud kalendrisse, kuidas rändavad-tähed päikese ümber jooksevad ja annate muidu — tühi teab? — mis suurisugusi tarkuse õpetusi, et mõnel pea lugedes kui veski ratas ümber käib; aga, paikene! vaadake ennemine üle nina jalgade ette maha: siis leiате lonkavat asja igas kohas, kus juures palju kibedamast kohendamisi tarvis läheks kui taeva-tähtede seas.» Jajah, paljugi mis ümbritsevas elus kohendamist ja korraldamist oleks nõudnud, aga paraku tuli kalendrisabas selle asemel õiendada võõra-maa elukate või taevalaotuse värkidega — ja ka viimase peale ei vaadatud igakord hea silmaga (1845. a. kalendri jaoks määratud kirjutis maakeri kohta ei pääsenudki piiblitarkusest kõrvalekaldumise pärast trükki). Kes kahtleks selles, et Kreutzwald lahedamais oludes oleks hoopis rohkem ära teha võinud. Ometi näitavad needki kirjutised tema püüdluste põhisuunda: võimalust mööda rahvast harida ja mõistlikul kombel valgustada, uusi teadmisi pakkuda ja uudseid mõtteid sisendada. Kõige sellega lootis ta vähehaaval vana rumaluse haputainast kahandada ja inimeste meelemõistust pimeduse võrgust päästa.

Osa Kreutzwaldi kalendripalasisid on ilukirjandusliku ilmega, nagu karskusesisuline allegooria «Surm ja tema abimehed» ning muistendistiilis kirjutatud «Emajõgi» (mõlemad 1844. a. kalendris). Asudes «Kasulise Kalendri» toimetamisele on Kreutzwald seal avaldanud mõningaid tõlkejutukesi. Viimastest märksa tähelepandavam on mõistulugu «Narrilased» (1848. a. ÕES-i kalendris) — katsetus allegoorilise satiiri alal, mis Kreutzwaldi jutuloomingus leidis hiljemgi korduvat kasutamist. Jutt on sihitud äsja päevakorral olnud usuvahetusliikumise ja väljandrändamise vastu, kusjuures püütakse hajutada rahva hulgas laialt levinud petlikke lootusi usumuutmisega oma maist elujärge parandada. Ei ole abi «keisri usku» minekust ja ei maksa kodumaad maha jätta, tahab Kreutzwald kalendrilugejaid veenda; püütagu aga kõigest väest põllu-

harimist paremale järjele viia, katsutagu rahakopikat koguda ja aegamööda talukohad päriks osta. Kui okkallise ja karedana ka ei näiks jutu mõistukõneline rüü — seda on kirjutatud valutava südamega, rahva tulevikku silmas pidades ja kõige paremat soovides.

1848. a. «Kasulises Kalendris» ilmus alguse-osa teisest mõistujutust «Reinuvader Rebane», mida kahtlemata võib pidada Kreutzwaldi varasema tegevusjärgu kõige välja paistvamaks ilukirjanduslikuks tööks. Jutt täitis mitme aasta kalendrisaba, aga päris lõpuni siin ei jõudnudki; 1850. a. sügisel pääses «Reinuvader» tervikuna lugejate ette juba raamatu kujul. Tegemist on väga laialt levinud ja rahvusvahelise päritoluga vana loomaloo vaba töötlussega, kusjuures otseseks eeskujuks on Kreutzwaldile olnud Goethe vastav heksameetris kirjutatud teos (osalt on kasutatud ka A. F. F. Hoffmanni rahvaraamatut). Üsna tugeva isikupärase ning eestilis-rahvaliku ümberloominguuga on jutt küllaltki õnnestunult kohandatud meie oludele ja täiendavalt ka eesti rahvaluulest sisse toodud mõningaid sündmustiku-motiive. Selletõttu ongi «Reinuvader Rebane» saanud Kreutzwaldi loominguga lahutamatuks osaks ja eesti kirjanduse teoseks, mida algusest peale suure huviga vastu võeti ja kirjaniku eluajal veel kolmel korral uuesti välja on antud.

Mõistujutu sügavam mõte ei jäänud lugejatele tabamatuks, seda leidma juhatas Kreutzwald otseselt nii motos kui ka teose lõpulauseis. Nagu see lugu juba oma tekkimisest peale kandis teravat sotsiaalset iseloomu, nii kannab ta seda ka eestipärasest töötlustest. Olgugi peidetud, varjatud kujul, ent ometi igapäevase selgesti taibatavalt läbib kogu juttu ebaõiglusele ja vägivaldsele rajaneva elukorralduse hukkamõist. See on võrdpilt ühiskonnast, kus inimesed pole paremad loomadest, kus valitsevad elajalikud, kiskjalikud suhted, kus on võidutsemas kurjus ja salakavalus, silmakirjatsemine ja hoolimatus. Kõige sellega ulatus «Reinuvader Rebane» tunduvalt üle tavalise õpetuslik-valgustusliku kirjanduse piiride, tõsis inimlike vigade ja vääruste hurjutamiselt suurte sotsiaalsete pahede allegoorilise paljastamiseni, sundis ehk mõndki lugejat juurdlema elus valitseva ebaõigluse põhjuste kallal.

Nagu muuhulgas lasti siin pilkenooli ka pastorlik-kösterlike kirjameeste ja nende toodangu, eeskätt K. Körberi ja J. V. Jannseni suleseptsuste pihta. Püüdes arendada

sisukat, elu edasiliikumisele kaasaaitavat rahvakirjandust, suhtus Kreutzwald hukkamõistvalt igasugusesse kirjanduslikku pimedusekülvamisse. Sageli siunas ta oma kirjavahetuses rahva rumaluse arvel spekulereijaid, tegi korduvalt katseid ka trükisõnas tagurliku suuna vastu välja astuda. Kuid kirjanduskriitikat kui niisugust polnud tollal veel olemas, poleemiliste sõnavõttude jaoks ei antud võimalust. Ainult siia-sinna poetatud torgete näol sai Kreutzwald vahel vaimulike «kördikokkade» keedust laita. See visa kirjanduslik võitlus, millest esialgu üksnes väheseid märke laiema avalikkuse ette jõudis, kestis aastakümneid ja on lahutamatu meie rahvusliku kirjanduse rajaja suurest elutööst.

Kreutzwaldi jätkuva rahvavalgustusliku kirjamehetegevuse esileulatuvaks avalduseks oli viies vihikus ilmunud «Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on» (1848—1849). Kavatsus seda «tulusat ja õpetlikku ajaviidet» pakkuvat väljaannet ajakirjaks arendada ei saanud küll teoks. Aga rikkalikult illustreeritud uudse ja sisuka raamatuna, nagu «Maailm» käibele läks, oli see tollaegse eestikeelse lugemisvara hulgas midagi täiesti ainulaadset. Suure huviga on raamatusse süvenenud eriti kihelkonnakoolides õppivad noorukid; mõnel pool on isegi külarahvas koos käinud selle ettelugemisi kuulamas. Laakmann andis «Maailma» hiljem välja ka läti keeles.

Puhtakujuuliselt populaarteadusliku materjali on Kreutzwald ammutanud põhiliselt vastavasisulistest saksa väljaannetest. Kogu töö peamine raskus seisis aga just selles, kuidas neid mitmekesiseid loodusteaduslikke, tehnilisi ja muid uudisasju eesti maarahvale arusaadaval viisil edasi anda. Oli ju tegemist peaasjalikult üksnes katekismuse ja piiblitlugude najal kasvanud lugejaga, kellel enamasti puudusid kõige algelisemadki eelteadmised sellesinase maise maailma ehitusest, mitmesuguste loodusnähtuste olemusest ja juurdleva inimvaimu edusammudest. Selles lugejas õhutas Kreutzwald tahtmist omandada nn. ilmalikke teadmisi ja püüdis talle pakkuda rohkesti materjali süvenemiseks ning järelemõtlemiseks — kosmose ehitusest, võõras-
test maadest, taime- ja loomariigi iseäralikest nähtustest. Valgustajana ei võinud ta muidugi jutustamata jätta trükikunsti «ülesleidmisest» ja paberi valmistamisest (nii-samuti kui «kirja läbi sõnumi andmisest»). Aga Kreutzwald tutvustas tolle aja värskemaidki tehnikasaavutusi,

millest sinne külaelanik polnud üldse veel kuulnud: kõneles raudteedest, «aurust-aetavatest» laevadest, koguni elektrist ja telegraafist. Seejuures kasutas ta korduvalt juhust, et osutada nende saavutuste tähtsusele maade ja rahvaste lähendamisel, üldise edenemise soodustamisel. Kurja vaeva sai kirjamees sageli näha oma mõtete edasiandmisega, sest talupoeglik keelepruuk oli liiaks arenamatu; et kõnelda kõigist neist keerukatest asjadest ülesleiduste vallas ja lõputus maailmaruumis, tuli rohkesti uhiuusi sõnu ning sõnaühendeid tuletada või välja mõelda. Eks nõudnud siis mõnigi kirjalik ka lugejalt kogu vaimujõu pingutamist — aga iga algus on raske. Üldilme sellele huvitavale teosele annab ikkagi kirjamehe valgustajalik teadmiste vahendamise hoog ja elevus, mida osati hinnata.

Kreutzwaldi kirjandusliku tegevuse varasemal järgul jäid värsikatsetused kõige muu kõrval üpris tagasihoidlikule kohale. Mõned laulud — paar algupärast, paar eeskujudele toetuvat — on vahepaladena pistetud «Viina katku». Järgnevalt ilmus üksikuid luuletusi «Sipelgas» ja kalendrites, sealhulgas «Leinalaul ühe vaga tütarlapse järele» kui sentimentaalse luule iseloomulikumaid näiteid. See ja kõik teisedki on vabad eestindused — Hölty, Hauffi, Witscheli jt. värssidest.

Esimestel Võru-aastatel, nagu juba öeldud, jätkas Kreutzwald vähehaaval veel saksakeelsete värsside sepitsemist. Alles 1846. aastal, kui «Inland» hakkas avaldama ilukirjanduslikku lisa, on ta end lasknud ahvatleda oma luuletustega ka avalikult esinema. K. Friedholdi varjunime all avaldas ta mitmel korral värssse, ometi suuremat menu saavutamata. Vastupidi: tagurlik literaat Ed. Meyer Tallinnast võttis ühe — lihtsat lapsepõlvkodu mälestava luuletuse «Das Vaterhaus» («Isamaja») kohta koguni teravalt iroonilises toonis sõna. Kreutzwald pole end sellest küll veel heidutada lasknud, vaid avaldas peatselt uusi luuletusi, muu hulgas üsna võitleva hoiakuga «Die Poesie der Esthen» (mille hiljem ise emakeelde ümber pani pealkirjaga «Eesti lauluanne»). Nähtavasti otseseks vastuseks ühekülgselt halvustavale kriitikale ilmus mõni kuu hiljem sari Friedholdi epigramme, mis kutsus aga omakorda välja uue ja veelgi sapisema kirjutise Meyeri poolt. Lisaks avaldas «Inland» järgmise aasta algul Friedholdi luuletuste kohta veel ühe arvustuse. See eemalepeletav vastuvõtt ongi ilmselt jädava lõpu teinud Võru

tohtri niigi üsna harvadele katsetustele saksakeelse värsi alal, ühtlasi aga osalt põhjustanud ka suhete jähinemist «Inlandi» toimetusega. Tema kaastöö ajakirjale kahanes ja lakkas peatselt hoopis. Oma rahvale kirjutamine oli Kreutzwaldil juba igati esikohale tõusnud, saksasarnase literaadina esinemiseks jäi üha vähem mahti.

Samas seoses on tähelepanav kirjamehe elavnev huvi 40-ndatel aastatel rahvaluule vastu ja selle kirjan- dusliku töötlemise algus. Kreutzwald püüdis nüüd jälle jätkata ka vahepeal katkenud rahvaluulekogumist, kus- juures tema kaastööliseks sai Krümmeri õppeasutuse erksavaimuline teener Märt Mohn.* Viimaselt on Kreutz- wald enese kinnituse järgi kirja pannud nii laule, jutte kui ka pärimusteateid, samuti teda mõnikord iseseisvalt koguma saatnud.

Hoopis intensiivsemalt kui saksakeelse salmimise või võõrail eeskujudel kirjutatud luulega on ta hakanud tegelema vana regivärsilise rahvalaulu, tolle tõeliselt algu- pärase eesti poeesiaga. Niisugusel huvikeskendusel oli üsnagi kindlailmeline rahvuslik ja rõhumisevastane alus. Kreutzwald oli juba eelnevalt välja astunud eesti rahva, tema mineviku ja rahvuslike erijoonte moonutamise vastu võõraste poolt, olgu see siis asjatundmatusest või sihilikkusest. Ta on korduvalt tegelnud isegi arheologi- liste kaevamistega Võru ümbruskonnas vanadel kalmetel ja esinenud sellekohaste aruannetega — eesmärgiga kum- mutada tollal sakslaste poolt esitatud kontseptsiooni Balti- maadest kui iidsest germaani asustusalast. Oma kirjutis- tes rahvakombestiku ja vanade uskumuste kohta püüdis ta tabada «eesti mütoloogia» suurejoonelisust ja esile tõsta esivanemate vaimuelu ülevust. Toodud kujutlustes on mõndagi meelevaldset, kuid eitada ei saa nende võitlevat eesmärki tolleaegsetes tingimustes.

Ja samadest rahvuslikest eesmärkidest innustatuna on Kreutzwald asunud ka rahvalaule ajalooliselt ja müto- loogiliselt mõtestama, eest leitud traditsioonilistesse regi- värsidesse nimme sisse viima uusi elemente ja motiive, lõpuks omaenese mõtteid ning kujutlusi sõnastama rahvalaulule lähedases vormis. Seejuures pidas ta otstar-

* M. Mohn (1811—1872) oli pärit Laiuselt ja ilmselt tuntud lau- likute soost: kirikuraamatussegi on ta sisse kantud kui Lau- Mardi Jüri poeg. Võrus elas M. Mohn 1828. aastast kuni oma sur- mani.

bekaks noid töötusi ja imitatsioone avalikkusele esitada ehtsa rahvaluulena (nagu toimis samal ajal ka Faehlmann oma muistenditega), et anda nendele sellega suu-remat mõjukust. Tolleaegse romantilise käsituse kohaselt hinnati rahvaloomingust eriti kõrgelt just ürgvanu mütoloogilisi motiive, muistset kangelasluulet ja ajaloolisi pärimusi. Vastavaid näiteid ongi Kreutzwald siis püüdnud «leida» ning asjahuvilistele pakkuda. Tema tekstides on sageli teravdatud ka orjuse- ja rõhumisevastast sisu, antud sellele selgem ning sihiteadlikum ajalooline mõtestus (näiteks laulus «Vana aeg oli vaenu aega»):

*Vaenu vaimud meid vaevasid,
papi paaterid painasid,
rüütliid rüüstavad riisusid,
röövisivad röövelina,
mõrrasid mõrtsuka mõõgad!
Rootsi roosk oli roostekaste,
saksa sahk oli sapi-rakku,
kaarnad kandsid katku-kakku...*

Mitmesuguste pseudomütoloogiliste lisanduste jms. abil, mis küll olid sisuliselt vähepõhjendatud, püüdis Kreutzwald rõhutada eesti rahvaluule võitlevat olemust ja rahvuslikku omapära. Kõiges selles näeme kujunevat ja avalduvat toda rahvuslikku muinsusromantikast, millel mitte üksnes eesti kirjanduse, vaid ka ühiskondliku teadvuse järgnevas arengus oli väga suur osatähtsus.

Nende rahvalaulutöötluste juures Kreutzwaldil õigupoolest juba kujuneski põhiliselt välja nii see üldhoiak kui ka loominguiline meetod, tänu millele võis edaspidi teoks saada «Kalevipoja» kirjutamine. Aga selsamal ajal on ta alustanud ka rahvasuust kuulnud muinasjuttude kirjanduslikku töötlemist, pannes nõnda siis põhja oma teiselegi peateosele.

Aktiivne tegelemine rahvalauludega ja üldse vana pärimusainestikuga 40-ndail aastail oli eepose otseseks ettevalmistustööks — ehkki Kreutzwald veel ei võinud arvata, et see ülesanne kord temale langeb. Siiski teame, et üleskerkinud mõte «Kalevipojast» temas elavat vastukaja leidis; nimelt oli tema ka see, kes muistset vägimeest ikka ja jälle meelde tuletas rahvale määratud kirjatöodes, põimis mõned muistendid isegi Reinuvaderi-loosse jne. Ta saatis lisamaterjali Faehlmannile, tõi Kalevi-

motiivi korduvalt ka oma rahvalaulutöötlustesse. Nagu oleks Kreutzwald oma eesseisvat suurt tööd kuidagi ette aimanud, niivõrd olid ta katsetused ja huvialad selles suunas orienteeritud. Ta oli õieti juba mõnda aega «Kalevipoja»-mõtte peamiseks hingesoidjaks, sellal kui lõputust teiste tohterdamisest ja enese üha süvenevast haigusest kurnatud Faehlmänn headest kavatsustest ja soovidest paraku palju kaugemale ei jõudnud.

Kreutzwaldi intensiivne ja viljakas töö eesti kirjanduse ning rahvaluule alal tõi talle juba kõnesoleval ajal võrdlemisi laialdase tunnustuse. ÕES hindas Võru tohtri teeneid 1849. a. jaanuaris tema valimisega seltsi auliikmeks. Võimekat kirjameest, folkloori, keele ja rahvaelu head tundjat osati aga hinnata mujalgi. Kui Tallinnas loodud Eestimaa Kirjandusliku Seltsi üks aktiivsemaid liikmeid A. H. Neus asus koostama eesti rahvalaulude väljaannet, pöördus ta 1847. aastal kaastöö- ja abipalvega Kreutzwaldi poole. Sugenes pikaajaline kirjavahetus ja mõlemapoolselt viljakas koostegevus. Neus sai Kreutzwaldilt rohkesti kasulikke näpunäiteid ja võis võtta oma antoloogiasse üle seitsmekümne laulu tema kogudest. Tõsi küll, suur osa neist on osutunud isikupärasteks töötlusteks, millised kirjamees parajat juhust kasutades avalikkuse ette saatis. Just Neusi soovidele vastu tulles tutvus Kreutzwald ka rikkaliku setu laulualaga, mis on avaldanud tema edasisele tegevusele üsna olulist mõju. Neusi ettepanekul valiti Kreutzwald Eestimaa Kirjandusliku Seltsi kirjavahetaja-liikmeks ja oma kolmes osas ilmunud eesti rahvalaulude väljaande (1850—1852) pühendas koostaja tänulikult Kreutzwaldile.

Asjatundlike ja sisukate kirjutiste kaudu ÕES-i toimetistes ja «Inlandis» õpiti Kreutzwaldi tundma ka Peterburi Teaduste Akadeemia ringkondades. 1849. aastal pöördus tema poole kaastöö-palvega akadeemik P. Köppen, kellel oli käsil Euroopa-Venemaa üksikasjalise etnograafilise kaardi koostamine. Kreutzwald tegi kõik, et teadlase soovidele vastu tulla ja saatis paari aasta vältel etnograafilis-statistilisi andmeid Setumaa, samuti teiste Läti ning Vene aladel olnud eesti asustuspiirkondade kohta. Köppen hindas tema abivalmidust ja kaastööd kõrgelt. Sealtkaudu sugenes teisigi sidemeid. Nii näiteks akadeemik K. E. Baer, kes tegeles tollal sisevete kalastiku uurimisega, otsis 1851. a. kevadel Võrru saabudes üles kõige-

pealt Kreutzwaldi — nõnda avanes meeldiv võimalus abistada tuntud loodusteadlast kohalike järvede tummade elanikega tutvumisel. Veelgi olulisem on aga Köppeni vahendusel tekkinud kontakt keeleteadlase akadeemik A. J. Sjögreniga, kelle vahetul mõjul toimus murrang Kreutzwaldi keeelistes vaadetes ja otsustav üleminek uuele kirjaviisile (1851). Sidemeid Peterburi teadlastega on meil põhjust puudutada edaspidi veel korduvalt, kuna mõnedel neist oli oluline osatähtsus Kreutzwaldi peateoste valmimise ja avaldamise käigus.

«KALEVIPOJA» TÄHE ALL

1849. a. septembri lõpul käis Kreutzwald kolme aasta tagant jälle korra Tartus, astus muidugi sisse ka Riia tänaval Faehlmanni majja. Oli vaja aastatega kogunenud arstlikku mõttepeitmise oskust, et mitte välja näidata kurba jahmatust: mehest oli ainult kalbe varjukuju järele jäänud, üle toagi jõudis ta vaid hädavaevu. Faehlmanni vaimne agarus polnud küll vaibunud — kõneles ikka oma kavatsusest eeloleval kevadel lõunasse reisida või kodumaa muistendite jahil läbi rännata. Kuid Kreutzwaldi ei saanud teise palavikuline teotsemissoov eksitusse viia, tahtmatult pidi ta mõtlema eesseisvale pikemale teekonnale... Joulude eel on ta veel kord Faehlmanni vaatamas käinud, ja pärast teiste tuttavate laialiminekut kõnelnud viimane kaua Kreutzwaldi ja ÕES-i sekretäri E. Sachssendahliga eesti muinaslugudest ning oma soovist käia Kalevipoja vägitegude kohti vaatamas. Vanade sõprade lahkumine oli liigutav: vististi aimasid nad nüüd juba mõlemad, et teineteist enam näha ei saa.

Teated, mis hiljem Tartu poolt tulid, kinnitasid kõige halvemate kartuste põhjendatust. Märtsi lõpul Peterburist kohale jõudnud puhkuseluba ja välispassi lõunasse sõiduks ei olnud Faehlmann enam suuteline kasutama. 10. aprillil sulges surm jäädavalt selle mehe silmad, kelles siirad eestisõbrad olid näinud oma rahva parimate vaimuomaduste kehastust, halvustatud talupojarahvuse tulevikulootuste peamist kandjat. Faehlmanni, seda teadmiste, algatusvõime ja sõltumatu mõtteviisi poolest nii välja paistvat isiksust ei olnud enam. ÕES jäi presidendita, ülikool eesti keele lektorita. Kõiki lahkunule lähedalseisnuid tabas see kaotus valusasti. Aga vist küll kõige tera-

vamalt tundis aatekaaslane Võrus, mida tähendas Faehlmanni surm alles oma aega ootava rahvusliku vabadusmõtte kandjaile.

Juba aastate eest Jürgenson, nüüd siis ka Faehlmann... Nõnda on varisenud mulla alla armsad kevadised kaimud, ei kosta koolja-kuulmeisse enam nukrutseva sõbra hääl.

*Üksinda, lindu, laulan ma lusti,
kukun üksi, kurba kägu,
häälitzen üksi igatsusi,
kuni närtsin nurmedella.*

Ent see kavatsus, mida kadunud Faehlmann nii kaua oli meeles mõlgutanud ja mis Kreutzwaldile eneselegi nii omaseks oli saanud, ei võinud ometi sinnapaika jääda. Juba selsamal 1850. a. aprillikuul vastas Võru tohter Sachssendahli sellekohase järelepärimise peale, et kui ühtki paremat «Kalevipoja» kokkuseadjat ei leita, siis peab ta selle ülesande juurde asuma. Mis oleks maksnudki kõhklemine või puiklemine: teadis ta ju küllalt hästi, et on tõepoolest ainus, kes taolise tööga vähegi rahuldavalt võiks toime tulla. Seetõttu tundis ta nii sõbra mälestuse kui ka oma rahva ees olevat end moraalselt kohustatud tegema, mis võimalik. Juuni algul tuli ÕES-ilt ametlik ettepanek üheaegselt «Kalevipoja» ja Faehlmanni eluloo koostamiseks ning Kreutzwald võttis mõlemad ülesanded vastu lihtsa enesestmõistetavusega.

Ta oli «Kalevipoja» juurde asudes juba 46-aastane, ajuti raskemeelseid vanadusmõtteid heietav mees. Paremad ajad tundusid olevat seljataga, olid möödunud ilma suure ülesandeta pisitasa nokitsemises — aastast aastasse. Oli ju Kreutzwald küll püüdnud enesele mingit kesksel loominguulist eesmärki seada, kas või tolle «rahvusromaani» näol kaheksa aasta eest. Nüüd oli lõpuks suur ülesanne seal, otsekui saatuse enese näpunäitel. «Kalevipoeg», eestlaste rahvuslik teos, selle rõhutatud rahva oma kangelaslugu. Kui ainult jõud kannaks, kui poleks liiga hilja!

Nii langes tollel raskel ning vastuoluderohkel ajal kerkinud ühiskondlik ja kirjanduslik tellimus ühte kirjamehe enese ammuaegse sisemise vajadusega. Ja pole sellepärast imestada, et muidu pigem skeptiline kui kergestisüttiv Kreutzwald otse impulsiivse hooga väljendab valmisole-

kut asja juurde asuda. «Mina ei karda ühtki vaeva ega jätta ühtki abinõu proovimata, mis minu eesmärgi poole püüdmist kuidagi edendaks,» kirjutas ta Tartusse paar nädalat hiljem. «... *Kalevipoeg* peab minu elutööks saama, kui mitte surm enne selle lõpetamist mind ei sunni sulge käest viskama. «*Paikene, kulla surm!*» tahan teda siis paluda: «*viivita natuke aega, kuni ma tööga valmis saan.*»»

Kreutzwald oli jõudnud oma loomingulise elu tähtsa teeviidani, tema kirjandusliku tegevuse ettevalmistav järk jäi nüüd seljataha. Asumine «Kalevipoja» koostamisele märgitseb Kreutzwaldi kirjamehe-töö kõrgperioodi algust: järgneva poolteise aastakümne jooksul valmisid ning jõudsid lugejate ette tema kõige tähtsamad, kõige kaalukamad teosed. Need olid töörohked ja viljakad aastad, millal Kreutzwaldi sulest järjest ilmus uusi raamatuid — mõnel aastal mitugi. Sellele lisandusid tema kalendrikirjutised, esinemised ajakirjanduses, teaduslikes väljaannetes. Kõige üle valitses aga enesestmõistetavalt «Kalevipoeg», sellele olid keskendatud Kreutzwaldi peamised jõupingutused ja peamine huvi.

Muide, 1850. a. lõpul on talle tehtud ettepanek asuda Tartusse — sõbra järglasena ülikooli eesti keele lektori ametisse, aga ühtlasi ka eestikeelsete trükiste tsensoriks. Tartu peale oli Kreutzwald omaette juba varemgi mõelnud, kuid seekord loobus ta ometi. Eesti keele lektorist ei peetud tolleaegses vene keiserlikus saksa ülikoolis suu-remat, pealegi ei saanud Kreutzwald oma keeleteaduslikke võimeid võrrelda eelkäijate — Jürgensoni ja Faehlmanni — omadega. Palgatingimused olid üpris kehvad, ja vististi ei meelitanud teda ka «kirjakohitsejaks» hüütava tsensori amet, igatahes eelistas ta sellele oma rasket, ent ausat kutsetööd. Vakantsele kohale asus Tartus C. Mickwitz, ja selle oma korporatsioonikaaslasega sai Kreutzwald edaspidi veel näguripäevi näha.

Töö algus «Kalevipoja» juures on olnud hoogne ja lootusrikas. Saanud oma kasutusse Faehlmanni ettekande ja Schultz-Bertrami mõningad lisandused, kraaminud oma mälust ja ülestähenduste hulgast esile isiklikult kuulnud motiivid, asus Kreutzwald innukalt töö kallale. Peatselt on tal proosakujuliselt üldjoontes valminud Kalevipoja «esimene seiklus» — teekond Soome. Juba on koostaja huvi tundnud teose trükkimisvõimaluste ja illustreerimise vastu. Sama 1850. a. lõpul võidakse päris konkreetset

kõnelda umbes 10-poognalisest teosest, mille lõpuleviimine ja avaldaminegi ei paista enam nagu mägede taga olevat.

See esialgne optimism osutus siiski üsna peatselt petlikuks, kärsik teotsemistahe andis vähehaaval maad kõhklustele ja murelikele meeoludele. Kreutzwald oli pöördunud kaasabi-palvega paljude ÕES-i liikmete poole, kuid tulemusteta: ta kirjadele kas ei vastatud üldse või siis pidi leppima kinnitustega, et rahva hulgas Kalevipojast enam midagi ei teatavat. Ka pöördumine «Kalevala» koostaja Lönnroti poole 1851. a. veebruaris, kellele Kreutzwald oma olukorda tutvustas ja head nõu palus, jäi paraku vastuseta... Viimase eeskujul ise maal ringi rändama ja eepose jaoks muistendiainest koguma asuda — selleks polnud Kreutzwaldil mingit väljavaadet. Kasutada oleva materjali nappus andis end algusest peale tunda ja raskendas koostaja tööd.

Kalevipojaga seotud lood olid rahvasuus säilinud peasjalikult proosavormiliste muistendite ja lühikeste pärimusteadete kujul, lauludes tuli Kalevi nimi ette vaid üksikjuhtumel. Esialgu oligi Kreutzwaldil kavatsus esitada hiidvägilase kohta käiv rahvaluule-ainestik lihtsalt kui temaatiliselt organiseeritud ja ühendatud muistendite kogu, milles vahele põimitud sobivaid rahvalaule ja laulukatkendeid. Sellisel kujul valmiski tal osa tööst, vähemalt võis ta 1851. a. lõpu poole kinnitada, et «Kalevipojast» juba «kaunis palju» olevat kirja pandud. Kui palju ja millised osad just, seda me lähemalt ei tea.

Esimesed kogemused näitasid ometi, et võetud ülesanne on keerukam ja nõudlikum kui alustades paistis. Lubatud 10-poognalist teost polnud nii lihtne ilmale saata. Perekindlik mure masendas omakorda meelt ja halvas töötahet: armastatud noorema tütre, 15-aastase Marie Ottilie surm 1851. a. oktoobris andis ootamatu ja raske löögi. Leinaliste tunnetega toimetas Kreutzwald oma igapäevaseid vältimatuid töökohustusi, noruspäi seisatus surnuaial, kus ema kääpa kõrvale oli kerkinud tütrekese värsked kalmuküngas.

*Jätsid nutma vanad silmad,
kurbuspilve südamed...*

ÕES-i tegelaste jätkuvad järelepärimised töö edenemise kohta ärritasid kirjameest — härrade soov avaldada «Ka-

levipoeg» juba Tartu ülikooli 50. aastapäeva pidustusteks (1852) oli liiga ennatlik. Siiski kirjutas ta seltsi nimel *alma mater*'ile päevakohase tervitusluuletuse ja viibis ka isiklikult Tartus juubelipeol. Oli olnud ka mõningaid pakilisemaid kirjatöid, mis nõudsid viivitamatut lõpuleviimist, esijoones Faehlmanni elulugu (valmis 1852. a. algul). Siis tuli tõlkida ämmaemandate-õpik. Seejärel asus ta põhjalikult kommenteerima J. W. Boecleri poolt XVII sajandi lõpul avaldatud teost eestlaste rahvauskumuste ja kommete kohta, mille A. J. Sjögren oli lubanud trükki toimetada Peterburi akadeemia väljaandena. Tegelikult kirjutas Kreutzwald uue teose, kuna ta kommentaarid oma mahult kuue-seitsmekordselt ületavad algteksti.

«Kalevipoeg» oli vahepeal mõneks ajaks päriselt vaeslapse ossa jäänud. Siis 1853. a. märtsis sai Kreutzwald lõpuks tutvuda «Kalevala» äsjailmunud saksakeelse tõlkega (akadeemik A. Schiefneri sulest), mida oli ammu kärsitusega oodanud, kuna tal soome originaali lugemine käis üle jõu. Kreutzwaldile paistis, et Lönnrot on rahvaluule ainetega üsnagi vabalt ja meelevaldselt toiminud, «Kalevala» rahvapärasus ei tundunud talle küllalt veenvana. Ent ometi julgustas see nüüd ka «Kalevipoja» koostajat oma tööd jätkama suurema kirjandusliku eneseusaldusega. Nõnda küpses otsus loobuda esialgsest segavormist, arendada ja täiendada olemasolevat ainestikku senisest vabamalt ning valada kogu teos tervikuna eesti rahvalaulu värsivormi. Selleks oli Kreutzwaldi eriti mõjustanud rikkalik setu lauluvara, milles ta arvas leidvat vana Kalevisaaga säilmeid. Üheks oluliseks põhjuseks, nagu koostaja ise on toonitanud, oli ka see, et kunstipärane eesti proosastiil polnud tollal veel välja kujunenud. Värsistamisel oli aga võimalik kasutada rahvalaulu omapärast ja rahvuslikult eriilmelist vormi, seniseid rahvalaulude kirjandusliku töötlemise kogemusi ja peale selle otseselt — kas ositi või tervikuna — paljusid varem kogutud, töödeldud ja vabalt improviseeritud laule.

Ühes oma pöördumises lugejate poole juba pärast eepose lõplikku valmimist märkis Kreutzwald, et eesti ennemuistne Kalevipoja-lugu olnud «kui üks lagunud vana hoone», mille seinapalkidest osa kadunud, pärast hoolikat kokkukogumistki siin ja seal vahetükk puudu. «Seal võtsin kirve kätte ja läksin eesti metsa tarbepuid raiuma, miska vana hoonet jälle korrале võiksin seada. Metsava-

hid ja nende ülemad ei tohtinud mind keelata, sest mets oli minu päris oma, sellepärast et ma sündinud eestlane olen. Ma raiusin palkisid, kaevasin paasi ja raudkive maast, ja jumal õnnistas minu tööd. Hoone seisab nüüd vana koha peal, maa rajast kuni katuse harjani uuendatud, nõnda et kes sisse tahab astuda, seal tuule- ja vihma-varju leiab». — Selle võrdpildi kaudu on «Kalevipoja» koostaja andnud üsnagi tõepärase kujutuse sellest, kuidas ta oma ülesannet mõistis ning mil kombel lahendas. Ja kuigi me nüüd teame, et toda muinasaegset hoonet, s. t. kunagi rahvasuus tuntud tervikeepost saab pidada üksnes soovkujutluseks, ei vähenda see kuidagi Kreutzwaldi töö tulemuste kirjanduslikku ja ühiskondlikku tähtsust. Arvamus, et suur lugulaul vägilasest Kalevipojast on kord olemas olnud, kuid rahvale aastasadade jooksul osaks langenud katsumustes rusudeks varisenud, hääbunud ning ununenud — eks väljendanud seegi uut ajalookäsitust, võitleva rahvusliku muinsusromantika vaimu.

1853. a. suvel ja sügisel on Kreutzwald töötanud «Kalevipoja» juures täie pingega ja vägagi tulemusrikkalt. Tartusse Sachssendahlile saadetud kirjasõnumid kõnelevad vallutavast hoost ning enesekindlusest, ülesanne on koostajat haaranud jäägitult. Ta rühmavat nüüd mehe-moodi — elavat, hingavat ja töötavat ainult oma Kalevinoormehe jaoks. «Ma ei taha enne hinge tagasi tõmmata ega puhata, veel vähem mõnda teist tööd ette võtta, kuni ma oma hiiglapoja jalule olen aidanud...» Niisugust loomispinget ja otse ennastunustavat jõudude keskendumist koges Kreutzwald vististi ka ise esmakordselt, see pidi olema temale ülendav ning lootusrikas aeg. Nüüd uskus ta tõesti, et saadab siit üksildasest ärklikambrist maailma midagi tähelepanavat. Ja veel sügisöö hilistel tundidel paistis ta aknaist tulekuma ümbritsevasse pimedikku.

16. novembril võis Kreutzwald siis viimaks suure rõõmuga Tartusse teatada, et «Kalevipoeg» on valmis, ja päris noorusliku elevusega lõõpida oma kirjandusliku suuruse üle. Tema 50. sünnipäeva tähistati kuu aega hiljem üsnagi kõrgendatud meeolus: E. Sachssendahl ja W. Schultz saabusid ülikoolilinnast, tõid kaasa ÕES-i presidendi G. Santo päevakohase tervitusluuletuse. Oli rahulolu tehtud tööst, olid parimad lootused edaspidisekski.

Valminud «Kalevipoja» käsikiri koosnes 12 loost, nagu olevat kavandanud juba Faehlmann. Teose põhisündmusti-

kule eelnevaks *Esiandeks* oli Kreutzwald seejuures neljas loos ümber värsistanud Faehlmanni tuntud muistendid («Koit ja Hämarik», «Endla järv ja Juta», «Vanemuise laul», «Keelte keetmine» jt.), samuti oma kujutlusi muinaseestlaste mütoloogiast. Kalevipoja elujuhtumusi oli küll mitmeti napimalt valgustatud kui eepose hilisemas üldtuntuks saanud redaktsioonis, aga teose võitlev põhisuunitlus on ka esialgsel kujul selge ja tugev. ÕES-ile määratud kaaskirjast võib ühtlasi näha koostaja kasvanud rahvuslikku iseteadvust, kuna ta peab vajalikuks valminud teost Tartu õpetatud härradele tutvustada otseselt kui eestlaste rahvuseepost ja Kalevipoega kui eesti rahvuskangelast. Need olid küllaltki resoluutsed ning enesekindlad toonid.

Peatselt ilmus ÕES-i toimetistes G. Santo pikem eelteade eesti rahvuseepose «Kalevipoeg» trüki avaldamisest, kusjuures iseäranis toonitati teose rahvaehtsust. Viimasel oli tolleaegsete arusaamade kohaselt eriti oluline tähtsus, mida kohalike saksa haritlasringkondade ees pidi arvesse võtma ka Kreutzwald. Et ta kummatigi eepose valminud algredaktsiooni võrdlemisi suure poeetilise vabadusega oli loonud, tekkis tal õige varsti kavatsus käsikirja veel kord põhjalikult ümber töötada, et võimalikult rohkesti teksti põimida rahvasuust kogutud lauluainest. Omakorda andis ümbertöötamiseks tõuget mõningate uute episoodide ja motiivide juurdetulek. Nii on Kreutzwald juba 1854. a. kevadtalvel, paranedes pikemat aega vaevanud reumaatilisest palavikust, asunud koostama uut lugu Kalevipoja retkest maailma otsa.

Sama aasta suvel kirjutas Kreutzwald puhkenud Krimmi sõja sündmuste kajastusena oma poemi «Sõda» — samuti regivärsilise rahvalaulu vormis. Ilmus trükist kaks raamatut Peterburis: juba eespool nimetatud Boecleri rahvauskumuste ja -kommete käsitluse täiendatud väljaanne ja koos Neusiga ette valmistatud «Mythische und magische Lieder der Ehsten» («Eestlaste müütilised ja maagilised laulud»). Viimastel ei puudu teatavad otseed seosed tööga «Kalevipoja» juures. Kui peale selle veel arvesse võtame, et Kreutzwaldil on samal ajal käsil olnud ka raamatuke «Lühikene õpetus tervise hoidmisest», siis peame tunnistama, et tema kirjatöö oli üsnagi laialdaseks ja mitmekesiseks paisunud.

«Kalevipoja» põhjalikum viimistlemine ja täiendamine

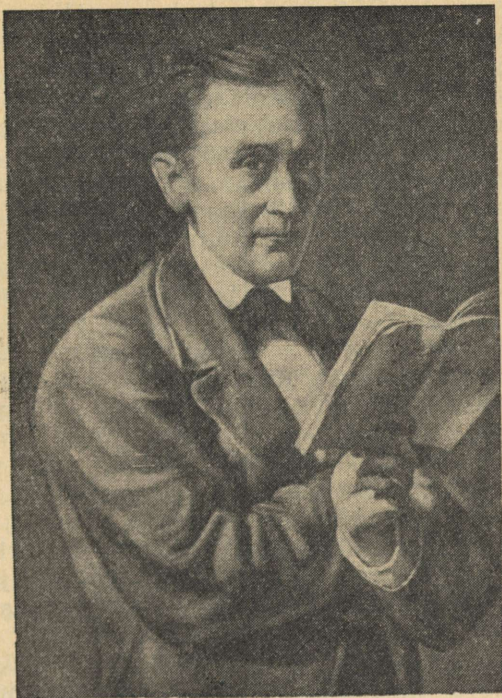
on käsile võetud 1854. a. sügisel. Üldse olid sügiskuud Kreutzwaldi kirjanduslikus tegevuses tavaliselt kõige soodsamad ja viljakamad: sellel ajal oli arstiametis suhteliselt väiksem koormus ja suve järel ka enese tervislik olukord ning enesetunne kõige parem. Tõenäoliselt sügis oma mõtliku kargusega harmoneerus ka kirjamehe meelelaadiga ja hõlbustas tõhusalt loomingulist tööd. Paari kuu jooksul on Kreutzwald täielikult ümber vorminud eepose kuus esimest lugu, kusjuures kõige olulisema täiendusena vahepeal saadud Salme-laulu alusel leidsid kujutamist algredaktsioonis puudunud Kalevi ja Linda pulmad. Samuti arendas koostaja Kalevipoja lapsepõlve kujutust ja lisas muuski osas üht-teist.

Hilissügisel anti Tartus käsikirja algusosa (*Sissejuhatuseks* ja *Esiandeks*) läbivaatamiseks tsensuurile. C. Mickwitz, kelle ametiks oli eestikeelsete raamatute tsenseerimine, asus teose kallale otse ennastületava püüdlikkusega: käsikirja 57 leheküljelt leidis ta vajalikuks maha kriipsutada terveni 160 värsirida. Esijoones muidugi kõik vihjed orjusele, rõhumisele, muinasaegsele priipõlvele. Aga isegi eesti keele kiitmist on peetud ülearseks ja kahtlaseks... Teosest, mis oli mõeldud alandatud ja rõhutatud rahva eneseteadvuse äratamiseks ning vabaduspüüete toetamiseks, katsus kehtiva korra truu teener kõike ohtlikku ja rahulolematuid mõtteid tekitavat välja kraapida.

Kui Kreutzwald kuulda sai Mickwitzi üliagarusest ja omavolist, polnud ta meelepahal piiri. Mees ei olnud ju tundmatu, ja seda enam tekitas ta teguviis nõrdimust. Kurjalt kirus Kreutzwald Tartu tsensoriasemiku lollust ning närusust, leides, et iga aus eesti karjakrantski peaks enda kohta alandavaks Mickwitzi-taolise mehikese vastu jalga tõsta. Aga selsamal ajal oli veel mitmeid teisigi asjaolusid, mis meelt muserdasid ja töö jätkamist pidurdasid. Kuusalu pastor Ahrens ja tema ametivend Schüdlöffel Jöelähtmest olid «Inlandi» veergudel üles astunud kirjutistega, milles külvasid kahtlust «Kalevipoja» teatavate motiivide rahvahtsuse ning eepose koostamismeetodi teadusliku põhjendatuse suhtes. Nendes küsimustes võtsid veel nii mitmedki sõna poolt ja vastu. Et see probleem oli koostaja eneseigi teades kõige hellem ja teosele sellest küljest kallalekippumisi kõige raskem tagasi tõrjuda, siis niisugused arutlemised mõistagi töötahet ei tõstnud.

Ometi leidis Kreutzwaldil küllalt visadust ja järjekindlust, et kõigi esilekerkinud takistuste ja kahtluste mõjul algatusest mitte loobuda. Ülesanne oli selleks liiga suur, et niisama lihtsalt lasta end sundida taanduma! Valanud kirjavahetuses välja oma viha tsensori häbitöö üle, jäi Kreutzwald siiski truuks mõttele «Kalevipoja» viimistlemine korralisti lõpule viia. Kui ka teose avaldamisest sedapuhku asja ei saaks (kärbitud kujul poleks trükkimisel ju mingit mõtet), jääb ometi järele valmis käsikiri. Mõningaid lootusrikkamaid perspektiive näisid avavat ÕES-i poolt alustatud läbirääkimised võimaluste üle kirjastada teos Soomes, mida ilmselt oli soovitanud 1854. a. sügisel Tartus viibides soome kirjanik ja kirjandusloolane A. Ahlqvist-Oksanen. Nõnda on siis Kreutzwald kõigi ebasoodsate asjaolude kiuste oma tööd jätkata püüdnud: 1855. a. veebruaris võis ta juba teatada 14 loo valmisolekust. Sellele lisandusid kevadel kaks lugu ja suvel töötati ümber algredaktsiooni viimased lood (11. ja 12.), millest sai neli uut. Nõnda oli siis kogu «Kalevipoeg» uuel kujul, kahekümnest loost koosnevana, lõpule viidud. Nn. «Alg-Kalevipojas» olnud *Esiandeks*, millel eepose põhisündmustikuga kuigi olulist seost polnud, jäi nüüd teosest hoopis välja. ÕES-i septembrikoosolekul tehti töö lõpulejõudmine teatavaks ja otsustati epos võimalikult peatselt koos saksakeelse tõlkega trükkis avaldada.

Paraku ei saanud see otsus niipea teoks. Tõlkimine isenesest võttis aega; osalt olid skeptilised kirjutised ilmselt mõningat mõju avaldanud, jaolt pidurdas ehk ka sõjaegne olukord. Kreutzwald omakorda oli sellal otse võimatuseni koormatud: lisaks tavalistele töökohustustele oli tema juhtimisele antud Võrus kaks sõjaväe-hospitali ligemale paarisaja haigega. Mõnda aega polnud tohtril mahti hingegi tagasi tõmmata, saati siis veel kirjatööle mõelda. Neid ennastsalgavaid jõupingutusi tasuti muide hiljem ordeniga, mille saajaks aga Riia tervishoiuvalitsuse «eksi-tuse» tõttu osutus selles asjas vähimategi teeneteta kreisiarst L. Poulet... Kas võtta kogu seda tsaaririigile iseloomulikku lugu vägura völluhaumoriga? Kreutzwald on siiski õigust taga nõudes protesti avaldanud — ja ennäe: talle on armulikult valurahaks sadakond rubla annetatud ning isegi mingi medalike pihku pistetud. Võib arvata, et Poulet oma pühapäevakuuel hiilgava ordeniga Kreutzwaldile sümpaatsemaks ei muutunud.

Kreutzwald «Kalevipoja» käsikirjaga.

J. Köleri maal (1864)

«Kalevipoja» trükkijõudmine oli nüüd kõigepealt seatud sõltuvusse saksakeelse tõlke valmimisest. Ehkki Kreutzwald algusest peale oli olnud seisukohal, et eeskätt tuleks avaldada teose originaaltekst, kuna tõlkimiseks on aega küllalt hiljemgi, pidi ta end ÕES-i ringkondade tahtmise alla painutama. Tõlketöö usaldati endisele pastorile C. Reinthalile, kes oli varemgi tõlkinud nii Kreutzwaldi tervitusluuletuse ülikoolile kui ka poemi «Sõda». Kuigi kõrgel arvamusel meie kirjamees tõlkija töö tasemest ei olnud juba ette, «Kalevipoja» juures tekkisid aga peatselt päris tõsised vastuolud. Reinthal nimelt ei olnud küllalt täpne, kaldus oma maitsele vastavalt liiga lillelis-ilutsevasse stiilmaneer, suutmata kuigivõrd tabada eesti eepose

talupoeglikku laadi. Seejuures edenes tõlkimine ainult tigusammul: esimese kuue loo juures kulus rohkem kui aasta aega. Kõik see viivitas teose väljaandmist ja valmistas Kreutzwaldile arusaadavalt palju meelehärmi.

1856. aastal kaotas ÕES surma läbi nii oma presidendi G. Santo kui ka sekretäri E. Sachssendahli, kes mõlemad olid «Kalevipoja» koostamise tööle soojasüdameliselt kaasa elanud. See kurb asjaolu avaldas muidugi omajagu mõju. Ka puudusid seltsil majanduslikud võimalused kogu teost korraga avaldada ja seda otsustati teha annete kaupa. Et tegemist oli üksnes haritud publikule määratud teadusliku väljaandega (sellele osutasid peale tõlke ka saksa-keelne tiitelleht, eessõna ja kommentaarium), mille suhtes tsensuur oli märksa vähem range, siis sai «Kalevipoja» esitrüki kirjastamine ometi teoks Tartus. 1857. a. aprillis pääses viimaks avalikkuse ette esimene anne, mis jõudis küll üksnes 3. loo lõpuni. Oma eessõnast oli Kreutzwaldil tulnud ÕES-i nõudel kõrvaldada mõningaid teravatoonilisi väitlusi eepose vastastega, koostaja üldine hoiak oli aga niigi küllalt ilmne: ta heitis süüdistuse nendele, kes kõige agaramalt on püüdnud muinasaja mälestusi rahva teadvusest välja juurida, ja nimetas Kalevipoega eesti rahvuskangelaseks. Otsekui võimumeeste rahustamiseks on eestlaste tuleviku kohta küll üpris pessimistlikke mõtteid väljendatud, aga tugevamini kõlab ometi nii ridadest kui ka ridade vahelt valuline kaasaelamine rahva saatusel.

«Kalevipoja» esimese ande trükis ilmumine kutsus esile mitmeid kirjutisi, sealhulgas pastorite Kallmeyeri ja Ahrensi võrdlemisi noriva iseloomuga arutlused teose rahvaehtsuse üle. Kreutzwaldile heideti ette liigvaba toimimist rahvaluule ainestikuga, vanema- ja uuemaaegsete elementide segipaiskamist jne. Pealtnäha teaduslik-folkloristlik arvamusteavaldus oli olulises osas kantud rahulolematusest eepose koostaja üldise sihiseade ja teose ideelise suunitlusega. See ei olnud kaugeltki heatahtlik, abistada sooviv kriitika, vaid üleolev ja töö tähendust madaldada püüdev seisukohavõtmine. Ja see ei jäänud mõjuta. Kuigi Kreutzwald saatis Ahrensi kirjutise puhul ÕES-ile oma seletuse, paistsid meeleeolud seltsis muutuvat algatuse kahjuks. Järgmise ande avaldamisega polnud kellelgi kiiret, niigi visalt edenenud tõlkimine katkes pikemaks ajaks sootuks. Vana huviosaline A. H. Neus esines «Inlandi»

veergudel kirjutisega, milles võrdles kahe samaaegselt valminud teose — Longfellow' «Haiavata» ja Kreutzwaldi «Kalevipoja» — drastiliselt erinevat saatust ning püüdis selgitada selle põhjusi. Alles 1858. a. augustis ilmus viimaks trükist «Kalevipoja» teine anne kolme järgmise looga. Et sel kombel teose lõplikku avaldamist näha saada, ironiseeris Kreutzwald, peaks elama Metuusala vanuseks. Kogu üritust ähvardas vaikne väljasuremine.

Aeg oli pealegi väga ärev. 1858. aasta — see tähendas Mahtra sõda ja paljusid teisi talurahvarahutusi, jahmatust ning lausa paanikat ülakihi hulgas. Selle kääriva rahva kangelaseposega oli lugu mitmeti küsitav. Kalevipoeg pillutas raudmehi ja puistas segi Sarviku pärusvaldused, talupoeg ähvardas turjalt raputada mõisasaksa... Polnud juhus, et seesama Ahrens, kes «Kalevipoega» oli «arvustanud», astus välja talurahvarahutuste karmi mahasurumise õigustajana.

Ometi leidis ka heasoovlikke ja mõjuka sõnaga mehi, kes sellel ajal Kreutzwaldi aidata püüdsid. Juba nelja aasta eest oli alguse saanud kirjavahetus Peterburi akadeemiku A. Schiefneriga, kes ilmutas elavat osavõttu «Kalevipoja» avaldamisest. Varsti pärast teise ande ilmumist esines ta «Inlandis» arutleva kirjutisega «Kalevipoja» müüdiainestikust ja õhutas oma samaaegsetes kirjades Kreutzwaldile teose väljaandmist igal tingimusel jätkama. Schiefner hindas «Kalevipoja» avaldamist ÕES-i kõige suuremaks teeneks, ja see autoriteetne arvamus oli eepose koostajale kahtlemata oluliseks moraalseks toeks.

Asja edasinihkumisele Tartus olid aga üpris kehvad väljavaated. Oli vaja mingit otsustavat tõuget, et «Kalevipoja» takerdunud väljaandmist hoogustada. See abi tuligi Peterburist: 1859. a. algul sai Kreutzwald nimelt kutse sõita mõneks nädalaks pealinna, et sealsete asjahuviliste ringis küsimust lähemalt läbi arutada. Kunagine kreiskooli- ja ülikoolikaaslane Karell, kes vahepeal oli suurt karjääri teinud ja tsaari ihuarstiks tõusnud, polnud oma rahvast ometi võõrdunud ega ka Kreutzwaldi unustanud; Schiefneri kaudu oli ta hästi informeeritud eesti eepose koostamisest ja avaldamise raskustest. Et Võru tohtri kitsaid elutingimusi teati, siis võtsid pealinlased sõiduga seoses olevad kuludki enese kanda. Võib mõista Kreutzwaldi otse nooruslikku rõõmuelevust, sest juba ammu enam polnud ta saanud Tartust kaugemale — ja sinnagi üsna harva.

Kolmekümne viie aasta eest oli ta esmakordselt noorukese koduõpetajana Peterburi sõitnud, et ülikoolis õppimiseks väikest varu koguda. Nüüd, juba aastates mehena, läks ta hea lootusega, et leiab toetust ja abi oma peateose, oma elutöö väljaandmisel. Lootus õigustas end: Kreutzwaldi ümbritses pealinnas heasoovlik tähelepanu ja abi- valmis osavõtlikkus. Akadeemikud Schiefner ja Wiedemann, Karell ja tema õepoeg Hirsch, Schultz-Bertram jt. ilmutasid Kreutzwaldi kirjandusliku tegevuse ja eeskätt «Kalevipoja» avaldamise vastu tõsist ning siirast huvi. Teose väljaandmise kiirendamiseks hangiti ettetellijaid; nii kogus dr. Hirsch tellimused 100 eksemplarile, s. t. viiendikule väljaande kogu tiraažist. Nädalad möödusid vanade ja uute tuttavate keskel otse lennul. Valmisolek kaasaaitamiseks ja igati tunnustav suhtumine tõstis suu- resti Kreutzwaldi eneseusaldust ning tegutsemistähēt, tutvusringi vaimuerk õhkkond mõjus rikastavalt. Ta tuli Peterburist tagasi lootusrikkana ja otseku noorenenuna.

Seesugune asjade käik avaldas mõju ka ÕES-ile ja «Kalevipoja» väljaandmine sai uut hoogu. Juba 1859. a. suvel ilmus kolmas ja sügisel neljas anne. Samal ajal tuli Schiefnerilt ettepanek esitada «Kalevipoja» trükis avaldatud osa Teaduste Akadeemiale Demidovi auhinna taotlemiseks. Kreutzwald toimiski selle soovitusel järgi, ja taotlus ei jäänud tulemusteta. Kuigi heitliku loomuga Schultz-Bertram vahepeal avaldas eepose kohta «Inlandis» ühekülgselt arvustava kirjutise, milles laitis maha Kreutzwaldi koostamisviisi, ja kuigi ka Ahrens ei suutnud hoiduda järjekordsest väljaastumisest, leidis teos akadeemia ringides tunnustavat esiletõstmist. Schiefneri ja Wiedemanni ühise retsensiooni põhjal ning akadeemik Sreznevski toetusel määrati «Kalevipojale» preemia — tõi küll, ainult pooles ulatuses (720 rbl.). Summa tuli jagamisele tõlkija Reinthaliga, nagu Kreutzwald varem oli viimasele lubanud, ehkki ta arvas tõlke olevat halva ja sedasama leiti ka Peterburis.

Esiletõstmine Peterburi Teaduste Akadeemia poolt oli Kreutzwaldile kahtlemata suuresti julgustav kui mõjukas vastus kõigile pahatahtlikele ja norivatele arvustustele. Aga eepose seitse viimast lugu olid ikkagi alles trükkimata. Vahepeal läksid Kreutzwaldi suhted tõlkijaga õige teravaks, tolle salongitooniline saksa tekst ei rahuldanud teda põrmugi ja ta loobus lõpuks otsustavalt Reinthali

kaastööst. Küsimus polnud ju üksnes tõlke poeetilises väärtuses: kuna mõnigi arvustaja otsustas teose üle ainuüksi saksakeelse teksti põhjal, võis selle ebarahvapärased anda ainet ka uuteks kallaletungideks. Viimased viis lugu tõlkis Kreutzwald ise koos Schultz-Bertramiga, kes oli jälle jõudnud oma arvamust muuta ja asjast innustuda. Trükist ilmus viies anne 1860. a. novembris ja viimane anne alles 1861. a. augustis. Nõnda oli siis teose väljaandmine kestnud ühtekokku üle nelja aasta.

Ülesanne, mille Kreutzwald oli enesele võtnud 11 aastat tagasi ja mis oli Faehlmanni poolt algatatud juba 22 aasta eest, see suur ja raske ülesanne oli nüüd lõpuks ometi täidetud. Eesti eepos «Kalevipoeg» oli viimaks tervikuna kirjandusliku avalikkuse ette jõudnud. Kuid veel oli teos tagasi andmata ta tõelisele omanikule — rahvale, kelle jaoks koostaja oli oma töö teinud. Sest kahes keeles trükitud kallis teaduslik väljaanne jäi rahvale tegelikult kättesaamatuks.

Kust leida aga vahendeid ja võimalusi «Kalevipoja» rahvaliku väljaande jaoks? ÕES-ile polnud selles asjas lootatav, kuna seal otsalisteks pääsesid ikka tagurlikuma suuna esindajad: 1860. aastal sai seltsi sekretäriks Kreutzwaldi elupõline vastane, senine Väandra pastor ja vaimulik kirjamees K. Körber, järgmisel aastal valiti aga presidendiks C. Schirren, kes sai tuntuks kui äge reaktionäär ja eestlaste saksastamise jutlustaja. Hea nõuga abistas Kreutzwaldi peaaesjalikult Schiefner, kelle vahendusel korraldati teose trükkimine Soomes, Kuopios. Töö tuli seal odavam ja polnud nõnda vaja karta ka tsensuuritakistusi, mis kohapeal oleksid rahvale määratud raamatu puhul kohe jälle üles kerkinud. Vajaliku rahasumma kokkusaamiseks pidi Kreutzwald aga toimima omapärasel viisil: ta andis välja 60 viierublast «aktsiat», mille pealt kohustus vastavat protsenti maksma ja teatava aja jooksul tagasi ostma; samuti kogus ta ettetellimisi. 1861. a. kevadel võis siis kaugel põhjas alata «Kalevipoja» rahvalähe väljaande ettevalmistamine, aga sealgi kulus aega (muuhulgas eesti keele omapärase õ-tähe hankimisega). Alles 1862. a. maikuus jõudsid pakid trükipoognatega aurikul «Toivo» pikka teed üle Soome järvede Peterburisse. Schiefneril läks sadamas korda ametimeeste «määrimisega» päris ehtsa salakauba kombel «Kalevipoeg» ilma tollist läbi käimata (ja ettenähtud veelkordse tsenseerimi-

seta) maale toimetada. Edasi reisisid siis ümberpakitud poognad raudteel Pihkvasse ja sealt veovankril Võrru. Mõni aeg hiljem, juuni algul, saadeti esimene väike kogus «Kalevipoega» raamatukauplustesse — parimate soovide ja lootustega.

Juba eelmise aasta sügisel ilmunud «Sipelga» teises andes oli Kreutzwald lugejaile teadustanud «Kalevipoja» rahvaväljaande peatselt ilmumisest ja juhatanud seda raamatut mitte üksnes ajaviiteks, vaid järelemõtlemisega lugema. ««Kalevipoeg» olgu eestlastele üks vanaaja mälestus,» toonitas eepose koostaja, «tema sütitagu meie südames paremat vaimu, et oma sugu ja isamaad kallimaks hakkaksime pidama kui siiasaadik oleme pidanud.» Selle teose tundmist pidas ta iga tõelise eestlase kohuseks. Ja rahvaväljaande eessõnas soovis Kreutzwald, et eesti lugeja «Kalevipoja» kätte võtaks ning seda loeks samasuguse armastusega kui nende vanapõlve mälestuste kokkuseadmise juures väljaandjal oli olnud, kes seda tööd arvavat enesel senitehtust kõige ülemaks.

Ta oli teinud oma elutöös tõepoolest kõige tähtsama, kõige suurema ja vaevanõudvama. Oli andnud eesti kirjandusele esimese tõelise originaalteose, või nagu me nüüd ütleme — rahvusliku suurteose. Selles töös oli kirjamees tundnud rohkem kui kunagi enne suurt loomingulist eluvust, aga ka vaevavaid kahtlusi, oli kogenud üleva vaimustuse ja rusuva jõuetuse hetki, läbi elanud võitlusi ja vastuolusid, lootusi ja pettumusi. «Rõõm ja mure kaksikvennad...» Edaspidigi ei saanud Kreutzwald oma «hiiglapoja» eest mitte üksnes auavaldusi, vaid tal tuli selle pärast veel tihti ka kibedust tunda, nukraid ja nõrulisi mõtteid mõlgutada. Sest esiotsa polnud veel kujunenudkasvanud seda laiemat lugejaskonda, kes oleks suutnud «Kalevipoega» vääriliselt vastu võtta: raamat levis visalt ja vähehaaval, suurte raskustega valminud väljaande 1000 eksemplarist jätkus paljudeks aastateks. Alles liiga hõre ja hajukil oli see ärksamate rahvapoegade ring, kelle isamaalikule tegevusele õhutamiseks eesti eepos oli kirjutatud.

Kreutzwald oli oma ajast ees, sest rahvuslik liikumine polnud veel algust saanud. Ta oli eelkäija ja ettevalmistaja — selletõttu just ongi tema osa nõnda suur. Suur, ent mitte kerge.

Ta oli kui kevadine külvimees, ja ta pidi ootama oma

külvi võrsumist, jälgides pilvi, tuult ning päikest. Ta oli külvanud head seemet, aga kes teab, kes teab... Seda pinnast on kurnanud aastasadade vaevad; viletsuses ja harimatuse pimeduses, tummas teadmatuses iseenesest on peetud seda rahvast. Kas jõuab, kas jõuab tema juurde äratav valguskiir, virgutav hääl? Kas suudab rahva tead-
vusse tungida Kalevite kuulutus, kangelaslike vabadus-
võitluste kauge kaja? Kas mõistetakse mõtet kord tagasi-
pöörduvast, Eesti põlve uueks looma tulevast vägilasest?

Ei sündinud see kõik korrapealt, ei võinudki sündida. Aga siiski sai see vähehaaval teoks. Külvimees oli välja läinud õigel tunnil. Kuis ka ähvardasid kevadised hal-
lad — see oli siiski kevadeaeg. Uuestisünni ja suurte
lootuste aeg. Pinnaalused muutused, mis olid juba kaua
nähtamatult toimunud, hakkasid peatselt ka nähtavate
avaldusteni viima. Ja ärkava ühiskondliku liikumise, eesti
noore rahvusliku liikumise üheks hulkasid koondavaks
võitlustähiseks sai siis eepos «Kalevipoeg».

ENNEMUISTSED JA MUUD JUTUD, «VIRU LAULIKU LAULUD»

Samaaegselt tööga «Kalevipoja» juures, nagu eelne-
nustki mõneti juba selgus, kirjutas ning avaldas Kreutz-
wald põhilise osa oma jutu- ja värsitoodangust. Ehkki
ametitöö andis vähe mahti ja tohtri enesegi tervis oli aeg-
ajalt üpris kidev, suutis ta nendel aastatel tähelepanuväär-
selt palju. Kreutzwaldi isiklik elu, mille kohta meil nagu-
nii on võrdlemisi väheseid andmeid, jääb sel loomingulisel
kõrgperioodil enam-vähem täiesti kirjatöö varju. Ta koos-
tas «Kalevipoja», kirjutas oma ennemuistsete juttude
mahuka kogumiku, andis välja juturaamatuid ja värsivihi-
kuid, õpetlikke ning valgustuslikke teoseid, toimetas
kalendrit, kus avaldas terve rea jutte, tegi kaastööd Peter-
buri Teaduste Akadeemiale, sõdis uue kirjaviisi eest ja
pidas elavat kirjavahetust kümnekonna tuttava literaa-
diga. Seda pole tõepoolest vähe.

Kõige tähelepanuväärne saavutus Kreutzwaldi kirjan-
duslikus loomingus on «Kalevipoja» kõrval «Eesti rahva
ennemuistsete juttude» väljaandmine. Seegi teos valmis
õige pikaajalise töö tulemusena: ka jutustava rahvaluule
kirjanduslikku töötlemist oli Kreutzwald alustanud juba

enne eepose koostamise juurde asumist. Üksikuid muistendimotiive oli ta tutvustanud «Inlandis» 1830-ndate aastate lõpul, korduvalt saatnud samalaadset ainestikku ÕES-ile ka 40-ndatel aastatel. Osa nendestki leidis avaldamist «Inlandis», nii 1846. aastal rahvapärимused Palmse kallimeelsetest härrastest ja järgmisel aastal muistendkuulsast ehitusmeistrist Olevist. Samal ajal ongi tal tekkinud kavatsus hakata kirja panema ka noorpõlveaastaist meelde jäänud pikemaid muinasjutte. 1849. aastal valmis Kreutzwaldil esimese niisugusena «Tänulik kuningapoeg», mis ka ÕES-is ette kanti; aasta pärast ilmus jutt seltsi toimetistes (pealkirjas oli ülivalvas tsensor kuningapoja küll vürstipojaks vähendanud...). Nagu kõik eelnenud, nii oli seegi veel kirjutatud saksa keeles või eestikeelse algkäsi-kirja järgi Kreutzwaldi enese poolt saksa keelde tõlgitud — eesmärgiga tutvustada asjahuvilistele eestlaste muinasjutuloomingu rikkust ning omapärast ilmet. Saatesõnas toonitas Kreutzwald püüdu muinasjuttu edasi anda võimalikult rahvapäraselt, säilitada oma töötluses talupoegliku kujutus- ja esituslaadi kõiki erijooni.

Rahvasuust kuulnud aineisse suhtus ta ometi kui ehitusmaterjalisse väljaarendatud ja kunstiliselt viimistletud kirjandusteoste loomiseks. Nagu «Kalevipoja», nii siis ka «Ennemuistsete juttude» saamisloos on määrava tähtsusega rahvaluule kirjanduslik töötlemine. Kreutzwald pidas õigeks ja enesestmõistetavakski täiendamist ning edasiarendamist, taotledes aga seejuures võimalikku lähedust rahvalikule jutustamistavale.

Kui «Kalevipoja» valmimise käiku võisime jälgida võrdlemisi pidevalt ja üksikasjaliselt, siis muinasjuttude kohta on andmeid suhteliselt üsna napilt — õigupoolest ainult väheste vihjetena. Nende kirjutamine ei ole ju seisnud niisuguse huviosaliste ringi tähelepanu keskpunktis, kui oli eepose koostamisel. Nähtavasti on Kreutzwald oma ennemuistsed jutud kirja pannud erinevatel aastatel teatavate tsüklite kaupa, kui tal selleks mahti leidis. Nii kuuleme kirjavahetuses Neusiga tööst muinasjuttude kallal 1850/51. aastal, kusjuures on kõne all olnud ka avaldamise väljavaated. Õigem küll — väljavaadete puudumine. Jah, see oli õieti üks kõige raskemaid küsimusi. «Kalevipojaga» võis olukorda vähemalt selles tükis soodsamaks pidada, et töö toimus ÕES-i ametlikul ettepanekul ja seega oli lootusi ka teose trükkipääsemiseks. Kes võtaks aga välja anda

muinasjutte, seda vanarahva lori? Kirjastajad eelistasid igasuguseid «Siioni teekäijaid» ja «Paradiisi lillekesi», mille järele oli kõige rohkem nõudmist. Ka õpetlikud kirjatööd leidsid nende silmis veel kuidagi armu. Aga enne muistsed jutud, mille vastu ammust aega kirikumehed ning palvevennad (ja isegi varasemad valgustajad!) olid kasvatanud halvustavat suhtumist? 1854. aastal on Schiefner («Eestlaste müütiliste ja maagiliste laulude» eessõnas) võinud Kreutzwaldilt saadud andmetel teatada, et kirjamehel on olemas «kaunis suur hulk eesti muinasjutte», mille trükis avaldamiseks polevat aga esiotsa vähemutki väljavaadet. Ühe jutu — «Härjapõlvlaste riid» — pistis Kreutzwald prooviks 1855. a. kalendrisse.

Avaldamisvõimaluste puudumine pole kirjameest siiski teda huvitavast tööst loobuma sundinud: ehk kunagi edaspidi leitakse ometi ka nende lehekülgede jaoks paberit ja trükimusta. Pärast seda, kui põhiline töö «Kalevipoja» juures oli lõpule viidud, on Kreutzwald aastail 1856/57 jälle suurema osa oma vabadest tundidest kasutanud muinasjuttude kirjutamiseks. 1858. aastal õnnestus kaks juttu avaldada ühes kohalikus saksakeelses kirjanduslikus almanahhis, aga see oli ka sedapuhku kõik. Kuidas ometi saaks valminud tööd rahvale kättesaadavaks teha?

Muidugi kerkis see muret tekitav küsimus kõne alla ka külaskäigul Peterburi ja abivalmis sõbrad püüdsid võimalust mööda asjale kaasa aidata. Samal 1859. a. kevadel on Schiefner Tallinnas viibides pidanud nõu Neusi ja noore eesrindliku literaadi N. F. Russowiga. Viimane võttiski enda peale korraldada Kreutzwaldi muinasjuttude väljaandmist väikeste annete kaupa. Sügisel läkitati Võrust Tallinna 25 ennemuistset juttu, millest Russow esitas peatselt neli tšensorile trükiloa saamiseks.

Juba tuttav Mickwitz ilmutas sellal aina kasvavat ametiagarust. Näiteks kärpis ta samal ajal Tartus ettevalmistatavast «Reinuvader Rebase» uustrükist välja kõik, milles võis näha kirikutegelaste halvustamist; isegi pildil tuli kõrvaldada rist kojavaimulikuna kujutatud eesli kaelast! Ka tšensorile esitatud neljast muinasjutust keelati kaks — «Võllamehikesed» ja «Naljakas härjamüümine» — kirikisandate riivamise pärast. Mickwitzile polnud meele järele ka «Kullaketrajad» ja «Kuuvalgel vihtlejad neitsid», kuid tema otsene ülemus ei näinud nende ärakeelamiseks siiski küllaldast alust.

1860. a. kevadel ilmuski siis tilluke raamatuke pika pealkirjaga «Eesti rahva ennemuistsed jutud ja vanad laulud» — kahele muinasjutule oli Russow nimelt lisandanud ka kolm rahvalaulu. Oma «Eeskõnes» selgitas Kreutzwald, et ennemuistsed jutud ja vanad laulud on rahva suur varandus, «armas vanemate pärandus», mida tuleb hinnata ja austada. Järgmisel aastal «Sipelga» teises andes avaldatud kirjutises «Eesti rahva lauludest ja ennemuistsetest juttudest» käsitles ta seda küsimust lähemalt, toonitades, et iga ausa inimese kohus on oma rahvale truuks jääda ja esivanemate vaimsest pärandist lugu pidada. Nagu «Kalevipoja», nõnda siis ka muinasjuttude avaldamine seostus tollal kõige vahetumalt päevakorda tõusvate ühiskondlike liikumistega — selles leidsid väljenduse oma rahvusliku kultuuri loomise ja arendamise püüdlused.

Paraku takerdus muinasjuttude avaldamine Tallinnas mitmesuguste ebasoodsate asjaolude tõttu esimese vihkuga. Lisaks kõigele juhtus veel see pahandus, et trükkikoja ühelt omanikult teisele ülemineku segadikus läks osa Kreutzwaldi seal olnud käsikirjast kaotsi, ja kuna tal enesel ära kirja ei olnud, hävisidki seega mitu ennemuistset juttu. Kahju oli muidugi suur, aga neid uuesti kirja panna Kreutzwald nähtavasti enam ei suutnud. Esimese väljaandmise algatusega ei olnud niisiis mitmes tükis õnne. Nüüd läks aga Kreutzwaldil korda kaupa sobitada Laakmanniga, kelle juures Tartus ta kirjatööd tavaliselt ilmusid. Nõnda pääsesid trükki veel kaks annet (II — 1864, III — 1865) endise pealkirja all, ehkki neis rahvalaule enam ei leidu. Üks tõi neli, teine viis muinasjuttu. Suurem osa valmisolevast käsikirjast pidi aga endist viisi seisma — niisuguse väljaandmislaadi jätkamisel oleks veel kes teab kui palju aastaid kulunud.

Väljapääs muinasjuttude avaldamisel tekkinud ummikust leiti seegi kord Schiefneri vahendusel. Viimase kaudu oli Soomes teada saadud Kreutzwaldi käsikirjast. Soome Kirjanduse Selts, mille kirjavahetaja-liikmeks Kreutzwald tema teeneid hinnates oli valitud juba 1855. aastal, tegi ettepaneku muinasjutud oma kulul kirjastada. Autorile maksti koguni tagasihoidlikku honorari (suurema osa oma senistest kirjatöödest, kaasa arvatud «Kalevipoeg», oli ta pidanud loovutama teatava arvu priieksemplaride eest). Soomlaste vastutulelikkuse üheks põhjuseks oli see, et nõnda saadi sealsete üliõpilaste jaoks mahukas ja täiesti

algupärane eesti keele lugemik (varem kasutati selleks «Reinuvader Rebast»). Kreutzwald võis asjaloo seesuguse lahendusega igati rahul olla, kaua seisnud käsikiri jõudis viimaks ometi trükki; siiralt tänas ta Schiefnerit lahke kaasabi ja vahetalituse eest. Seoses raamatu kirjastamisega sugenes Kreutzwaldil kirjavahetus ka mitme soomlasega (O. Donner, A. Ahlqvist, Yrjö-Koskinen). Ja teda ei hinnatud nüüd üksnes Peterburi õpetlaste ringkonnis, vaid tema töö ja isiksus äratas ikka elavamalt tähelepanu ka lahe taga.

1866. a. detsembris Helsingis ilmunud «Eesti rahva ennemuistsed jutud» oli mahukam kui ükski senine eesti algupärane kirjandusteos: rohkem kui kolme- ja poole-sajal leheküljel sisaldas ta 43 muinasjuttu ja 18 muisten-dit. Trükiarv polnud suur — 500 eksemplari nagu «Kalevi-poja» esimesel väljaandelgi, ent Kreutzwald oli levikuga üsna rahul. Omaaegseid olusid arvestades oli teosel, vaata-mata kaunis kõrgele hinnale, küllaltki hea minek. Nähta-vasti oli mõningate vahepealsete aastate jooksul lugejas-konna arusaamistes juba olulisi nihkumisi toimunud nn. ilmaliku kirjanduse ja rahvaluule hindamise kasuks, kiri-kutegelaste ja palvevendlike vagatsejate põhjamistel pol-nud enam endist mõju. Küllap tasandasid sellele teosele teed ka eelnenult suurte raskustega välja antud muinas-jutuvihikud, samuti Kreutzwaldi selgitavad kirjutised.

Ühes kirjas Schiefnerile 1860. a. veebruaris oli Kreutz-wald õigusega märkinud, et kui korda läheks ennemuist-sed jutud trükki toimetada ja «Kalevipojast» rahvavälja-anne korraldada, siis tohiks rääkida eesti kirjanduse algu-sest. Nüüd olid need kavatsused teoks tehtud, kirjamehe peateosed rahva ette jõudnud. «Kalevipoja» ja «Eesti rahva ennemuistsete juttudega», mis mõlemad olid välja kasvanud rahva enese vaimuloomingust, pani Kreutzwald tõepoolest kindla aluse meie rahvuslikule kirjandusele. Ta mõistis hästi, et rahvaluule annab otseselt või kaudselt edasi laiade hulkade soove ja igatsusi, väljendab omapära-ses kunstilises vormis rahva elukäsitust ning mõtteviisi. Seda põhilist tuuma säilitada ja tihendada taotles ta ka oma kirjanduslikus töötluses.

Nagu «Kalevipojas», nii kõlab ka «Ennemuistsetes jut-tudes» tugevalt rahva poeetilisele loominguale omane vaba-nemispüüe, leppimatus rõhumise ja ebaõiglusega, ülekohtu ning alatusega. Muinasjuttude kangelased — rahva esin-

dajad — võidavad oma visaduse, julguse ja taibukuse tõttu vaenulikud jõud; selles väljendub töötavate inimeste murdumatu elutahe ning moraalne üleolek kõigist oma vastastest. Ühtlasi näitavad muinasjutud kujutluse lennukat hoogu, poetilist eredust ja elamuslikkust, nendes on oskuslikult kasutatud ja valitud rahvapärase jutustamislaadi kunstilisi vahendeid ning võimalusi. «Ennemuistsete juttudega» oli Kreutzwald andnud eesti kirjandusele esimese omalaadi klassikalise proosaraamatu, kõrge kunsti-väärtusega teose.

Ärgem selle kõrval ometi unustagem kirjaniku samaaegset muudki jutuloomingut, mis oli rahva ette jõudnud juba enne muinasjuttude avaldamise algust. Olles tegev «Kasulise Kalendri» lugemislisa koostajana, avaldas Kreutzwald just seal rea oma jutte rahva elust. Väärrib silmaspidamist, et nendel oli erakordselt suur levik: «Kasulist Kalendrit» trükiti tollal 5000—8000 eksemplari ja need leidsid ka otsekohe tee rahva hulka, raamatute trükiarv oli aga mitu korda väiksem ja sellestki jätkus tavaliselt aastateks. Kreutzwaldi kalendrisaba-juttudel pidi niisiis omal ajal olema õige laialdane lugejaskond ja neid ei saa alahinnata, ehkki nad on valminud nagu märkamatuult kirjaniku tähtsamate teoste kõrval.

Kui tõepärane on näiteks 1853. a. kalendris ilmunud «Ühe ööpildi» sünge olukujutus, armetu taluosmiku asukate viletsuse, kasimatuse ja masendava vaimutuimuse esiletoomine. Eks mõistis kirjamees sedagi, et kõike säärast on põhjustanud muserdav ühiskondlik olukord, väljapääsmatus igavesest rõhumisest — aga nende küsimuste külge oli võimatu puutuda. Ja seepärast kandus käsitlus usulis-moraalsele pinnale: ainult lootus hauatagusele õndsusele pidi näilist troosti tooma selles maise kannatuse lõputus pimedikus...

Hoopis teisetoniline on aasta hiljem avaldatud «Videvik», mida ilmestab nali ja pilge. Teoorjuseaegse küla kolm kohalikku rahajõmmi ning sakste sabarakku — mölder, aidamees ja kubjas — langevad oma piiritus ahnuses ja rumalas ebaususe kelmide ohvriks. Rahakasti väljakaevamisega seotud anekdootlik sündmustik on andnud hea võimaluse nende külasuuruste naeruvääristamiseks. Jutustusse on jagusalt sisse põimitud mitmesuguseid muistendlikke ja rahvauskumuslikke motiive, ent sedapuhku üksnes vaimupimeduse ning igandlike arusaamade parodeeri-

miseks. Tolleaegse külaelu kujutust on Kreutzwald õnnestunult seondanud rahvaluuleliste sugemetega ja kasutanud seejuures satiiri elemente, andes nõnda «Videviku» näol meie varasema kirjanduse ühe huvitavama ning kunstiküpsema lühijutu.

Eraldi raamatukesena jõudis 1853. aastal lugejate ette «Paar sammukest rändamise teed» — seegi kujunevas eesti kunstipärases proosas mitmeti tähelepandav teos. Jutustus kannab alapealkirja «Üks elupuu küljest nopitud mälestuseleht» ja selle kirjutamiseks on ilmselt tõuget andnud armastatud tütre Marie Ottilie äsjane kaotus. Paiguti on Kreutzwald seejuures eeskuju leidnud saksa kirjaniku Jean Pauli ühest meeoleuliselt lähedasest teosest, ilma et see asjaolu siiski kaostaks tema töö põhilist algupärasust. Nagu varem «Viina katkus», nii ka siin paeluvad tähelepanu mõningad sissepõimitud perekondlikud pärimused ja varased mälestuspildid sajandi alguse külaelust Virumaal (sealhulgas elavalt kujutatud episood 1812. a. sõjapäevilt). Peamine tähelepanu on keskendatud tütarlapse Suntsi Mari nukker-lüürilisele iseloomustamisele: selles elu koidikul närbuvas lillekeses on kirjanik jäädvustanud oma kalli lapse unustamatuid jooni ja kurbust tema varase surma puhul. Oma tundeheitsuse, elamusliku vahendituse ja hella poeetilisusega oli «Paar sammukest» möödunud sajandi keskel uudne ning ainulaadne juturaamat.

Mitu järgnevat aastat oli täidetud pingsa tööga «Kalevi-poja» ja «Ennemuistsete juttude» juures, nii et alles 1857. aastal võis Kreutzwaldilt ilmuda uus raamat — «Kilplased». Kes küll ei tunneks-teaks kilplaste imevärklikke ja kentsakaid tempe! Need lood on kirjaniku vahendusel muutunud meil tõeliseks rahvaluuleks ja «kilplane» saanud rumala ning põikpäise inimese üldnimeks. Teos kujutab enesest vastavasisulise saksa rahvaraamatu vaba ümbertöötust, mis on aga seevõrra kordaläinud, et sai meie jutukirjanduses täiesti omaseks ja asendamatuks — nõndasamuti kui varasem «Reinuvader Rebane».

«Kilplastes» pilgatakse ja naeruvääristatakse igasugust vaimset piiratust, taibutust, mõttetut ning sõgedat sagemist, aegunud tavade kammitsas olekut, pahupidipööratud «leidlikkust». Selle kaudu taotles Kreutzwald kui valgustaja n.-õ. teisest küljest sama eesmärki, mille poole ta püüdis oma arvukate õpetlike väljaannetega: õhutada vaimset aktiivsust ja erksust, sisendada tõeliste teadmiste

ja tarkuse hindamist. Kilplaste ennekuulmata narrustes on antud omalaadne satiiriline üldistus elus esinevast teadmatusest ja rumalusest ning selle halenaljakatest tagajärgedest. Parajal kohal tehti raamatuis torkeid ka kadakasaksluse ja tagurliku kõstrite-kirjanduse, eriti aga vana kirjaviisi pihta, mida Kreutzwald samuti välja naerab ühe Kilpla juhmakusena. Auväärt kilplased tahavad, et nende kirjaviisis püsiksid «kõik vanast päritud kunstlikud jooned» ja on kangesti uue vastu, kus «kirjasõna välja näitab, kui tuleks ta rahva suust ja ei mitte raamatust». Vana kirjaviisi pooldajate pilkamisega pidi Kreutzwald asendama esialgse sotsiaalse satiiri, mis ei pääsenud läbi tsensuuri.

Oma laadilt «Kilplastele» lähedane, ent vahetumalt päevakorral olnud nähtusi ja probleeme kajastav mõistujutt on «Tuisulased» (ilmus 1859. a. kalendris). Töö kirjutamise otseseks ajendiks sai ägenenud võitlus kirjaviisi pärast, kusjuures Kreutzwald ründab teravalt vana kirjaviisi pooldajaid ning õigustajaid. Et aga võitlus uue kirjaviisi eest oli eesrindliku liikumise üks avaldusi, kuna vana kaitsesid ennekõike pastorid ja teised nende mõju all olevad kirjamehed, siis kasvas ka Kreutzwaldi jutt «Tuisulased» üle oma esialgsest kitsamast eesmärgist. Kirjanik naeruvääristas selles tabavalt iganenust nürimeelset kinnipidamist, tagurlikku vaimutuimust ja tõlpi konservatiivsusust, andes mõjuvaid hoope kogu alalhoidlik-klerikaalsele leerile. Nõnda kujunes «Tuisulastest» tõeline võitlusteos, milles Kreutzwaldi satiir on saavutanud oma aja kohta suure löövuse ja sotsiaalse kõlavuse.

Jutustuses «Põllumees ja ametmees» (1858. a. kalendris) on esile tõstetud taibukat ja ettevõtlikku talupidajat — võrreldes mõisateenistuses suurema «au» ning hõlbuelu otsijaga, kaupmeheametis kasu ja külluse püüdjaga. Kolme erinevate taotlustega mehe ja nende perekondade saatuse erinevust näidates on Kreutzwald ühtlasi pööranud rohkesti tähelepanu sellele, kuidas talumajapidamist ümber korraldada uuema aja nõuetele vastavamaks ning tulutoovamaks. Mõneti küll kunstilise kujutamise kahjuks antakse ruumi otseselegi õpetusele ja praktilistele näpunäidetele, mis aga tollal leidis tänuliku lugeja. Antud eeskuju õhutas järeletegemisele ja kindlasti ei puudunud jutul oma mõju. Küllaltki tähelepanav on «Põllumehes ja ametmehes» omaaegse külaolustiku kujutus — mitme-

külgsem ja üksikasjalisem kui kirjaniku üheski varasemas jutus.

Veelgi on nimetamata terve rida Kreutzwaldi poolt kõnesoleval ajal avaldatud kirjatöid. Nii andis ta välja kolm raamatut «Maa ja mere pilte», mida tavatu innu ja huviga loeti. Esimesed köited (1850 ja 1857) sisaldavad A. F. F. Hoffmanni seiklusliku reisiromaani vaba ümberjutustuse, mille sündmustik toimub Lõuna-Aafrikas ja Tseilonil; kolmas köide (1861) on kirjutatud E. K. Kane'i põhjapolaarreiside ülevaate järele. Kui palju uudset, ennekuulmatut, põnevat ja ühtlasi õpetlikku leidis igas säärases raamatus toleaeegsele lugejale! Aga eks andnud mõndagi mõtlemiseks ja arupidamiseks ka kokkuvõtlik ristisõdade ajaloo käsitus («Ristisõitjad», 1851): kuidas verd valati nagu vett ja «püha haua vabastamine» oli ainult kättevarjuks koguni teistele taotlustele. Äsjasest Krimmi sõjast ja Sevastopoli kangelaslikust kaitsmisest jutustas Kreutzwald pikemas kirjutises «Ligimailt ja kaugemalt» (1857. a. kalendris). Ei või veelkordselt märkimata jätta tänuväärset «Lühikest õpetust tervise hoidmisest», mille Põlva pastor Schwartz avaldas oma kooliraamatute sarjas (1854) ja mis ilmus peatselt teiseski trükis (1860). Peale «Sipelga» teise ande (1861) väärrib vähemasti meeldetuletamist ka 1862. aastal ilmunud «Häda- ja abiraamatukene, ehk Lahearu küla õpetlik rõõmu ja kurvastuse jutustus» (R. Z. Beckeri järgi). Lõpuks seegi, et Kreutzwald laste jaoks uue aabitsaraamatukese kokku seadis (1863).

Seda kõike on jõutud teha mitte üksnes igapäevaste kutsetöökohustuste, vaid ka peamiste ja kesksete kirjanduslike ülesannete kõrval. Aga kogunisti puudutamata on kirjamehe tegevuse üks oluline ja iseloomulik külg — tema värsilooming, «Viru lauliku laulude» saamislugu.

Huvi luule vastu oli Kreutzwaldil alati elav olnud: juba poisikesepõlves paelus teda rahvalaul, õpinguteajast peale samuti saksa ja teiste rahvaste suurte poetide looming. Mäletame ta noorusaastate hariduskeelseid värsikatsetusi ja tõlkeüritusi, varasema tegevusjärgu harvu trükisesinemisi. Teame, et ta palju luges tuntud meistrite luulet, tema säilinud raamatutegi hulgas on esikohal väljapaistvate poetide teostekogud. Omaenese luuletajaeealdusi hindas Kreutzwald tagasihoidlikult ega olnud läbematu värsside avaldamisega; suurem osa kirjutatust ei leidnud kirjamehe enese silmis armu ega olegi eales lugejate ette

jõudnud. Ja enamasti on ta leppinud vähenõudliku osaga — oma lemmikluuletajate värsside suuremal või väiksemal määral isikupärase ümbersõnastamisega. Läbini algupärase luule osatähtsus Kreutzwaldi loomingus ei ole kuigi suur. Aga kõigele sellele vaatamata on suur tema algatajalik osatähtsus ja mõju meie kunstiaotlusliku värsi arengus.

Nagu 40-ndatel, nii ka 50-ndatel aastatel olid Kreutzwaldi luuletustega esinemised haruharvad, neid võib loetleda ühe käe sõrmedel. 1851. aastal avaldas ta pisukese brošüürina ballaadi «Lenora» — süngelt-romantilise loo sõdurimõrsjast, mis oli juba aastate eest tõlgitud Bürgeri järgi. Tartu ülikooli juubeliks 1852. a. detsembris andis ÕES välja Kreutzwaldi selleks puhuks kirjutatud tervitusluuletuse koos saksakeelse tõlkega; et väljaandes oli uus kirjaviis asendatud vanaga, siis avaldati autori nõudel 1853. a. algul uus trükk muutmata kirjaviisis. Alanud Krimmi sõja sündmuste puhul kirjutab Kreutzwald poemi «Sõda», milles rõhutas samuti kui tervituses ülikoolile Eesti Venemaaga liitmise ajaloolist tähtsust. See huvitav ja sisukas luuleteos pidi leidma rahva hulgas ilmselt head vastuvõttu, sest 1861. aastal on Laakmann andnud poeemist salaja uue trüki. (Väärrib muide märkimist, et «Sõjas» esines Kreutzwald esmakordselt Viru laulikuna.) Kui siia lisame veel 1857. aastal «Talurahva Postimehes» avaldatud värsslähituse Tallinna kodanikule (N. F. Rusowile) kirjaviisi küsimuses ja «Kasulise Kalendri» kuu-salmikud, millistega Kreutzwald toda tähtsamatut varustas 1850. aastast alates, siis ongi ära märgitud kõik ta seljal avalikkuse ette jõudnud värssid. Pole aga kahtlust, et ta luulega tegeles rohkem kui siit nähtub. Igatahes võib pidada päris tõenäoliseks, et Kreutzwaldil oli juba pikema aja vältel laualaekasse kogunenud põhiline osa nendest värssidest, millest koosnevad «Viru lauliku laulud». Ainult — kas nende avaldamisel on mõtet, on nad seda väärt?

«Kalevipoja» valmimine ja teosele osaks saanud tunnustavad hinnangud tõstsid kahtlemata Kreutzwaldi poeetilist eneseusaldust. Liiatigi nägi ta, et hoopis kehvemate eeldustega mehed end luulepõllul tähtsaks tegema kipuvad. Juba varemgi olid Kreutzwaldi ärritanud Muhu köstri Freundliche vemmälvärssitsused, mis ilmusid Gilde-
manni antoloogias «Lillekesed». Nüüd avaldas ka vana

vingamees Jannsen 1860. aastal oma ohtrad salmitagumised (rõhuvas enamikus needki pooltõlkelise iseloomuga) üpris kõlava pealkirjaga kogus «Eesti Laulik». Noh, oli juttudes Jannseni kösterliku ladnamehelikkusega kuidas veel oli — värsside külge poleks ta oma kätt küll pidanud pistma! Kreutzwald esines seepeale 1861. aastal allakriiputatult tagasihoidliku värsvihukesega «Angervaksad», milles leidub pool tosinat Schilleri ja Goethe luuletuste tõlget. Eessõnas märkis ta, et need olevat «enam kui kolm korda üheksa aastat» pidanud trükkiandmist ootama ja vaevalt olekski neid avaldatud, «kui mitte meie kuulsad laulikud mõnda võõrast põllutükki eesti sahaga ei oleks läinud kündma, mida mina juba noorel eal oma adraga olin läbi sorkinud». Nendele pilklikult osatatud laulikutele tahtnud ta siis näidata, «et mäe taga ka rahvast elab». Ainsa algupärase luuletusena oli «Angervaksades» avaldatud Kreutzwaldi hästituntud «Viru laulik», tema poeetiliste tõekspidamiste väljendus. Ka samal aastal ilmunud «Sipelga» teises andes leidis neli luuletust, nendest kaks väljarändamist tauniva sisuga.

Oma kuuekümnendal eluaastal (1863) on Kreutzwald kirja pannud värssid, milles väljendub mõte, et on siiski vist põhjust luuletajanagi otsustavamalt ette astuda:

*Mul on, kui peaks veel hilja,
kus südant talve külm
on keelnud kandma vilja,
mind tundma lauluilm.*

Viimaks 1865. a. juunis jõudis lugejate ette Kreutzwaldi senise luuletegevuse kokkuvõttena kogumik «Viru lauliku laulud», milles peale varemavaldatute leidis ka arvukalt uusi. Ülekaalus on otsesed tõlked või ainetel ja mõjustustel kirjutatud värssid — märgime peale Schilleri ja Goethe veel Lенаud, Uhlandit, Hauffi, Houwaldit, Freiligrathi. Ja ometi, kõlagu see ka paradoksina, oli Kreutzwaldi poolt avaldatud raamat esimene eesti kunstiväärtuslik värssikogu.

«Viru lauliku lauludes» leidsid vastukaja inimsüdame mitmekesised elamused, rõõmu- ja leinatunded, igatsused ning lootused. Olgu ka need helid algselt kõlanud võõrsil — meie laulik oli nad isikupäraselt vahendanud sinsegi kujuneva lugeja elamusvajadustele, tunde- ja mõttemaa-

ilmale. Mis oli olulisem: kas see, et hümniline luuletus «Priiusele» võlgneb oma tekke Hauffile, või see, et seitse aastat pärast Mahtra sõda ja Anija meeste peksmist niisugused värvid eesti keeles üldse ilmusid? Kes hakkas tollal küsitلهma päritolu või algupärasuse-astet, kui aga laulise midagi ütles, vastukaja äratas, kaasa kiskus. Ja «Viru lauliku lauludest» leidis enamasti igäuks midagi: see raamat kõneles vastuvõtlikule hingele ja elu probleemide üle juurdlevale vaimule, andis poeetilise väljenduse tundmuste vastuolulistele voogamistele, romantilistele meelisklustele. Ka nukratel, eeleegilistel motiividel — millel Kreutzwaldi jaoks on mitmesugustel inimlikult mõistetavatel põhjustel eriline paeluvus — oli omajagu südant õilistavat, tundeid peenendavat mõju. Oli seda elamusväärust, mis aitas vähehaaval teed valmistada kunsti ja poeesia täielikumale mõistmisele. Kreutzwaldi värsilooming moodustab eesti luule arengus vältimatu ja asendamatu algusjärgu.

«Viru lauliku laule» trükiti 2000 eksemplari — tiraaž, millest 70 aastat hiljem ükski eesti luuletaja poleks unistadagi sõandanud. Ettevaatlik Laakmann ei toiminud huupi: värsside järele oli nõudmine, vajadus. On ju noortes kirjandustes tavaliselt ikka luulel eriline koht. Muidugi ei suutnud Kreutzwald võistelda Jannseni ja tema taoliste lamedusega, mille menu oli võrratult suurem: «Eesti Laulik» ilmus paarikümne aasta jooksul viies trükis (kokku 11 000 eksemplari)! Seda võiks veel seletada asjaoluga, et need olid lauldavad laulud — aga selsamal ajal ilmus viies trükis ka Fr. Brandti vähimagi luulehinguseta «Eestimaa Ööpik», mille pealkirjaks Kreutzwaldi arvates isegi «Eestimaa konn» oleks liiga pretensioonikas olnud... Mahajäämuse ja arenematuse arvel hangeldajad on alati osanud head äri teha.

Kreutzwaldi tee oli teine. Tema laulud leidsid esialgu küll mitte massilise, kuid selle eest tänuliku, arenemisvõimelise, siiralt kaasaelava lugejaskonna. Nad kasvasid ja süvendasid luulemõistmist, valmistasid ette sellele, mis oli tulemas — Koidulauliku peatselt puhkeva ande viljade, tema katsumuste ja surmaga üle võidutseva isamaalüürika vastuvõtmiseks.

HILISEMAD VÖRU-AASTAD

Kirjatööde sünnilugusid jälgides oleme libistanud pilku läbi pika aastaterea edasi-tagasi, püüdes tabada peamist, kõige olulisemat. Ja eks olegi kirjaniku elus kõige olulisemad ta teosed, tema vaimulapsed — kui kasutada seda pisut vanamoelisena kõlavat, ent mitte võltsi kujundit. Kummatigi säärane tõtlik ja paratamatult üksipidine vaatlus ei andnud kuigivõrd kujutlust Kreutzwaldi nende aastate elust tema koguses.

Teame ilma ümberütlematagi, et tähtis põimub tühi-sega, meeli ja kujutlust vallutav põrkab kokku tüütu ning piiratuga, argipäevade tuimus ja rutiin kipub halvama vaimu ülespüüdu — säärane on juba kord elu dialektika. Kes suudakski seda ristlainetust, tõusude ja mõõnade vaheldumist tagantjärele ka üldjoontes enam esile manada, kõiges tõepäraselt kujutada? See, mida teame, ei moodusta kaugeltki mitte täit tervikut, vaid laseb ammumöödunud elu näha ikkagi vaid laiguti ja ligikaudu. Ent midagi järeldada lubavad ometi needki faktid, sündmused ja olukorrad, et välise kaudu sisemisele inimesele lähemale jõuda.

Pole kahtlust selles, et Kreutzwald oma inimsõbralikus kutsetöös oli kohusetundlik ja mõningast näilisest karedusest hoolimata abivajajatele vastutulelik, mida osati hinnata. Aga eks see neelanud ka peaaegu kogu ta aja ja aastatega kahaneva tööjõu. Igal hommikupoolel toimetused haiglas (mida suurte pingutustega läks korda ka pisut laiendada) ja visiidid linnas, seejärel väljasõidud maale, kus sageli 70—80 versta tuli maha logistada, teinekord hiliste öötundideni. Ainult suvel ja varasügisel oli mahti pisut hinge tagasi tõmmata ja «kõrvalistegi asjadega» rohkem tegemist teha.

Liigkoormatus ja elu üksluisus tekitasid sageli süngeid mõtteid ning meelemasendust, mida omakorda süvendasid tervisehäired ja alatine majanduslik kitsikus. Kurnav töö ja pidev ülepingutus muutsid vastuvõtlikuks haigustele, nagu Kreutzwald ka ise mõistis. 1860. aastal oli ta nii viletsas olukorras, et kavatses juba arstiametist loobuda, aga: «Parem siiski langeda võideldes kui pikkamööda nälja kätte kõngeda.» Ta on murdnud pead mitmesuguste plaanide kallal, kuidas oma ülejäänud eluaastaid rahulikumaks ja viljakamaks muuta, ometi ühtki pääseteed leidmata.

... Ikka jälle laenu, et edasilükkamatuid võlakohustusi tasuda, ikka kitsikus ja kehvus. Ehkki keskmised aastasisetulekud 50—60-ndail aastail olid mõnevõrra suurenenud ja ulatusid üle 1200 rubla, oli see kogu majapidamise korrahoidmiseks ja eriti laste koolitamisega seotud kulude katmiseks ometi liiga napp. «Kalevipojale» määratud preemiasumma leidis korrastealt paiga perekondlikes tarvidustes ja «Ennemuistsete juttude» honorari oli Kreutzwald sunnitud soomlastelt paluma juba enne raamatu ilmumist. Ei olnud see vististi kerge samm, aga mis parata: kõige pakilisematest maksukohustustest sai sedapuhku lahti ja ... 1 rubla 36 kopikat jäänud veel ülegi, nagu ta iroonilise võidurõõmuga Schiefnerile teatas. Oige halba olukorda on Kreutzwald sattunud 1870. aastal, pärast rasket kopsupõletikku. Üksnes kibeda paradoksiga suudab ta seda iseloomustada: «Mis nüüd puutub minu võlgadesse, siis on need mu tuludest sel määral üle kasvanud, et mulle juba õnnelik võimalus koidab varem või hiljem teatada: minu võlausaldajad võivad endale muret teha, minul neid enam ei ole!» Nõnda kirjutas Kreutzwald Peterburi Schultz-Bertramile, mõni päev hiljem lisades: «See näikse algmisesest peale kõigi kirjameeste üleüldine saatus olevat: loometööl peab neil nälj tagasihutajaks olema.»

Aga need, kelle jaoks kogu see pingutamine, mure, enesepiiramine — perekond, lapsed? Kuidas kujutleda Kreutzwaldi ta kodus, omaste ringis? Ei me eksi vist palju, kui arvame ta üksikuks, enesestõmbunuks siingi. Tohtri teinepool oli hoolas ja kokkuhoidlik majaperenaine, niipalju peab tema kasuks kindlasti ütleva. Selle poolest võis Kreutzwald oma sakslannaga rahul olla. Saali akna juures potilillede vahel tugitoolis istudes ootas ta üha väljasviibivat tohtrit — truu kodukana. Mis mehe vaimsete huvide jagamise puutub, siis teatakse ju üldiselt kirjaniku iseloomustust, et ta naine parema meelega terve tosina sukki koob, kui ühe «Kalevipoja» loo läbi loeb. Vaevalt saab oletada mingit sügavamat hingelistki harmooniat — kui selleks mitte pidada aastakümneid abieluikkese paaris vedamise rutiini. Pigem tohiks küll arvata, et oli omajagu isiklikkugi Kreutzwaldi kunagises teravmeelitesemises «Inlandi» veergudel kodusest kodanlikust draamast «Salakavalus ilma armastuseta»...

Harjumus võib tasandada ja leevendada pikapeale paljutki, aga ei asenda eluilmaski puuduvat. Oli ta seda naist

siis kunagi armastanud, tema nooreea parematelgi päevil? Oli ta nende jämedate näojoonte taga millalgi leida võinud midagi südame lähedast? — Milleks osatada säärase juba aegunud küsimustega vanainimeste harjumuspärasest kodurahu. Siit võiks üles kerkida mõnigi kibestust tekitav mälestus, see või teine meie jaoks peaaegu ebatõenäolise asjaolu. Olid ju omal ajal klatšitantad kangesti lõksutanud naaber Killomanni üürilise madam v. Maydelli ja tohtri liiga lähedaste suhete kohta. Mõni muugi okas — olgu põhjusega või ilma — oli matsaka arstiproua hinge torkinud. Aeg on kudunud oma unustuse ja näilise lepituse liniku — ka tolle loo üle, mis oli olnud ühe Vastseliina toodud teenijatüdruku Maria Borchardiga 50-ndate aastate algul... Nüüd oli Maša juba aastaid külmas hauas, ta tohtrimajas sündinud tütreke Olga aga vanausulistest vanemate kasvatada. Kreutzwaldi vallaslaps! Selline ootamatu väljamurdmine mõistusepärase elu rööbastest, ammugi küpses keskeas mehe kiindumus lihtsasse tüdrukusse — eks kõnele see ometi midagi ta perekonnaelu kõledusest?

Suurmeeste lapsed takerduvad tavaliselt keskpärasusse — ammuaegne tähelepanek, mis läks paraku siingi tõeks. Need, kes esile tõusevad elu nimetust sügavikust, muravad end läbi raskuste ning takistuste ja saavad millekski; oma järeltulijaile loovad nad võimaluse laialt tiibu sirutada julgeks ning hoogsaks lennuks — aga noil muretuses kasvanuil pole tiibu ja nad ei soovi kuhugi lennata. Kreutzwaldi ja tema baltlanna lastest tulid tavalised noored baltlased, ei midagi muud. Et nende koolitamiskulusid katta, ei saanud isa oma jõudu ega tervistki säästa; oli kibedust tütre pärast, kes kippus vanapiigaks jääma, ja mõndagi muret ning meelehärmi poja pärast, kelle elukombed ei paistnud kõige paremad olevat. Kogu hoolitsuse tulemuseks oli, et Adelheidist sai läbi häda 32. eluaastal lese koolmeistri naine ja Alexisest raudtee-telegrafist, hiljem Kadrina jaamaülem. Too härra osanud küll saksa ja vene keelt, kuid eesti keelt mitte. Ta elu ainuke märkimisväärsem sündmus oli abiellumine Tallinna kaupmeeste perekonnast pärineva Sophie v. Huseniga. Ja seegi on märkimisväärne üksnes sellepärast, et tollesama preili vanaisa kaupluses Pikal tänaval oligi noorest Kreutzwaldist katsutud poeselli teha.

Lühidalt öeldes olekski see kõik. Siiski mitte kõik: vähe-

malt tütar ja eriti väimees G. Blumberg mängisid Kreutzwaldi vanadusaastail veel mitmeti kahetsusväärset osa. Ent ärgem rutakem ette.

Elu-olustikuline askeldamine, sagimine, igavene rutt — ei suutnud see kummatigi hajutada vaimse ja hingelise üksinduse tunnet. Oli suuremaid eesmärke, püüdlusi, ülesandeid; oli ka eemalelavaid tuttavaid ja mõtteosalisi, kellest mõnd kirjades sõbrakski nimetati. Aga ometi kui hüljatuna pidi end see vanadusest kumarasse vajuv mees puhuti tundma oma ülakorruse kirjutuskambri raamatute keskel. Kunagi on ta käsi kriipsuga märkinud Freiligrathi värsikogumikus luuletuse, mis algab ja lõpeb otse meeleheitliku üksindusekarjatusega:

*Allein, allein! — o Gott, ein einzig Wesen,
Um dieses Haupt an seine Brust zu legen!*

Kohapeal polnud õieti kellegagi suhelda. Võru vaimu-elu nivoo oli märksa tagasi langenud, eriti seitsaadik, kui Krümmeri kasvatusasutus oma tegevuse lõpetas. 50-ndatel aastatel on Kreutzwaldi lähedaseks kirjanduslikuks sõbraks olnud keegi suure eruditsiooni ja keelteoskusega daam Jenny Caplick, kes pidas pisukest erakooli. Hiljem näib seegi vaimselt lähedane inimene olevat Võrust lahkunud. Nõnda kirub Kreutzwald mõnigi kord oma kirja-des alalõpmatut tuima, üksluist ja igasugust rõõmu tapvat orjatööd ning väikelinna piiratud elu, mis ühestki küljest ergutust ei paku. Rasked, mõrkjad tusatunnid...

Kõndis siis tohter läbi Võru uulitsate, jalutas ümbruskonnas oma kodunenud toonekurega — Juku oli tolle nimi. Justkui öelda tahtes: niipaljude siin ongi mõistlikku seltsi. Kodus kirjutuslaual aga teati tal klaaspurgis olevat valge hiir, teine üksindustundide kaaslane. Võis enesele taolist väikest iseäratsemist ometi lubada, literaadist inimene.

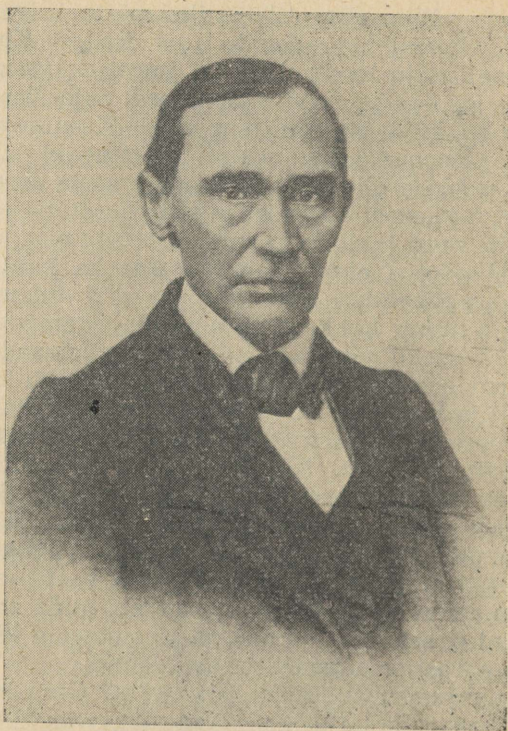
Ainult harva sattus siia kõrvalisse kohta külalisi, kellega kokkusaamine oli rõõmuks ja värskenduseks. Akadeemik Wiedemann, kes oli alustanud tööd suure eesti sõnaraamatu koostamisel, tegi oma Eesti-matkal 1861. aastal peatuse ka Võrus ja hindas Kreutzwaldi kaastööd iseäranis kõrgelt; hiljem (1864—1868) viibis ta siin igal kevadel. 1864. aasta suvel oli mõne nädala Kreutzwaldi külaliseks kunstnik Köler, kes maalis tema tuntud portree ja osutus

ise õige eesrindliku ning rahvusliku mõtteviisiga meheks. Käis mõnel korral noor Jakob Hurt, kellest Kreutzwald tollal üsnagi palju lootis. 1867. a. juunis külastasid meie kirjameest ka noored soome teadlased Yrjö-Koskinen ja Julius Krohn. Mõni aasta hiljem tekkis Kreutzwaldil enesegi mõte Soome sõita sealseid tuttavaid külastama: 1871. a. oktoobris oli ta Tallinnas (43 aasta järel!), kuid pidi pärast 3-päevast ootamist tagasi pöörduma — sügiseselt tormine meri takistas kavatsuse teostumist.

Jah, mahajäetus ning üksindus, aga ka kahtlus kogu oma tegevuse tähenduses on mõnigi kord Kreutzwaldi haaranud. Õige nukra kokkuvõtte oma elukogemustest on ta teinud 1867. aastal soomlasele O. Donnerile saadetud kirjas: «Noorukiaastates loob igaüks oma tuleviku kohta teatud ideaali ja harva võib leida üht surelikku, kelle püüdmine esimestel meheaastatel selle ideaali kättesaamise poole poleks sihtinud. Nähakse vaeva ja vintsutatakse ennast tõntsiks, püütakse takistustest üle saada, kuni jõud lõpuks tõrgub ja me oleme sunnitud seisma jääma. Kui eluõhtul omandatud kogemustega ja kaine pilguga möödäläinud kevadele tagasi vaadatakse, siis peab naeratama, aga see on ehtsa humoristi naeratamine, mida harva häreldusepisarad ei saada.» — Seda on Kreutzwald kirjutanud vähe aega pärast oma peateoste avaldamist.

Oli tal põhjust niisuguseks nukruseks? Oma igatsusi ja lootusi, kavatsusi ja kujutlusi saavutatuga võrreldes vahest küll. Aga kas pole see sageli, kas pole see enamasti ikka nõnda olnud? Teiste silmis, väljastpoolt vaadatuna paistis kõik koguni teisiti. Eks olnud ta esimene eestlane, kelle teoseid ja keda ennastki vähehaaval hindama õpiti mitte üksnes kodumaal, vaid ka kaugemal. Tema tutvusest pidasid lugu nii mitmedki tõsised ja õpetatud mehed Peterburis, Helsingis, Berliinis. Kõrvalise ja vaikse Võru linnaarst oli kerkinud oma rahva virguva vaimuelu kõige tuntu- maks ning väljapaistvamaks esindajaks. Ja ometi ei suutnud see kõik summutada närvivat tunnet, et ta on elus paljustki suurest ning ilusast ilma jäetud. Saabuv vanadus ei toonud vabanemist siseheitlustest ega loodetud rahu: ta resignatsioon oli vaid näiline.

Oma rahva hädadele ja kannatustele oli Kreutzwald alati kaasa elanud, usku paremasse tulevikku õhutanud. Vahepeal oli Eestis hakanud ilmnema mõnigi muutus: 1858. a. sündmused polnud päriselt mõjuta jäänud, päris-

Kreutzwald 1860-ndail aastail.

orjuse kaotamine Venemaal reflekteerus ka Balti kubermangudes, vallaomavalitsuste korraldus tõi mõndagi uut jne. Kreutzwaldil oli olnud tihe side tolle Tallinna progressiivsete haritlaste ringiga (Russowi ja Neusi kaudu), kes püüdsid end avaldada 1860. aastal ilmuma hakanud «Revalsche Zeitung'i» veergudel. Seal oli ta ka ise kord ägedalt sekka löönud poleemikas eesti rahva arenguperspektiivide üle. Sama ringi osaliste (tõenäoliselt eeskätt V. T. Blagoveštšenski) poolt avaldatud publitsistlik-paljasuslik teos «Eestlane ja tema isand», mis reaktsioonilisi jõude pööraseks tegi, leidis Kreutzwaldilt täielikku heakskiitu ning toetust. Teda oli alati pahandanud postipapa Jannseni ja tema ajalehe konservatiivsus, üliettevaatlik-

kus, laveerimine. Vastukaaluks «Eesti Postimehele» algatas ta siis ise 1867. aastal ajakirja «Eesti Koit» väljaandmise mõtte, millest aga kahjuks asja ei saanud: suuri raskusi ja takistusi ette nähes Kreutzwald loobus (J. Hurt, kes algatust püüdis jätkata, sai sellekohasele ametlikule taotlusele keelduva vastuse).

Kõigis nendes sidemetes, sümpaatiates ja algatustes tunneme ära endise Kreutzwaldi. Ent just 60-ndate aastate lõpu poole on teda sügavalt haaranud sisemine kriis, kirjanikuga toimus esimesel pilgul midagi arusaamatut. Kuidas oli ta oma rahva ärkamist ette valmistanud, selle heaks visalt ja ennastsalgavalt töötanud! Kuidas oli ta iga võimalust kasutanud, et rünnata rõhujate ja pimestajate leeril! Aga kui nüüd rahvas tõepoolest virguma hakkas, kui esimesed ühisettevõtted ja algatused rahvusliku liikumise algust näitasid — seal jäi suurima kirjamehe ja valgustaja autoriteediga Kreutzwald kuidagi kõrvale, tõmbus nagu tagasi. Ta kirjavahetusse ilmuvad mitmeti võõrastavad ja ootamatud mõttekäänakud, ta näib mõneski asjas oma seniseid seisukohti muutvat.

Mingi kõhkluste, pettumuse ja pessimismi pilv kipub sellal varjutama Kreutzwaldi kogu elu. Otse oma peamiste teoste ilmumise järel tundis ta end kogunisti tarbetuna, kõrvalejäetuna, unustatuna. «Kalevipojal» polnud lootustele vastavat levikut, parasjagu on hiired suurte pingutuste ja loobumuste hinnaga toimetatud väljaande trükipoognate kallal rasket hävitustööd teinud. See oli otsekui saatuse ironia, mis muidugi enesetunnet riivas. Milleks siis kogu see töö ja vaevanägemine, lõputu rühmamine ja võitlemine? «Lugejate laia hulga jaoks on ja jääb mu nimi tundmata suuruseks,» kinnitas Kreutzwald kibedusega 1868. a. algul kirjas Schultz-Bertramile; ta olevat «juba oma eluajal eestlastest lugejate maailma jaoks ammu surnud ja maha maetud!»

Vahest on mingil määral mehe meeoleolu mõjustanud seegi, et ammune vastasrindlane Jannsen osutus pikapeale oma ajalehe tõttu ikkagi hoopis tuntumaks ja koguni suurema mõjuga isikuks. Laiasuine Väandra kanter, see hari-matu mehike, kelle raamatupahna Kreutzwald oli tihti-peale kirunud ja pilganud — eks seisnud ta nüüd Tartus eesti asjade eesotsas. Seal oli lauluselts, esimene päriselt eesti selts «Vanemuine» ellu kutsutud, tedagi — kas sa näe — 1866. aastal auliikmeks valitud: kirjal oli postipapa

allkiri, kena konksukenegi sabas... Jajah, ega midagi. Näikse Jannsen oma vanemat tütarcki kirjatöole harjutavat, jutuseadmisele ja salmisepitsemisele upitavat. «Ojämöldri» eessõna perekondlik reklaam oli veel värskest meeles. Ja võttis ning torkas sapine Kreutzwald selle kohta pooleliolevasse kalendrijuttu oma mõistuütlemites — küll see taipab, kellel tarvis. Üpris ootamatud ja kaugeleulatuvad tagajärjed olid sellel umbropsu tehtud torkel.

Jannseni tütar saatis Kreutzwaldile aupakliku ja alandliku, aga ühtlasi ka arenenud vaimu ning rikast hingeilmutava kirja. Sellest sai alguse aastaid kestnud kirjavahetus, milles need kaks oma aja väljapaistvat inimest on end avaldanud vahest täielikumalt kui kusagil mujal. Siinkohal ei ole võimalust sellel kirjavahetusel pikemalt peatuda, pole vahest tarvidustki: trükis avaldatuna on see üsnagi loetav raamat, mida võiksime iseloomustada otse mingi omapärase kirjandusloolise kiriromaanina. Koidula pöördus Kreutzwaldi kui rahvusliku suurmehe poole pisut pateetilise imetluse ja kõrgendatud tooniga, millele Kreutzwald vastas isalikult heatahtliku sõbra ning nõuandjana. Ilmnev vaadete ja seisukohtade lähedus üldisema iseloomuga küsimustes, Koidula vastuvõtlikkus Kreutzwaldi arutlustele ja arvamustele, teiselt poolt see sügav mõistmine, mida Lauluisa üles näitas noore luuletajanna loominguliste püüdluste vastu — kõik see soojendas ja andis kirjavahetusele peagi väga usaldusliku, siiralt südamliku iseloomu. Kreutzwaldi ellu oli astunud midagi seniolematut, kaunist ja helget: Jannseni noorukeses tütres leidis ta ootamatult sellise mõistva sugulashinge, kellega oli nii hea ja sundimatu jagada oma mõtteid ning meeolelusid, kahtlusi ja lootusi.

Koidula vahendusel toimus nüüd isegi Kreutzwaldi ajutine lähenemine Jannsenile. 1868. a. teisel lihavõttepühal astus Võru tohter kutsutud külalisena Tiigi tänava majja, oma kirjandusliku vastase võorastetuppa. Seal nad siis istusid teineteise vastas, nagu meie kirjandusloo Andres ja Pearu. Muidugi, võrdlus on tinglik, üksnes ligikaudne: Kreutzwald on vahest rohkem Andres kui Jannsen Pearu, aga omamoodi «vänged vanamehed» on nemadki mõlemad. Niisama vastandtüübid — kogu oma mõtte- ja toimimisviisis, karakteri ning temperamendi iseärasustes. Eks olnud nendestki üks karmivõitu tõetsija, eluküsimuste üle juurdleja, teine aga riukalik keerutaja, kelle «aamen,

halleluuja!» oli peaaegu niisama pool-pentsik, pool-tõsine kui Oru Pearulgi.

Tolle keskustelu juures oleks tahtnud olla. Küllap läks kõik ladusalt. Mida ei suutnud Jannseni jutukas elavus, seda ometi ta särava tütre südamlík ja austav hoolitsus, hell tähelepanelikkus. Kust olid küll tüüakas postipapa ja ta alatõbine, torssisnäoline emand võinud leida säärase lapse? Võru üksiklane oli Lydiast otse võlutud; varsti pärast koju tagasipöördumist saatis ta neiule oma tuntud luuletuse, milles näiliselt mälestustena minevikust elustuvad üsnagi kevadised kõlad. Ja ennäe, Tartu saksa ajalehes astus Kreutzwald peatselt üles artikliga Jannseni ning «Vanemuise» seltsi kaitseks, kusjuures ta tõrjus tagasi süüdistusi «nooreestluses», s. t. rahvuslikus käremeelsuses, ja hindas just rahumeelset mõõdukust (tehes seda täiesti siiralt). See on ilmne tõend, et ta siis Jannseni jonele paljuski õigust andis. Aga viimase tegevuses oligi tollal, tänu tütrele ning koostööle J. Hurda ja eriti C. R. Jakobsoniga, kõige kõrgem tõusujärk.

Koidula esialgne tütarlapselik eksaltatsioon suurmehe ees andis siitpeale aset selgunud sõprustundeile selle aastate ja eluraskuste koorma all kühmu vajunud üksildase mõttetarga vastu. Ta kirjade toon on vabam ja iseteadlikum, sageli kelmikalt mänglev. Kreutzwaldi imetlusest kasvas aga teda ikka täielikumalt haarav platooniline väimustus, suur ja kirkas tunne, mida ta oma tavakohasel viisil esiotsa mõistuslikult talitseda püüdis. Mõned ettenähtamatud ja rasked vahejuhtumid andsid ometi asjale peatselt uue pöörde.

Kreutzwaldi korduvate kutsete peale saabus Koidula juuli algul Võrru vastukülaskäigule. Paraku polnud sellest kummalegi oodatud rõõmu — tohtriproua suhtumine külalisse oli enam kui jahe ja Koidula pidas paremaks kiirustada ärasõiduga. Kreutzwald oli oma 65. eluaastal sattunud keerukasse ja vähekadestatavasse olukorda. Sellest veel vähe: häirituna kirjaliku suhtlemise jätkumisest, on madam Kreutzwald tütrele ja väimehele Tartu saatnud alarmeeriva sõnumiku, mispeale Blumberg Jannseni juurde ilmunud edasi andma nõudmist, et viimane oma tütart katsuks kombekuse piirides pidada... Midagi niisugust ei olnud kumbki asjaosalistest oodata osanud! Kreutzwald oli oma abikaasa säärase sammu alandavast toorusest rabatud — ehkki tal selle inimese suhtes am-

mugi enam mingeid illusioone ei olnud. Koidulat oli teenimatu solvus sügavalt puudutanud, kirjavahetus näis jäädavalt katkevat (mõned kirjad oli tohtriproua pealegi oma käega avanud). Selles meeleehtlikus seisundis ja rängas hingelises kitsikuses on Kreutzwald ühepoolsetesse kirjadesse valanud kogu oma valulise ja lootusetu kiindumuse, isetu ja nõudlusetu jumaldamise — naise-ideaali vastu, keda saatus laskis kohata alles vanapõlves...

Pikkamisi ja piinarikkalt jõudis Kreutzwald resignatsiooni, vähemalt välise rahulikkuseni. Kui kirjavahetus 1869. aastal salamisi jätkub, siis on ta üksnes isalik sõber — kõik muu on sügavale halli tuha alla maetud. See on endiselt sisukas ja vaimurikas kirjavahetus mõlemalt poolt, mis kestis kuni Koidula abiellumiseni 1873. aastal. Ent läbielatu jättis oma jälje Kreutzwaldi nende aastate kõigile eluavaldustele, mõjustas ta üldist mõttelaadi, põhjustas skepsist, pettumusmeeleolusid, üha süvenevat enesestõtumbumist. Mõndagi tema toimimisviisis ja seisukohavõttudes ei saaks täielikult mõista sisimat hingeseisundit arvestamata.

Mis oleks olnud loomulikum ja ootuspärasem, kui et just Kreutzwald — «Kalevipoja» koostaja ja austatud kirjamees — oleks tõusnud algava rahvusliku liikumise etteotsa. Kui ka mitte ühisürituste organisaatorina, siis ometi vaimse juhina, ideoloogina, lipuhoidjana. Ent midagi sellesarnast ei toimunud. Kreutzwald ei saanud esiotsa päriselt õiget pilti hoogustuvast rahvaliidumisest ja selle iseloomust, ei suutnud täielikult mõista ja objektiivselt hinnata noorte jõudude püüdlusi. Nõnda läks 60-ndatel aastatel temast osaliselt mööda algav ärkamise elevus — ehkki ta ise oli seda pikka aega õhutanud ja ette valmistanud. Muidugi, Lauluisa varemilmunud teosed ja ta nimigi aitasid oluliselt kaasa, tema isikliku tegevuse osatähtsus tollal aga langes ja ta kaotas oma senise keskse koha ühiskondlik-kultuurilistes võitlustes (osalt küll ka juba vanaduse ja tähtsamatest keskustest eemaloleku tõttu).

Kreutzwald leidis sellal, et eesti talurahva olukord on viimase paari-kolmekümne aasta jooksul väga tunduvalt paranenud. Omajagu oli see ju õigegi, ent ilmselt siiski ülehindas kirjamees ühiskondlikes tingimustes toimunud muutusi (eriti 60-ndate aastate reforme) ja rahuliku,

kooskõlalise arengu perspektiive. Eeskätt sellega nähtavasti võibki seletada asjaolu, et Kreutzwald, kes seni oli leppimatult rünnanud rahva rõhujaid ja pimestajaid, esines nüüd ajuti koguni leplikkuse ja Balti kodurahu kaitsjana (õigupoolest küll ainult oma kirjavahetuses). Teataval järgul osutus ta isegi alalhoidlikumaks Jannsenist ja Hurdast, Jakobsonist ja Kölerist kõnelemata. Kreutzwald mitte ainult et jättis minemata esimesele laulupeole Tartus, vaid ta saatis «Eesti Postimehe» peokirjelduse puhul isegi vastukirjutise — kuna Jannseni lehes oli balti-sakslaste kohta mõni krõbedam sõna öeldud... Õnneks jättis postipapa selle kirjatüki avaldamata.

Vahekorrad olid ajutiseks otsekui pahupidiseks pöördu- nud! Olusuhete muutumine, noorte jõudude astumine avaliku elu areenile juba uutes ühiskondlik-ajaloolistes tingimustes viis Kreutzwaldi mitmeti segadusse. Sest tema aeg oli olnud kogunisti teine — aeg, kus üksikud haritud eestlased veel tuge otsisid nn. estofiilsetelt ringkondadelt, heatahtlikumatelt saksa haritlastelt. Nende hulgas ja nendega koostöös oli toimunud Kreutzwaldi kogu tegevus. Nüüd kerkis aga esile mõningaid nooremaid eesti mehi, kes oma üritustes silmas pidasid sootuks teisi jõude; nad esinesid hoopis hoogsamate ja julgemate mõtetega, suurema iseteadvuse ning käredamate nõuetega — ja Kreutzwald ei suutnud seda esialgu kõiges mõista. Siin ilmneb üks omapärane arenguprotsessi vasturääkivus. Köleri, vendade Petersonide jt. tegevus palvekirja-aktsioonide läbiviimisel 60-ndate aastate keskel oli talle tundunud asjatu ärevusekõlvamisena, rahvahulkade liikumapanemise katsed paistsid antud tingimustes ebaküpsetena ja enneaegsetena. Lausa ohtliku, läbikaalumata avantüürina hindas Kreutzwald sellal Köleri ja Jakobsoni taotlusi vene šovinistlike ringkondade opositsiooni balti-saksluse vastu ära kasutada eesti rahvuslikes huvides. Peale kõige muu näis selline uute toetuspunktide otsimine tähendavat ka kogu eelmise generatsiooni töö ja pingutuste ignoreerimist, kõrvalesurumist, senise saksaliku haridusegi väär- tuste üle parda heitmist. Ja nõnda siis tuligi, et Kreutzwald, keda oleks loodetud näha noorte jõudude kindlaima liitlasena, tegelikult jälgis rahvusliku liikumise esimesi puhanguid kõrvalt omaette mornitsedes ja slavofiilide ümberrahvastamis-programmist kohutatuna põhjas oma kirjades kohalikke «sakslaste-õgijaid» ning tuisupäid...

See sai siiski olla ainult mööduv olukord, esialgne segadusesattumine. Vähehaaval hakkas Kreutzwald mõistma oma järeldest ennatlikkust ning ekslikkust, umbusu ja kartuste paikapidamatust. Juba 70-ndate aastate algupoolel selguvad ta vaated tunduvalt ja iga nähtus asetub taas oma õigele kohale. Ent vana kirjanik ei tõusnud enam kunagi endisele juhtivale positsioonile eesti vaimuelus ega pretendeerinudki sellele. Kui 1872. aastal sai teoks Eesti Kirjameeste Seltsi asutamine (mille mõtte Kreutzwald oli algatanud juba seitsme aasta eest), siis mitte tema eestvõttel ega otsesel kaastegevuselgi. Kreutzwald valiti tema varasemaid teeneid arvestades seltsi eluaegseks aupresidendiks: ta polnud enam niivõrd tegelane ja juhtiv jõud, kuivõrd patroon, auväärne eelkäija.

1873. aastal pühitseti Kreutzwaldi 70. sünnipäeva ja Võrru tulid kaheksa eesti seltsi esindajad tervituste ning kingitustega. Valitses ülev rahvuslik meeleolu ja Kreutzwaldi austati kui vanimat ning teenekaimat eesti kirjanikku, meie rahva Lauluisa, rahvusliku liikumise teerajajat. Juubilar on siis külalisi otse nakatanud noorusliku reipuse ja lõbususega — ta oli oma sisemise tasakaalu ilmselt jälle leidnud.

Loomingulisel alal, kirjamehetöös oli Kreutzwald oma peamise teinud hulk aega tagasi. Tema kõige tähtsamad, edasiviivamad, võitlevamad teosed olid juba paljude aastate eest kirjutatud. See, mis nüüd vanapõlves uut lisandus, oli mitmeti teiselaadiline ja suhteliselt märksa tagasihoidlikuma tähendusega. Nagu Kreutzwaldi üldises eluhoiakus, nii ka ta kirjatöös tõuseb endisest märgatavalt esile filosoofiline joon ja üldinimlik elusaatuse probleemistik, saavad erilise osatähtsuse usulis-maailmavaatelised mõtisklused.

Kõige lähemalt on kaasaegsete elusündmustega seotud kalendrijutud, ja seda täiesti mõistetavatel põhjustel: nende kaudu tahtis kirjanik vahetult kaasa rääkida päevakorral olevais asjus. Pealkirjata jutus, mida hiljem keske tegelase järgi on hakatud «Mihkel Põllupapiks» nimetama, on üheks juhtmotiiviks religioosse kitsarinnalises hukkamõist. See Kreutzwaldi mahukaim jutustus, mis ulatus läbi «Kasulise Kalendri» üheksa aastakäigu (1865—1873), kannab eeskätt õpetuslik-valgustuslikku iseloomu. Andes üsnagi tõepärase pildi tolleagsest külast, on kirjanik püüdnud näidata erineva mõtteviisi ja elukä-

situsega inimeste suhete kujunemist. Põhiliseks on jutustuses haridusesõbraliku ja ratsionalistlik-valgustusliku maailmavaate võit vagatsev-palvevendliku, kõike «ilmalikku» eitava ellusuhtumise üle, mida toonitatakse vana Pöllupapi ja ta lähikondsete saatuse kaudu. Ent teose sündmustikuline kude on võrdlemisi hõre ja sageli üksnes hapraks ühenduseks rohketele õpetlikele vahelepõimingutele ning arutlustele põllumajanduslikest üksikasjust, talude päriseksostmise kasulikkusest, vallaomavalitsuste valimisest, koolikorraldusest ja muust. Sellel kõigel oli tollal vaieldamatu aktuaalsus ja üldhuvitavus, kuid Kreutzwald pole neid teemasid suutnud käsitleda niivõrd elukujutuse kaudu, kuivõrd kõrvalepõigetena vahele lükinud. Selletõttu on «Mihkel Pöllupapp» ilukirjandusliku teosena laialivalgub ja ebaühtlane, kirjamehe enese sõnade järgi pörkab ta «ühtepuhku jutustamise teelt kui juhivitsata vanker kõrvale...» Annab end tunda kalendrisabalik vähenõudlikkus, samuti järkjärguline valmimine õige pika ajavahemiku kestel. Lugejate hulgas leidis jutt siiski elavat vastuvõttu ja kalendritel oli õige hea minek (nii andis Laakmann kohe 1865. a. kalendrist, kus lugu algas, terveni seitse trükki, kokku üle 15 000 eksemplari — tolle aja kohta lausa uskumatu arv).

1874. a. kalendris ilmus eelmise järjejutustusena «Uus koolmeister», mida Kreutzwald oli taotlenud avaldada juba kümne aasta eest, kuid sattunud tsensuuritakistustele. Käsitlus on siin keskendatud kooliküsimustele, kusjuures eesrindlikke kasvatuspõhimõtteid esindab vene keele õpetajana ametisse seatud vana soldat Ivanov, kuna kohalik pastor oma kitsarinnalisuses saab moraalse kaotuse osaliseks.

Juttudes nii olulisel kohal oleva usulise sallimatuse vastase ideega seletub õigupoolest ka «Rahunurme lilled» nime kandvate värsivihikute avaldamine (I — 1871, II — 1875). Need sisaldavad tõlkeid Witscheli ratsionalistlik-religioosest lüürikast, mis oli Kreutzwaldi paelunud juba noorpõlvest alates. Tõlked on ilmselt valminud märksa varem, üksikuid näiteid oli trükiski ilmunud aastakümneid tagasi; nüüd otsustas kirjamees nad välja anda kirikuhakkide «meelehaiguseks». Asjaolu, et konsistoorium värsside avaldamist takistada püüdis (vastuolu pärast luterliku dogmaatikaga), kõneleb kahtlemata nende kasuks, ehkki tegemist on sisuliselt ikkagi usuliste mõtisklustega. Paiguti

leidub «Rahunurme lilledes» ka poeetilises mõttes huvi-pakkuvat, kuna neid värssse iseloomustab üsnagi jõuline ja värvikas kujundikeel; muide on tähelepandav iseenesest juba suuremas osas luuletustes kasutatud riimideta blank-värsski.

Kuivõrd sügavalt Kreutzwaldi sellal olid haaranud üldisemad maailmavaatelised ja usundlik-filosoofilised küsimused, seda näitab ka samaaegne töö algus «Lembitu» juures, mida ta ise nimetas oma kirjanduslikuks luigelauluks. Eeskujuks oli šveitsi kirjaniku J. V. Widmanni ateistliku suunitlusega poem «Buddha» (1869), millest lähtudes ta püüdis anda oma arengutee, oma elukäsituse ja vaadete poeetilist üldistust ning kokkuvõtet. 1870. aastal on Kreutzwaldil valminud teosest viis esimest laulu, kuid seejärel töö takerdus ja lükkus edasi pikkadeks aastateks.

Tartus «Vanemuise» seltsis sai sellal Koidula algatusel teoks eesti näitemängu sünd, millele Kreutzwald eemalt siira osavõtlikkuse ja huviga kaasa elas, ehkki oli algul asja edus kahelnud. Midagi püüdis ta ometi ka ise selles suunas teha, oli püüdnud juba märksa varemgi. Nii teame, et ta oli mitte üksnes Võru saksa seltskonna draamaharastustes asjaosaline, vaid ka kord 50-ndate aastate lõpul oma aias Kasaritsa noormeestega etendanud näitemängu Peeter I kroonimisest. Näidend oli mõistagi Kreutzwaldi enese kirjutatud (arvatavasti küll mingi kirjandusliku eeskuju järgi) ja nagu kirjavahetusest kuuleme, on tema paberite hulgas leidunud veel mitmesuguseid — algupäraseid või tõlkelisi — dramaatilisi stseene. 1864. aastal võis ta aga Schultz-Bertramile lugeda saata terve suure värssnäidendi. «Tuletorn» oli küll ainult tõlge E. C. v. Houwaldi vastavast saatusetragöödiast, ent sellisenagi eesti kirjanduspõllul uudne nähtus. Mõni aasta hiljem (1868) saatis Kreutzwald «Tuletorni» tutvumiseks ka Koidulale ja teatas samuti uue «kurbliku vaatemängu» kavatsusest. Võimalik, et esimesed juba olemasolevad näitekirjanduslikud katsetused teataval määral mõjusid kaasa ka eesti teatri mõtte küpsemisele, ehkki Koidula neid raskepäraseid ja võrdlemisi elukaugeid romantilisi värssstragöödiaid ei sõandanud lavastama hakata. Ka teoste avaldamiseks polnud Kreutzwaldil esialgu mingit väljavaadet, ja alles Koidula näidendite lavamenu õhutusel (ning suure ainelise kitsikuse tagasihutusel) jõudsid viimaks trükki nii «Tuletorn» (1871) kui ka «Vanne ja õnnistus» (1875). Oma mee-

lest oli Kreutzwald püüdnud vahendada midagi üldinimliku sisu poolest tähelepanuväärset ja kirjanduslikult arvestatavat, kuid on tollal Saksamaal väga menukat Houwaldit suuresti ülehinnanud ja omistanud ta kurbmängudele väärtusi, mida neil tegelikult siiski ei ole. Seetõttu näidenditõlked, kui palju tööd ja vaeva nad ka poleks nõudnud, ei oma Kreutzwaldi kirjandusliku tegevuse üldpildis kuigi olulist tähendust.

Peale eespool nimetatud kirjatööde avaldas Kreutzwald «Lühikese seletuse Kalevipoja laulude sisust» ja koos väimees G. Blumbergiga viimase nime all saksakeelse ülevaate «Kalevipojas» kasutatud rahvaluule-ainestikust (mõlemad 1869. aastal). Samal ajal esines ta mõne kirjutisega «Eesti Postimehes», soovitades kogukondades avalike raamatukogude asutamist ja õhutades talude päriksostmist. Kalendris avaldas Kreutzwald jutuosa kõrval ka mõningaid teiselaadilisi kirjutisi, nii näiteks maakera tekkimisest või suurest tsaarist Peetrist. Vaatamata kasvavale aastate koormale, ajutistele kõikumistele ühiskondlikes arusaamades ja isiklikust elust üle käinud tormipuhanguile on kirjamees niisiis jõudumööda katsunud tööd jätkata. Ent sellel polnud enam kaugeltki endist hoogu ega tulemusrikkust. Vanainimeselik loobumus, ajajärgi elutingimuste tõttu süvenev üksindussekaldumus saavad ikka tunnuslikumaks. Kunagisest aktiivsusest, sekulaarloomist näib olevat vähe järele jäänud. 1874. aastast ütles Kreutzwald end lahti ka kalendritoimetamisest ja siis võinuks teda päriselt õigusega «Võru erakuks» nimetada.

Kuid samal ajal kasvas ometi pidevalt Kreutzwaldi kui kirjamehe tähtsus, tema peateosed omandasid aegamööda ikka suuremat kaalu. Kreutzwaldi ja tema tööde üle kirjutati sageli nii Eestis kui ka mitmel pool kaugemal, eriti «Kalevipoega» püüti tutvustada paljudele rahvastele. Ka «Ennemuistsed jutud» tõlgiti nüüd kõik saksa keelde. Huvi eepose vastu näitas rahva hulgas jätkuvat tõusu, nõnda et 1875. aastal võis ilmuda «Kalevipoja» kolmas väljaanne, samuti avaldati uues trükis «Ennemuistsed jutud».

Kreutzwaldi peateoste uuestiilmumist just rahvusliku liikumise kõrgperioodi lävel on põhjust pidada küllaltki tähendusrikkaks — igatahes oli nende väljaandmine sisuliselt märksa olulisem tema selleaegsetest uutest kirjatöödest. Oma kõige kaalukamate, rahvahulkade püüdlusi

kajastavate teostega võttis Kreutzwald osa rahvuslikust liikumisest, võitlusest aja nõuetele vastavamate ühiskondlike suhete eest. Eesti eepose koostajana, priiuse ja vaimuvalguse kuulutajana, rahvusliku ärkamise ja taassünni ettevalmistajana õppisid teda tundma ning austama ikka laiemad ringkonnad. Ja see andis vanaraugale veel kord tõuget väljuda oma filosoofilisest üksindusest, äratas uuesti teotsemistahet ning võitlusvaimu, mida vististi poleks teatud enam oodatagi.

ELU LÖPP-PERIOOD TARTUS

Aastakümneid kestnud kohusetundliku tohtritegevusega ja ennastsalgava abivalmidusega oli Kreutzwald võitnud üldise lugupidamise ning poolehoidu nii linlaste hulgas kui ka ümbruskonnas. Härra kolleegiuminõunikuks tohtisid viisakamad võrulased oma vana linnaarsti tituleerida: pikaajalises kroonuametis oli ta nõnda siis polkovniku aukraadile vastava teenistusastmeni jõudnud. Paranes vähehaaval rahva elujärg ja ka tohtril ei tulnud kõige viimastel Võru-aastatel enam kannatada ainelise kitsikuse all. Kreutzwaldi sissetulekud olid 70-ndatel aastatel juba üsna rahuldavad. Maja ostuvõlg oli lõpuks ometi suudetud kustutada, ja kaks vanainimest ei vajanud palju — liiatigi, kui nad kogu elu olid harjunud paratamatu vähenõudlikkusega. Vahepeal oli kirjastusoludeski niipalju edenemist, et Kreutzwaldi-taoline nimekas autor hakkas juba enesestmõistetavalt honorare saama, ehkki võrdlemisi tagasihoidlikke.

Kuid üle 70. eluaasta lävepaku astunud tohtrile muutus ikka raskemaks toime tulla abivajajate kasvava hulgaga. Tervis, mis varemgi tihtipeale üles ütles, polnud enam sugugi kiita. Kui Kreutzwaldil 1875. aastal tuli pikemat aega linnaarsti töö kõrval täita ka veel kreisiarsti kohustusi, kurnas see ülekoormatus viimsed jõuvarud. Ei aidanud neid kriipsu võrragi taastada Püha Anna III järgu ordeni saamine. Oli selge, et kaua nõnda enam jätkata ei suuda.

Veel ühe aasta on Kreutzwald oma ametikohal vastu pidanud, kuid kohe 1877. a. algul esitas töölt vabastamise palve. Seejärel on teda Tartus arstlikus komisjonis uuritud nagu nekrutit ja leitud siis tõepoolest, et mees on tee-

nistuseks juba pisut vanavõitu. Kevadel oli Kreutzwald mitu nädalat haige, samuti ka naine. Niipea kui juunis saadi ametlik teade Võru linnaarsti kohalt vabastamisest, otsustas vanapaar pikemalt viivitamata Tartusse tütre ja väimehe juurde kolida. Vahest rohkemgi kui soov eluõhtul omastega koos olla mõjustas seda hilist ümberasumist sisemine tarve pääseda rahvusliku ärkamisliikumise keskusse, vahetult kaasa elada uutele algatustele. Ja mis takistaks seal ka täielikult kirjanduslikule meelistegevusele pühendumast?

Juuni lõpul müüs Kreutzwald oma maja pastoriproua Struckile. Kinnisvarade hinnad olid väikeses Võruski vahepeal märksa tõusnud, nii et maja eest maksti päris kenake summa — 4000 hõberubla. Ega saadud kaasa viia ka suuremat osa harjunud ja omaseks muutunud mööblit, kolimine Tartusse toimus ju vankritega: raudteed veel polnud. Isegi Kreutzwaldi aastakümnete jooksul hangitud rikkalikust raamatukogust tuli enamjagu müüa või tuttavatele jagada.

Viimane mõtlik jalutuskäik läbi ammugi nii koduseks saanud linnakese. Tamula järv, vaikne kaskede allee, lihtsate madalate majakeste read... Nelikümmend neli aastat — milline ajavahemik! Rohkem kui pool elu oli siin möödunud. Kui palju tööd, pingutusi, lootusi, pettumusi. Millised muutused kogu elu, inimeste, iseendaga.

Enam ei juhtunud ta kunagi siiakanti saama. Seda võis Kreutzwald isegi ette arvata, majavärvavas lahkumiseks vankrisse istudes. Ärasaatmine oli südamlük, vana tohter sai liigutatud headest sõnadest. Veel kord pilk tagasi Võhandu kaldalt, Kirumpää lossivaremete juurest, millist vaadet ta kunagi küll kehvaks oli nimetanud. Aga nüüd oli see otsekui hüvastijätt oma meheea paremate päevadega.

Palju, väga palju jäi siiski siia maha — linna ja ümbruskonda, oma kodusesse ärklituppa. Mis ootab teda Tartus ees? Ei lootnud Kreutzwald eriti palju elust väimees Blumbergi majas, ehkki ta ei läinud sinna ülalpeetavaks, vaid tasus nagu võhivõõrale peavarju ja ihutoiduse eest ettenähtud igakuise summa.

Pepleri uulitsas aset võtnud, pidi Kreutzwald küllap tõdema oma varengi avaldatud arvamuse paikapidavust, et vana puud on raske ümber istutada. Harjunud keskkonnast ja elusfäärist lahkununa ei kodunenud ta enam uues

kohas päriselt kunagi. Kõik oli siin millegipoollest kitsas ja kuidagi poolik, ei tekkinud õiget omasusetunnet. Kirjades vanale tuttavale Schiefnerile nimetas Kreutzwald oma elu veeteerimiseks, millest polevat õieti midagi rääkida — peale igapäevaste jalutuskäikude üle Toomemäe Tähtvere kanti lahkuvat ta harva oma mungakongist. Blumbergiga polnud ilmselt kuigi head läbisaamist, mees oli teadupärast üsna väiklane ja isekas. Mitut puhku on Kreutzwald viibinud lühemat või pikemat aega Kadriina poja ja minia juures, sinna pääses pärast Tartu—Tapa raudtee käikulaskmist kaunis hõlpsasti. Vanarauga suvised luusikäigud ulatusid nüüd jälle tagasi ta lapsepõlve paikadesse.

Tartu üheks eeliseks oli siiski võimalus aeg-ajalt käia «õpetatud ja õpetamata seltside» koosolekutel, kus Kreutzwaldi kui auväärse eas teenekat tegelast vastu võeti üldise tunnustuse ning tähelepanuga. *Estonia* korporatsiooni vanima vilistlasena on ta lasknud end mõnel korral viia ka üliõpilaste kärarikkaile kommerssidele, kus oma rohelise-lilla-valge värvimütsiga istus noorte hulgas ammumöödunud noorusaegu meenutades.

Jõudumööda on Kreutzwald püüdnud eesti seltsides ka aktiivselt kaasa lüüa, nõnda kohe 1877. a. detsembris Aleksander I 100. sünni-aastapäeva puhul kõnega esinedes. Toonikohane kiitus «vabastajast» keisrihärä hüvelistele omadustele ja heategudele ei jätnud selles esinemises ometi varju isiklike mälestuste põhjal antud kujutust pärisorjuse vormilise kaotamise aegsetest meeoludest rahva hulgas ja reformide kohta kõlavaid kriitilisi noote. 1878. a. jaanuari algul võttis Kreutzwald aupresidendina esmakordselt osa Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekust — otse peatselt puhkevate suurte vastuolude ja võitluste eel, millest temagi puutumata ei jäänud.

Sama aasta kevadel, ühel koosolekul «Vanemuise» seltsis kohtus Kreutzwald veel kord isiklikult ka välismaareisilt Tartu saabunud Koidulaga. Pärast päevakorras ette nähtud kõnesid tõusnud Koidula ja esinenud sõnavõtuga «Lauluisa auks», millele vastuseks Kreutzwald pannud ette hüüda elagu «Emajõe ööbikule». Vastastikust austust ja lugupidamist väljendav, ent ometi kuidagi ametlikult jahedakõlaline oli nende kahe kord nii usalduslikus vahekorras olnud inimese esinemine viimasel kokkusattumisel. Ei astunud Kreutzwald lähemale sõbralikku sõna vahetama, sest sealsamas Koidula kõrval istus papa Jannsen,

Kreutzwald 1870-ndail aastail.

kellega olid päevakorda tõusmas hoopis tõsisemad ja teravamad sõnavahetused.

Elusündmuste areng oli vahepealsete aastate jooksul andnud võimaluse ühiskondlikke olusuhteid, juhtivaid tegelasi, nende taotlusi ja taktikat paremini tundma õpida ning õiglasemalt hinnata. Ammukujunenud arvamus Jannsenist kui tuulelipust ja tema «Eesti Postimehest» kui tagurluse tööriistast leidis üha uut kinnitust. Käisid koguni kuuldused, et postipapa mingite juudaseeklite eest olevat otseselt rüütelkonnaga sobinguisse astunud — säärast sammu ei tahtnud Kreutzwald esiotsa küll oma vastasestki uskuda (ometi on «toetusesaamise» fakt hiljem

dokumentaalselt tõestatud). J. Hurt, kellele Kreutzwald oli asetanud suuri lootusi, sattus pärast 1872. aastal Otepää pastoriks saamist ikka enam oma ametivendade konservatiivse mõju alla. Jäi üle julge radikaalse võitlusprogrammiga C. R. Jakobson, kes esindas rahvusliku liikumise demokraatlikku suunda. Ja on loomulik, et selles olukorras pidi toimuma Kreutzwaldi lähenemine Jakobsonile.

Nende vahel oli varemgi kontakt olnud, ehkki mitte eriti tihe. 1866. aastal oli Jakobson esinenud kirjutisega, milles väga kõrgelt hindas «Kalevipoja» rahvuslik-äratavat väärtust. Samaaegselt on ta pöördunud Kreutzwaldi poole ka isikliku kirjaga, millele vastates viimane soovitas noorel pedagoogil oma teoksil olev koolilugemik avaldada tingimata uues kirjaviisis. Jakobson, kes seni oli vana kirjaviisi kasutanud, hakkaski Kreutzwaldi soovituse mõjul uue veendunud pooldajaks ja võttis selle kasutusele ka järgmisel aastal ilmunud lugemikus. «Kooli lugemise raamat» oli oma aja kohta suurepärase õpik, mida Kreutzwald väärtuslikult hindas, muide ka oma kalendris ilmuvas Pöllupapiloos. Jakobson oli paigutanud lugemikku katkendeid eeposest, ta tõstis «Kalevipoega» esile samuti oma «Vane-muise» seltsis peetud isamaakõnedes. «Kooli lugemise raamatu» teine osa (1875) andis veelgi märksa rohkem ruumi «Kalevipojale», kusjuures toonitati, et seda teost «peab iga Eesti poeg tundma ja mõistma! ta on meie vabaduse nurgakivi».

Kõige selle põhjal võiks oletada täielikku üksmeelt ja sõprust. Ometi olid asjal ka oma konksud küljes. Möödus küll see Kreutzwaldi ajutiste kõikumiste järk, mil teda oli häirinud Jakobsoni liigne «tormakus» ja kaalutlematuna näiv lähenemine slavofiilidele; nüüd mõistis ta, et Jakobson on järjekindel ja selgepilguline võitleja, väljakujunenud vaadete ning elulise, arengu nõuetele vastava programmiga. Kuid lähedasteks sõpradeks saada polnud neil kahel eeldusi, ja mitte üksnes erinevatesse põlvkondadesse kuulumise pärast. Ei, selle Peterburist tulnud noore mehe võimukas iseteadvuses oli Kreutzwaldi jaoks algusest peale ka midagi eemalhoidvat; nad olid inimestena liiaks erinevad ja seejuures teadagi «kaks kõva kivi». Aga üldistes asjades leidsid nad ühise keele ja momendil, kus Jakobson tõepoolest abi ning toetust vajab, astus Kreutzwald temaga kõhklematult võitlusliitu.

Otsekohe «Sakala» esimeses numbris 1878. a. märtsis oli avaldatud Kreutzwaldi päevakohane tervitus ja õnne-soov kauaoodatud ajalehele. Seal on ta öelnud oma tuntud sõnad: «Võitlemiseta ei ole kuskil elu; kes edasi tahab saada, peab võitlema.» Ta toonitab, et vaenlaste hulk on võitlejale auks, ja manitseb iseäranis nendest hoiduma, kes «kõrge palga eest võõra teenistusse püüavad meelitada». Lõpuks soovib Kreutzwald värssides, et rahvas «Sakalat» lahkelt teretaks «rõõmukella helinaga». Järgrneva aktiivse kaastööga näitas vana kirjamees oma igatist toetust demokraatliku leeri häälekandjale, mida ta kirja-des toimetajale otseselt «meie ajaleheks» nimetas. Liitumine Jakobsoni suunaga ja täielik kaasaelamine selle taotlustele avaldus eriti selgesti just Kreutzwaldi avalikus poleemikas Jannseniga.

Kui «Eesti Postimees» Liivimaa rüütelkonna maapäeva puudutavas kirjutises oli võtnud õigeks kiita, et laste kätte enneaegselt «tuletikke ja teravaid riistu» (s. t. alles «alaealisele» rahvale suuremaid õigusi) ei anta, siis ei suutnud Kreutzwald end tagasi hoida. Jüripäeval Tartust «Sakalale» läkitatud sõnumikus ironiseeris ta teravalt Jannseni väljaastumise ja selle järelkajade üle ning avaldas imestust, et «kultuuritoojate» kuue- või seitsmesaja-aastane väsimatu õpetus- ja kasvatustöö «võsandikkude kulu peal» nii vähe vilja on kandnud. Peatselt pärast seda «Eesti Postimehe» toimetajale saadetud avalikus kirjas nõudis Kreutzwald Jannsenilt otseselt lähemat selgitust tema sõnade kohta. Kuu aega hiljem avaldaski Jannsen saadud kirja ja oma vastuse «Eesti Postimehe» lisalehes üldpealkirja all «Üleaedne sõbralik kirjavahetus», katsudes asjale mõnevõrra humoorikat ilmet anda. (Mõlemad vastased elasid Tartus tõepoolest ligistikku, peaaegu üleaedsetena — veel kord Andrese ja Pearu võrdlust meelde tuletades). Näiliselt sõbraliku, paiguti isegi lipitseva tooniga vastuses hiilis Jannsen Kreutzwaldi poolt esitatud küsimuste teravikust ometi mööda, püüdes samal ajal armsale naabrimehele teisest küljest, nimelt usuasjus, hambaid säärede lüüa. Selle peale andis Kreutzwald mõne kuu möödudes «Sakalas» väga terava ja ründavalt sõnastatud oma-poolse vastuse, milles taunis Jannseni silmakirjalikku keerutamist, tema sõdimist tagurluse ja vaimupimeduse leeris, vihjas postipapa mammonaorjusele ning väljendas lõpuks avalikult oma põlgust.

Ent küsimus polnud kaugeltki üksnes Jannsenis ega tähendanud kõnesolev poleenika alatise isikliku vimma ägenemist — see oli rahvusliku liikumise kahe suuna võitluse avaldus. Et Kreutzwald täielikult «Sakala» demokraatlikul platvormil seisis, nähtub ka tema samaaegsest seisukohavõttest Hurda suhtes. «Otepää paavsti» vastuollu sattumine Jakobsoniga ei tulnud talle ootamatuna, nagu Kreutzwald oma kirjades väidab: «kantslisõime külge seotud» meestest ei võinud ta midagi head loota ja oli arvamusel, et iga preestrikuue voltide vahel elab «jesuiitlaste täisugu». Hurda avalik lahkulöömine «Sakalast» 1878. a. augustis ja Jakobsonile heidetud süüdistus «kiriku müüride mahakiskumises» ei jätnud Kreutzwaldi puudutamata ja ta on sellele otseselt reageerinud ka mitmes «Sakala» veergudel avaldatud kirjutises. Teravalt pilkas ta neid, kes murelikuks on muutunud rahva areneva mõtlemisvõime pärast, kelle püüdeks on «mõistust tagasi kruvida, viimast üleüldse kristlastele kui kõige kurjemat vaenlast tundma õpetada, kui ülemat kurjategijat ära needa ja jalgade alla sõtkuda, sest et kes teda tarvitada, olla: jumala salgaja, ristiusu lõhkuja, kirikute mahakiskuja...»

Kreutzwaldi ühinemine Jakobsoniga võitluses vihatud vaimupimestuse vastu oli jäägitu, 75-aastase kirjamehe väljaastumised konservatiivse ja klerikaalse leeri vastu otse nooruslikult ägedad ning tulised. Tema suurim soov ja lootus oli, et «Sakala» oma vastased suudaks põrmu paisata, nagu ta Jakobsonile kirjutas. Ja ta uskus selle lootuse täitumisse, sest «kes tõe ja õiguse lippu kõrgel kannab, see võidab». Veel kord oli elu tõstnud Kreutzwaldi oma laineharjale, kandnud otse võitluste keerisesse, rahvusliku liikumise kõrgaja sündmuste tulipunkti. Veel kord tõendas ta sõna ja teoga, et ta oli võitlusemees uue, edasiviiva poolel. Seda oskas muidugi ka Jakobson vääriliselt hinnata. 1879. a. algul, raskes olukorras otseste ja kaudsete rünnakute, salakaebuste, «Sakala» vastu alustatud kohtuprotsesside tõttu, kirjutas Jakobson läti rahvusliku liikumise juhtivale tegelasele Kr. Valdemāriale: «Ainult vana dr. Kreutzwald toetab mind ja saab minust aru.»

Paraku ei võinud Kreutzwald seda teed oma tõekspidamiste ja parima arusaamise järgi lõpuni käia. Tema esinemine «Sakala» varjamatu ning järjekindla pooldajana viis ränkadesse vastuoludesse koduses ringis. Väimees Blum-

berg oli nimelt kõige pesuehtsam eesti päritoluga baltlane ja konservatiiv, algusest peale Jakobsoni ägedamaid vastaseid. Kreutzwaldi olukord muutus eriti raskeks pärast avalikku vastuollu sattumist Hurdaga — sest Blumberg oli just Hurda lähimaid mõtteosalisi, muide ka Eesti Kirjameeste Seltsi kassapidaja viimase esimeheks oleku ajal. Võib nüüd iseenesestki arvata, et kahe suuna võitlus kandus ka kodusesse miljöösse ja muutis õhkkonna majas õige pingeliseks. Ei lastud siin mööda võimalust sel või teisel viisil põikpäisele vanamehele mõju avaldada, talle naise ja tütre abiga «aru pähe panna». Kui palju kõigest sellest sigines igasuguseid vaidlusi, arusaamatusi ja pahandusi! (Ega vist põhjusetult Blumberg oma äia hilisemas eluloovisandis märkinud ta vanaduseni püsima jäänud temperamendiveana kergesti keema hakkavat ägedust...) Sugulaslik türannia otsis igapäevasest hingenärimisest tõhusamaid vahendeid: otseste surveavaldustega on jõutud selleni, et Kreutzwaldi ähvardatud majast välja tõsta. Ja pikapeale need lähimad omaksed, tegelikult oma elukäsituse poolest võõrastest võõramad inimesed, kelle heaks ta oli tööhobusena aastakümneid oma koormat tõrkumata vedanud, suutsid end veel kord ühendatud jõupingutustega maksma panna, viia vanainimese raskesse sisemisse vastuollu ja muuta mõruks ta viimased eluaastad.

1879. a. mais võisid kõik «Sakala» vaenlased parunitest palvevendadeni käsi hõõruda — ajaleht suleti kroonuvõimude poolt kaheksaks kuuks. See oli küllalt pikk aeg, ja ka Kreutzwaldi kodusel vastasrinnal oli edu: kui «Sakala» 1880. aastal uuesti ilmuma hakkas, ei olnud temast enam endist kaasalööjat. Kirjas Jakobsonile katsus ta viimast Hurdaga näilisele leppimisele keelitada — üldise asja kasuks, nagu ta arvas. Jakobson hindas olukorda teisiti, ent Kreutzwaldi kodust seisundit tema enda kirjade järgi teades sai ta aru vaatenurga muutumise põhjustest ega teinud oma endisele auväärt korrespondendile tagasitõmbumise pärast etteheiteid.

Ometi ei saanud avalik lahkuminek jääda tulemata. Kui 1881. aastal Eesti Kirjameeste Seltsi eestseisuses said ülekaalu Jakobson ja ta poolehoidjad, lahkusid hurtlased demonstratiivselt seltsist — ja väimehe pealekäimisel pani ka Kreutzwald maha oma aupresidendi ameti. See avalik Jakobsoni mõttekaaslusest lahkuõtlemine oli viimasele muidugi kibedust tekitav ja ühes «Sakala» kirja-

vastuses vihjas ta Kreutzwaldi säärase toimimise tõelistele asjaoludele. Sellele reageeris Kreutzwald ärritatud ning sapise avaliku läkitusega Jakobsonile, mis avaldati «Eesti Postimehes» (toimetajaks oli seal siis juba A. Grenzstein). Nähtavasti on Blumberg osavasti ära kasutanud äiapapa antipaatiat «Sakala» toimetaja mõnede isiklike omaduste vastu, ja sel kombel õnnestus tal inspireerida konservatiivsele leerile igati meelepärane sõnavõtt. Jakobsonil oli aga küllalt mehisust sedagi esinemist tasakaalukalt vastu võtta, oma vastuslähituses säilitas ta Kreutzwaldi suhtes kõigele vaatamata lugupidava tooni. Ta oli kindel, et tulevased põlved näevad asja õiges valguses — olid ju tema käes kirjad, mis küllalt selget keelt kõnelesid kogu loo telgitagustest. «Vaene Kreutzwald on kahjatsemise väärt, et ta selles pesas oma vanad päevad peab mööda saatma,» kirjutab Jakobson Kõlerile 1882. a. jaanuaris. «Iseenesest on mõista, et ma tema täiesti rahule jätan.»

Kreutzwaldi inimlik enesetunne oli aga saanud parandamatu vapustuse, ta sisemine tasakaal kõikuma löödud. Mees oli küll vana ja põdur, kuid ta vaim oli veel virge: oma sisimas pidi ta mõistma, et oli lasknud end tõugata ületamatutesse vasturääkivustesse, läinud mõttetule ja vääritule kompromissile. See sünnitas umbset vimma ja meelegibedust, põhjustas veelgi ühe ootamatu ning suurt arusaamatust tekitanud esinemise ÕES-i koosolekul 1882. a. mais, kus Kreutzwald võtnud ühekorraga hävitava kriitika alla kogu olemasoleva eesti kirjanduse — «Kalevipoeg» ja «Ennemuistsed jutud» kaasa arvatud... Üksnes õige teotsa jalge alt kaotanu kibestuse ning tasakaalutusega võib seletada taolist oma elutöö purukspeksmise katset. Kreutzwaldi raugaea kuju omandas nõnda otse traagilised palgejooned.

Auga vanaduspuhkuse välja teeninud Võru tohter oli ülikoolilinna, oma noorpõlve lootusrikkamate aastate paika tagasi pöördunud vaikse mõttega — viimaks ometi igapäevastest leivamuredest vabana pühenduda jäägitult kirjanduslikule tegevusele. Nii mõnigi pooleliolev töö ootas lõpuleviimist, mõnigi ammune kavatsus käsilevõtmist. Ent asjaolud kujunesid sootu teistsugusteks, kui ta oli arvanud, ja selletõttu õnnestus teha märksa vähem loodetust. Kui esimeste Tartu-aastate võitluslik pinevus võis virgutada teotsemistahet ja eneseusaldust ka kirjanduslikul

alal, siis pärast sisemist ummikussejõudmist oli kõik koguni teisiti. Kreutzwald sai küll valmis oma arstliku käsiraamatu «Kodutohter» (1879), tema selleaegne suurem ilukirjanduslik teos — juba 1870. aastal alustatud poeem «Lembitu» — aga jäigi päriselt lõpetamata ja anti järelejäädud käsikirjast sellisena välja alles pärast kirjamehe surma (1885). Mida ta veel teha suutis? Töötas ümber oma esimese rahvaraamatu «Viina katk» (ilmus 1881), parandas ja valmistas uueks trükiks «Maa ja mere pilte» (mille ilmumist ta enam ei näinud). Ta on käsikirjaks kogunud ka «Kasulise Kalendri» kuusalmikud ja uuestiavaldamiseks redigeerinud «Viru lauliku laulud» — ent need mõlemad jäidki ilmutamata. Seda, mis Kreutzwald oma viimastel eluaastatel päriselt uut lisas, polnud palju: üksikud juhuluuletused ja mõttesalmikud, paarkümmend tõlkeluuletust (nendest suur osa Heine järgi).

Kõigest kaalukam on muidugi «Lembitu» — ehkki kirjanduslikule eeskujule toetuv ja lõpule viimata, katkendlik ning vastuoluline. Raagev loomingujõud ei suutnud enam täielikuks tervikuks sulatada laenulisi elemente ja omaenese maailmavaatelisi kontseptsioone ning kunstilisi kavatsusi. Poeem oli Kreutzwaldil käsil tosin aastaid, aga ometi jäi teose keskel tükk puudu, samuti ka lõpplahendus. Sündmustiku paigutamine XIII sajandi algusse on suuresti meelevaldne, samuti pole nimikangelase kujul ja tegevusel mingeid otseseid ühisjooni ajaloolise Sakala vanemaga. Poemi Lembitu on eeskätt kirjanduslik autori-projektsioon, lauliku enese vaadete ja elukäsituse, otsingute ning heitluste väljendaja. Kui kummalisena see võikski tunduda, aga just pooleldi laenuline «Lembitu» on Kreutzwaldi üks kõige isikupärasemaid teoseid: oma leppimatusega usudogmade vastu ja üleskutsetega võitlusele vaimuvabaduse ning humaansuse eest, oma ükskõiksusega välispidise au ning hiilguse suhtes ja sügavama hingelise tarbega inimest ülendava ideaali järele, oma tõe ja õiguse püüdega ning hukkamõistuga relvatärinale ja mõttetule verevalamisele. Säärase sügavasisulise filosoofilise poeemina on «Lembitu» tähelepanuvääriv kui ainus omalaadne meie vanemas kirjanduses. Teos on kirjutatud väga nõudlikus värsivormis — stantsides; sellest tingitud sõnastuslike pingutuste jäljed on küll liiaks nähtavad, et saaks kõnelda täielikust kordaminekust, aga oma aja kohta oli kunstiliseski mõttes tegemist vaieldamatu saavutusega.

Kreutzwaldi eluloojak oli kõledavõitu, süngepilvine. Kodune rahu oli küll väliselt jalule seatud, võib-olla vanapapi ümber nüüd lipitsetigi — mis muidugi meeldivam ei olnud. Aga sisemine rahu puudus. Oli ta ausalt ja siiralt toiminud äsjastes sündmustes? Oli ta õigustanud toda austust ja usaldust, mida rahvas talle osutas? Rasked küsimused. Meenus 1879. a. juunis toimunud teine laulupidu, kui Põhja-Eesti koorid kohe rongilt saabudes tulid teda tervitama, ja kui viimase peopäeva õhtul kaks esimese auhinna saanud koori — Tarvastu muusikakoor ja Kanepi laulukoor — käisid Pepleri uulitsas temale mängimas ning laulmas. Mäherdune rõõmuelevus, milline imetlevate pilkude soojus! Armetu oli sel puhul pastor Willigerode vingumine «Neue Dörptsche Zeitung'is» ja talle anti valusasti nina peale. Ei olnud Kreutzwald unustanud oma esinemisi «Sakalas» ega oma kirju Viru Kalevipoja Seltsile. Aga nüüd — millises leeris on ta nüüd? Vististi ei tea ta seda isegi...

Ta jäi kõrvale, tõmbus meelega tagasi. 1881. a. suvel taheti Kreutzwaldi saata Soome Kirjanduse Seltsi 50. aastapäevale — Eesti Kirjameeste Seltsi nimel tervitusi ja õnnitlusi üle andma. Kuid ta keeldus, põhjendades seda soome keele mittetundmisega. On arvatud ka siinjuures võimalikuks koduste keelitusi, vahest keelamisigi. Vanaraugal on ainult üks teekond — jalad ees... Ja nõnda istus Kreutzwald ning koostas oma testamenti, tal oli siiski mõningaid erisoove oma järelejääva vara kohta. Kirjanik nägi muide ette, et tema pärandist eraldataks teatav osa, millise kapitali rendisest alates 1903. aastast (s. t. 100. sünni-aastapäevast) antaks välja Kreutzwaldi-nimelist stipendiumi loodavas Eesti Aleksandrikoolis. Mitmesugustel asjaoludel — eeskätt Aleksandrikooli kavatsuse virildunud teostumise tõttu — see testamendi punkt aga jäigi paraku täitmata.

Ühe reisi, viimase oma vähestest reisidest, tegi Kreutzwald siiski veel. 1882. a. mais tähistas vanahärra Karell Peterburis oma 50-aastast doktorijuubelit, ja ÕES-i esindajana võttis ka Kreutzwald sellest osa. Üksi ei usaldanud enam teekonnale minna, poeg ja minia nõustusid saatma. Kingiks viis Kreutzwald omaaegsele õpingutekaaslasel «Viina katku» uusväljaande sellekohases iluköites. Juubilar oli küll mõni aasta noorem ja ta galamundri kard ning kassikuld kiiskas vanaviisi, aga ei olnud ta hõreneval põsk-

habemel enam endist majesteetlikkust. Vanadus, vanadus... Teise rauga kätt raputades pidi kumarassevajunud Kreutzwald selgemini kui muidu tundma, et nende ajad on möödas.

See, mis nüüd ees seisis, oli üksainus suur häda ja kannatus. Olgu küll aeg kevadine, aga vanainimene oli end sellel Peterburi-reisil ometi külmetanud. Tervis hakkas ähvardavalt loksuma, ilmnes raske ja piinav haigus — põievähk. Juunist augustini pidi Kreutzwald taluma ränki vaevu. Kuid ta püüdis siiski töötada, nagu oli töötanud kogu oma elu. Luges «Maa ja mere piltide» I osa uue väljaande korrektuure, millega jõudis lõpule paar päeva enne surma. Imetlusväärne visadus ja teotsemisvajadus, mis Kreutzwaldi elu jooksul nii paljudest raskustest oli üle aidanud, tõstis teda kõrgemale ka hääbumise kannatustest. Ööl vastu 13. augustit halvenes haige seisukord järsult ja järgmisel hommikul kella 6 ajal sulges ta jäädavalt silmad. Pikk ning töörohke elu oli lõpule jõudnud.

Ei sallinud vana ratsionalist ühegi mustakuuelise lohutaja varju oma surivoodi ääres, ja selge mõistuse on ta säilitanud viimse silmapilguni. Mis mahajääjad lahkunu põrmuga ette võtsid, selle vastu ei saanud ta enam vaielda: kirstu kõrval ja haua serval anti pappidele voli suud pruukida. Väimees kinnitas, et kadunu soov olnud vaikselt, tähelepanuäratamatult maetud saada. Kes seda küll teab — võib ka olla, et Blumberg ise soovis vältida suuremat rahvakogunemist. Igatahes kiirustati matustega ülemääraselt: enne, kui üheski eesti ajalehes Kreutzwaldi surmateade sai ilmuda, oli ta põrm 17. augustil juba mulda viidud. Siiski kogunes ärasaatjaid üsna arvukalt ja matuse talitus Jaani kalmistul kestnud mitu tundi. Rahvuslike organisatsioonide poolt olid seal lahkumissõnu lausumas M. Veske, K. A. Hermann, H. Treffner jt., laulis «Vane muise» segakoor.

Kõrge, tume marmorrist kerkib Kreutzwaldi haua päitsist. Seal seistes on vististi nii mõnelegi meelde tulnud värsid «Lembitu» sissejuhatusest:

*Läks puhkama, kui pääsnud oli vaevast:
ta oli inimene risti all.*

Ta oli tõepoolest inimene risti all. Aga ta oli ometi ka

palju rohkem kui ainult elu vaevadekoorma kandja. Ja nõnda siis loeme edasi:

*Sest sai ta küllalt rõõmusid siin maitsta
ja kibedusi tundma õppida,
et tema kujust igavest', saab paistma
täisnimese kõrgus otsata.*

KREUTZWALD JA JÄRELMAAILM

Alles mõni kuu varem, sellesama 1882. aasta märtsis, oli kogu maad vapustanud C. R. Jakobsoni ootamatu surmateade. Keset kõige ägedamat võitluspinevust oli oma parimates aastates varisenud mulda mees, kelle sihikindlus ja tahtejõud olid koondanud kõiki rahvusliku liikumise demokraatlikke jõude. Lein oli seda sügavam, masendus seda tugevam, et polnud näha kedagi teist, kes oleks olnud vääriline asuma Jakobsoni kohale.

Nüüd siis oli surnud ka Kreutzwald, eesti rahva Lauluisa. Ei olnud ta oma paaril viimasel eluaastal küll enam kuigivõrd avalikust tegevusest osa võtnud, ei võinud kaheksakümnele läheneva vanakese lahkumine ka rabava ootamatusena tulla. Ja ometi mõjus see paratamatult rusuvalt — kahe kõige väljapaistvama eesti mehe peaaegu samaaegses kadumises oli kurba sümboolikat. Rahvuslikus liikumises ilmnenud esimesed kriisinähtused muutusid siitpeale ikka märgatavamaks, senine lootuslik elevus andis järk-järgult aset perspektiivitusele ja pessimismimeeleoludele. Polnud enam endist hoogu, oli algamas taandumine, segadus, ühiskondlik mõõnajärk.

Rahvusliku liikumise kõrgperiood, selle kõige jõulisem aeg oli möödas. Muidugi mitte sellepärast, et polnud enam Kreutzwaldi, ja isegi mitte sellepärast, et polnud enam Jakobsoni. Põhjused olid üldisemat, objektiivsemat laadi — ühiskondlik-poliitiliste ja majanduslike tegurite näol. Aga just pärast Jakobsoni ja Kreutzwaldi matuseid pidid paljud äsja üldrahvalike huvideni jõudnud eestlased tundma, et koos nende suurmeestega oli hauda sängitatud ka palju helgeid lootusi.

Leinalised vastukajad Kreutzwaldi surmateatele olid laialdased. Isegi need väljarändajad — Krimmi ja Samaarasse asunud eestlased —, kelle sünnimaalt lahkumist laulik oli kurbade värssidega saatnud, elasid kaasa üldisele kurvastusele. Saabus leinaavaldusi mitmelt poolt välis-

maaltki, kus esimest suurt eesti kirjameest tunti või teati. Ajalehtedes — «Sakalast», «Virulasest», «Olevikust» ja «Valgusest» kuni «Eesti Postimehe», «Kündja» ja «Perno Postimeheni» —, samuti esimeses kirjanduslikus ajakirjas «Meelejahutaja», reas järgmise aasta kalendrites jm. ilmus arvukaid kirjutisi, sõnumeid, luuletusi, mis toonitasid Kreutzwaldi ja tema elutöö suurust.

Pärast surma raske vaheriide lõplikku langemist polnud enam endist tähendust viimatistel juhuslikuma iseloomuga konfliktidel ja arusaamatustel, senisest hoopis selgemini hakati aga nägema kõike seda, mida lahkunu oma elu jooksul oli suutnud ning saavutanud. Ja selgemini kui varem mõisteti vististi ka, kuivõrd ülekohtuselt kitsi oli saatus selle mehe vastu olnud, kui rasketes oludes ta oli pidanud töötama.

Eemalt vaadatuna oli see ennegi silma torganud. Juba 1880. aastal, kirjaniku elupäevil, avaldas «Suomen Kuvallehti» J. Krohni kirjutise Kreutzwaldist, milles häbistati Eesti- ja Liivimaa härraste kitsarinnalist mõistmatust: niisugusel mehel lasti oma jõud ära kulutada töös, mida oleksid paljud teisedki võinud teha, ja ei antud talle võimalust selleks tegevuseks, milleks tal oli rohkem eeldusi kui kellelgi muul. «Igal teisel maal, kus teaduse ja hariduse edendamine kalliskäsi on (armastusest oma isamaa vastu rääkimata), oleks Kreutzwaldi pärast professorikoht ülikooli asutatud; seal aga ei mõtelnud selle peale ükski!»

Ei mõtelnud — ja kes olekski pidanud mõtlema? Need, kelle käes oli siinmail voli ja võimus, ei saanud kogu oma sotsiaalse asendi ning ületamatute seisuslik-rahvuslike eelarvamuste tõttu tunda mingit huvi eesti keele, rahvaluule ja kirjanduse professuuri loomise vastu. Nende arvates olid kihelkonnakoolidki talurahvale üleaarused — ei pidanud ju siinsetel pärismaalastel nagunii mingeid tulevikuväljavaateid olema. Eestlaste eneste rahvusliku liikumise üheks keskseks ürituseks oli aga alles esimese emakeelse keskkooli loomine — ja seegi nüüd nii ääretult vähenõudlikuna näiv algatus ei võinud paraku teoks saada... Kui iseloomulik on see ajale ja oludele!

Eessammujate, teerajajate osa on ikka raske.

Polnud ka Kreutzwaldi surmale järgnenud aastad, terved aastakümnedki soodsad ta mälestuse jäädvustamiseks, ta teoste avaldamiseks, ta pärandi uurimiseks. Hoogsa

mõttekujutusega «Oleviku» toimetaja A. Grenzstein oli küll teinud ettepaneku välja anda Kreutzwaldi kogutud teosed ja isegi nimetada mõne taevatähe Lauluisa järele. Aga ei saanud asja maisestki plaanist, taevasest muidugi kõnelemata. Üksikuid Kreutzwaldi raamatuid (eriti «Kodutohtrit» ja «Reinuvader Rebast») uustrükkides avaldati, kuid kogutud teoseid ei söandanud ükski kirjastaja ette võtta. Ühiskondlikud olud ja eesti kultuurielu polnud veel niikaugele arenenud.

Kreutzwaldi ja ta pärandi uurimisele selle sõna tõelises tähenduses ei olnud siis kedagi asumis. Kirjaniku kogu isiklik arhiiv, ta käsikirjaline pärand, aastakümnete jooksul saadud kirjad jne. — kõik see jäi loomulikult Blumbergide hooldada. Viimase sõna peaks küll pigem jutu-märkidesse asetama: meieni on jõudnud üksnes riismed, kuna suur osa asendamatu väärtusega materjale jäädavalt hävis. Need visatud kuhugi keldrinurka, kus aeg ja niiskus tegid oma töö; aga küllap mõndagi ka lihtsalt ahju rändas — kas G. Blumbergi enese eluajal (ta suri 1892. aastal) või hiljem. Blumbergi tütre käest — too oli täielikult oma rahvast võõrdunud baltlanna — õnnestus asjahuvilistel hiljem suurte raskustega vähehaaval üht-teist kätte saada ja sel kombel talletada. Palju kahju on kallid omaksed aga igatahes Kreutzwaldile veel pärast ta surmagi teinud.

Sajandi lõpukümnendite ühiskondlik-kultuuriline olustik oli mitmeti ummikuline ja see jättis oma ilme ka lahkunud suurmehe loomingu saatusele. Siiski sai sellal Kreutzwaldi peateos «Kalevipoeg» järk-järgult laiemalt tuttavaks väljaspool: ilmusid sisujutustused soome ja rootsi keeles, esimesed tõlked vene keelde, tutvustav ülevaade prantsuse keeles, ümberjutustus inglise keeles; aastal 1900 avaldati F. Löwe uus saksakeelne tõlge, paar aastat hiljem ilmus lühike ümberjutustus ka itaalia keeles. Ehkki see kõik kokku oli ikkagi äärmiselt tagasihoidlik võrreldes näiteks «Kalevala» tõelise menu ja maailma-kuulsusega — ometi mingil määral oli ka noore eesti rahvusliku kirjanduse esikteos üle keelepüüride ulatumas, maailmakirjanduslikuks nähtuseks saamas. Visalt ja pikkamisi küll, nagu see kord varju jäänud väikerahvaste kultuuriloomingu osaks oli tollaegsetes tingimustes.

Millises suunas arenes kirjaniku ja ta elutöö hindamine kodumaal?

Kreutzwald oli pika aja jooksul eesti ühiskondlik-kultuurilistes liikumistes väljapaistval kohal olnud. Püüe astuda vaimupimeduse, mahajäämuse, sotsiaalse ja rahvusliku rõhumise vastu oli ta tööd ning tegevust juhtinud. Ta enese ja ta teoste ümber oli alatasa sügenenud vastuolusid ning võitlusi. Pole seepärast imestada, kui ka Kreutzwaldi pärandisse suhtumises avaldusid erinevad arusaamad, tema püüdluste ja tõekspidamiste tõlgitsemisel lahkuminevad tendentsid. On ju loomulik, et demokraatliku suuna esindajad J. Kunder, M. Veske, A. Reinvald, J. Tamm jt. hindasid Kreutzwaldi siiralt kui meie rahva uuele elule äratajat, valgustajat — kui meest, «kes eesti vaimuelu ülestõusmise hommiku on toonud». Ja on niisamuti arusaadav, et Kreutzwaldi biograafide ning tutvustajate ossa asunud teoloogid ja konservatiivid — M. J. Eisen, V. Reiman, G. Blumberg jt. — nägid ning näitasid teda oma erapooliku prilli läbi, mõnelgi puhul asjaolusid jämedalt moonutades. Eriti püüdis näiteks V. Reiman toonitada kirjamehe usklikkust ja leplikkust, tema maailmavaate ning tegevuse kõige radikaalsemaid jooni aga samal ajal ignoreerides. Tuleb öelda, et kõik see ei jätnud mõjustamata ka kirjanduslugude autoreid (K. A. Hermann, M. Kampmann), kelle sümpaatiad nagunii kalduisid samuti klerikaalse leeri poole.

Kuivõrd lahkuminev ja mõneski osas otse vastandlik oli suhtumine Kreutzwaldisse ja tema pärandisse erinevate vaatesuundade esindajate poolt, nähtub vahest kõige ilmekamalt just «Kalevipoja» saatusest. Rahvusliku liikumise demokraatlikud jõud olid selle vaimustusega esile tõstnud teosena, mille peale võib uhke olla kogu rahvas. Ent liikumise ummikussejõudmine ja alanud mõõnajärk tõi kaasa teatava muutuse hinnangutes. Juba leidsid mõnedki literaadid, et «Kalevipoeg» oma olemasoleval kujul polevat küllalt hea, vajavat selle- või teisesihilisi parandusi jne. (Tõsi, juttu oli peamiselt teose keelest, ja mitte ilmaasjata — ent vormiküsimuste kaudu on sageli sisulist rahulolematust väljendatud.) Hakkasid ilmnema ka eepose ideetiku moonutamise püüded: kirikumehed katsusid teost vedada oma silmakirjaliku moralismi rööbastele, teised kodanlikud tegelased nägid eeposes oma kitsarinnalise päevapoliitika tööriista. «Kalevipoega» ümbritsev isamaalike pastorite lääge ilutsemine kutsus sajandi algul välja mõnede nooremasse põlvkonda kuulunud autorite vasturea-

geerimise — kuid oma subjektivistlik-estetistliku laadi tõttu kaldus see kriitika omakorda eepose kui kirjandusliku nähtuse ühekülgssesse mahategemisse, ulatudes puhuti täieliku eitamise ja halvustamiseni.

Selsamal ajal leidis aga «Kalevipoeg» laiades hulkades ikka paremat mõistmist ja hindamist. Eesti töötav rahvas võttis eepose omaks ka ajaloolise arengu uuel etapil — revolutsioonilises vabadusliikumises. Vastukaaluks kodanlikus leeris sagenevatele «Kalevipoja» ühekülgse arvustamise, «parandamise» ja tema mõtte võltsimise katsetele tõstsid eepose siira tunnustusega esile eesti ühiskonna demokraatlikud ja proletaarsed jõud. Täie selgusega toonitas H. Pöögelmann 1911. aastal avaldatud artiklis «Kalevipoja juubeli puhul» kodanlik-klerikaalsete ringkondade ja revolutsioonilise töölisklassi seisukohtade vastandlikkust Kreutzwaldi kui suure demokraadi elutöö hindamisel: asjata püüavad «rahvuslised kirikherrad» teda oma vaimseks isaks kuulutada.

Kodanlikus Eestis toimunud kirjandusloolises uurimistöös osutati Kreutzwaldile üsnagi palju tähelepanu. Selle objektiivselt kõige hinnatavamaks tulemuseks oli Kreutzwaldi kirjavahetuse, käsikirjalise pärandi säilmete ja muu temasse puutuva materjali hoolikas kogumine, tänu millele võime nüüd Lauluisa elu ja isiksust ikka täielikumalt tundma õppida. Suure põhjalikkusega uuris G. Suits Kreutzwaldi kujunemisperioodi, A. Annist «Kalevipoja» rahvalikke allikaid ja eepose saamislugu. Ilmus terve rida muidki arvestatavaid eriuurimusi, ülevaateid, artikleid. Kuid tollaegses käsitluses avaldas suuremal või väiksemal määral mõju kodanlik objektivism ning idealistlik ajaloomõistmine; ka andsid end tunda eelnenud konservatiivsete tegelaste seisukohad ja hinnangud.

Pole midagi parata: Jannseni-sugune mees oli kodanlusele omasem, mõistetavam, lähedasem — oli ju kodanlus oma riigihümnigi leidnud viimase «Eesti Laulikust» (Kreutzwald tähendas tolle kogu puhul aga, et «rahvale antakse toidu asemel seasöök röpase molliga ette...»). Niisugune ideoloogiline atmosfäär ei olnud Kreutzwaldi ajaloolise osa selgitamiseks kuidagi soodne, tema tegevuse ja vaadete oma aja kohta edasiviivad jooned ei leidnud kaugeltki mitte alati vajalikku esiletõstmist. Mõneski artiklis või kirjandusõpikus levitati aga Kreutzwaldi isiksust ja loomingut lausa moonutavaid kujutlusi. Sisuliselt

aitas tema kui kirjaniku vähendamisele kaasa ajakirjanduses üsna kärarikkalt kajastunud väliseeskujude ja laenude «paljastamine», üldse ühekülgne mõjude otsimine, mis tolleaegses kirjanduse uurimises oli ületähtsustatud.

Milline oli olukord Kreutzwaldi teoste avaldamisega? Hoopiski mitte kiiduväärne. «Kalevipoeg» ja «Eesti rahva ennemuistsed jutud» olid viimati tervikuna ilmunud 1901. aastal. Eeposest avaldati seejärel ainult lühendatud noorsooväljaannet, mille oli koolides kasutamiseks valmistanud P. Org. Väljaspool ilmnas elavamat huvi: 1929. aastal avaldati «Kalevipoeg» ungari ja läti keeles, 1930. aastal proosatõlge prantsuse ja 1931. aastal itaalia keeles. Alles 1935. aastal, eestikeelse raamatu 400-aastase juubeli puhul, ilmus lõpuks «Kalevipoja» uus ja ka esmakordselt illustreeritud väljaanne. «Ennemuistsetest juttudest» avaldati 1924. aastal ainult esimene pool — ja see jäigi ainsaks katseks. Uustrükkidena ilmusid 1920-ndate aastate algul veel «Reinuvader Rebane», «Paar sammukest» ja «Kilplased», 1926. aastal ka «Viru lauliku laulud» — kuna neid kõiki ju mingil määral vajati koolide õppetöös. Kreutzwaldi teostekogu väljaandmiseni, mille Eesti Kirjanduse Selts 1909. a. oma ülesandeks oli seadnud, ei jõutud aga ikka veel.

Suure kirjaniku mälestuse jäädvustamine oli jäetud eraalgatuse asjaks, riigiametkonnal polnud selle vastu huvi. Mis oli võimule pääsenud pungameestel tegu üldsuse pahameelt põhjustava asjaoluga, et kunagine Võru tohtri maja oli läinud kohaliku käsitöölise seltsi valdusse ja kujunenud röpaseks joomakohaks? Kellele maja kuulub, eks see ka tea ja otsusta, mis seal teha sünnib. Hea seegi, et üliõpilasseltsi poolt 1900. aastal mälestustahvel seinale oli pandud. Vajalike majanduslike ressurssideta Kreutzwaldi mälestuse jäädvustamise seltsile ei olnud selle kultuuri-loomise maja ostmine jõukohane, kuna valitsus palutud abist keeldus. (Käsitöölise selts muidugi püüdis kuulsa mehe mälestuse arvel enesele kõva kasu lõigata, nõudes maja eest algul 30 000 ja 1938. aastal koguni 40 000 krooni — s. t. umbes kolme-neljakordset hinda!) Korjanduste teel hangitud summadega suudeti siiski Tamula kaldaäärsesse puiestikku püstitada Lauluisa tagasihoidlik mälestussammas. Vähehaaval õnnestus ka Blumbergi pärijannalt sedateist välja lunastada, muuhulgas paarsada raamatut

Kreutzwaldi raamatukogust ja mõningaid temale kuulunud esemeid.

Põhjalik murrang suhtumises kogu kultuuripärandisse ja sealhulgas ka Kreutzwaldi elutöösse ning mälestusse sai toimuda alles rahvavõimu tingimustes, Nõukogude Eestis. Kõigi teiste otsustavate ümberkorralduste ja algatuste reas oli päris enesestmõistetav ka Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus 1941. a. veebruaris Fr. R. Kreutzwaldi memoriaalmuuseumi asutamise kohta Võrus. Külastajatele jõuti muuseumi ukseid avada mõni kuu hiljem, juuni lõpul — siis, kui fašistlikud hordid olid juba surma ja hävingut külvates oma röövkallaletungi alustanud.

Sedapuhku pidi Lauluisa maja veel kord oma otstarvet muutma: süngeil okupatsiooniaastail peremehetses siin gestaapo. Kirjaniku mälestussamba kõrvale ehitasid uus-aegsed barbarid hobusetalli... Aga peatselt pärast Võru vabastamist 1944. a. sügisel kirjutas J. Barbarus luuletuse «Lauluisa külastamas», sügavas tänumeeles esile tõstes seda, millega Kreutzwaldi looming innustas võitlusele vaenlase vastu. Nüüd toodi tagasi ka maale varju viidud mälestusesemed ja Kreutzwaldi memoriaalmuuseum jätkas oma tegevust. Järgneva poolteise aastakümne jooksul on sellest kujunenud üks armastatum ja rohkesti külastatav kirjanduslik mälestuspaik.

Ent peamine, mille üle võime uhked olla, see on Lauluisa teoste avaldamise ulatus Nõukogude Eestis. Kas ei kõnele küllalt ilmekat keelt fakt, et ajavahemikul 1946—1961 on ilmunud neli «Kalevipoja» väljaannet üldtiraaziga 110 000 eksemplari? Või see, et meie päevil (1953. a.) realiseeriti viimaks ometi Kreutzwaldi teostekogu avaldamise kavatsus? Või see, et on palju ära tehtud tema suure ja sisuka kirjavahetuse väljaandmisel? Säärase ulatusega publitseerimistöö on saanud võimalikuks tänu kultuurielu üldistele edusammudele sotsialistlikus ühiskonnas.

Uutel maailmavaatelistel ja metodoloogistel alustel, marksistlikest põhiseisukohtadest lähtudes on nõukogude kirjandusteaduses asunud Kreutzwaldi elutöö uurimisele ja hindamisele, tema rikkaliku pärandi põhjalikule ning objektiivsele läbivalgustamisele. Kõige selle tulemusena on kujutus Kreutzwaldist varasemaga võrreldes mitmeti selgemaks ja õigemaks muutunud, oleme vabanenud suurele kirjamehele mõnede kodanlike hindajate poolt antud

Kreutzwaldi monument Tallinna
Kadrioru pargis.

Skulptor E. Taniloo (1958)

ekslike või sihilikult ühekülgsete iseloomustuste mõjust. Ja mis peaasi: laiadele rahvahulkadele on Kreutzwald lähedasemaks ning mõistetavamaks saanud kui kunagi varem — oma teostega, oma püüdlustega, oma isiksusega.

Nõukogude Eestis peetakse rahvusliku kirjanduse rajaja mälestust au sees. Tema nime kannavad Riiklik Raamatukogu ja Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseum, koolid, kolhoosid, tänavad. Püsiva austuse ja tänu väljenduseks

on ka Kreutzwaldile Tallinnas ja Tartus püstitatud monu-
mendid. Kirjaniku 150. sünni-aastapäeva tähistamine
1953. aastal kujunes eesti kultuuri suureks pidupäevaks,
millal meie kirjanduse alusepanijat ja tema elutööd mee-
nutati kõigis vennaskabariikides. Niisama laialdast vastu-
kaja leiab ka «Kalevipoja» ilmumise 100 aasta juubel —
seda teost tuntakse kogu Nõukogudemaal korduvalt ilmu-
nud venekeelsete väljaannete vahendusel, tuntakse vara-
semate ja viimasel ajal ilmunud tõlgete kaudu õige mit-
mel pool välismaadelgi.

«Minu elulugu moodustab osa minu rahva ajaloost» —
neid Tarass Ševtšenko sõnu oleks võinud täie õigusega
korrata ka Kreutzwald. Tema elulugu on ühtlasi päris-
orjuse langemise ja uute ühiskondlike vahetõrgete are-
nemise lugu, sajanditepikkuse kultuurilise mahajäämuse
ületamise lugu. See on lahutamatu ühest kõige otsusta-
vama tähendusega järgust meie rahva ajaloos: eesti rah-
vuse kujunemisest, rahvuslikust ärkamisest. Ainult oma
olemasolust ja seisundist teadlik rahvas oli võimeline
enesele seadma kaugemaid eesmärke, looma oma rahvus-
likku kultuuri, et saada väarikaks liikmeks rahvaste per-
res. Nende teeneid, kes selleks kogu oma jõuga kaasa
töötasid, ei unustata kunagi: sotsialistliku ühiskonna
üles ehitanud järelpõlved oskavad hinnata kõike progres-
siivset eelnenud ajaloolistest arengujärkudest. Ja iga
rahva tõeliselt väljapaistvatel kultuurimeistritel on eel-
dusi varem või hiljem ka teiste rahvaste tähelepanu ning
austust pälvida — selles avaldub rahvusliku ja internat-
sionaalse lahutamatu seos.

Suured kirjamehed, algatajad ning teerajajad, ei kaota
aja ja elu edasiliikumise tõttu oma tähtsust ega inimlikku
paelvust. Pigem vastupidi: aastakümnete möödudes
taandub väheoluline ja kõrvaline, tõuseb seda mõjuka-
mana esile tõeliselt püsiv ja aegumatu. Oleks vis-
tisti lootusetu katse tahta Kreutzwaldist kõigis ta elukül-
gedes n.-õ. adekvaatset kujutust luua, aga peamist
temas näeme kahtlemata järjest selgemini. Me austame
Kreutzwaldi kui väsimatut töömeest, kes kogu oma jõu ja
võimed pühendas rahva paremale tulevikule, kes kaitses
inimese õigust vabadusele ja õnnele, haridusele ja kul-
tuurile. Me hindame Kreutzwaldi kui eesti rahvusliku
kirjanduse nurgakivi asetajat, alusmüüri rajajat, demo-

kraatlike traditsioonide põhjendajat. Oma tegevuse ja loominguga aitas ta kaasa sotsiaalse vabastusliikumise kasvule nii oma kaasajal kui ka aastakümneid hiljem.

Muidugi — Kreutzwald oli teise ajajärgu, teiste tingimuste, teise sajandi inimene. Tema elukäsitlus ja maailmapilt oli loomulikult tänapäeva nõukogude inimeste omast paljuski erinev. Selles pole midagi imekspandavat. Ent vahest just seda kõitvamad on need jooned, millega Kreutzwald on meile lähedane — mõtlejana ja tõetsijana, kirjamehena ja avaliku elu tegelasena, loojana ja inimesena.

On varemgi suurema või väiksema selgusega tunneta tud, et Kreutzwaldis avalduvad märksa tugevamini kui enamikus ta kaasaegsetes need omadused, mis teda ühendavad meie sajandiga. Ühendab vankumatu usk inim mõistuse jõusse, püüe iseseisvalt mõtelda ja elunähtustele kriitiliselt läheneda. Ühendab veendumus lakkamatus arengus ja edasiliikumises, tõe ja õigluse võidus. Ühendab sügav humaansus, inimese õnnepüüde ja elu rõõmude hindamine, kõige inimlikult ülla ning kauni väärtustamine.

Kreutzwald oli suur inimene, ent vististi küll üksnes harva on ta võinud end tunda õnneliku inimesena. Liiaks vastuoluderohke oli ta ajajärk ja ta isiklik elu — tulvil lootuste ja kahtluste heitlikkust oma rahva saatuse pärast, koormatud igapäevase leivamure ning muude häda dega, enamasti nukralt üksildane vaimses ja hingelises mõttes. Aga kõige kiuste suutis Kreutzwald palju, saavutas palju, algatas palju. Ta leidis kõige suuremat rahuldust tööst rahva kasuks. See ei olnud mingil viisil sihitu ega rõõmutu elu.

Lauluisa elulugu tunda on rikastav — ta õhutab meidki tööle, tegevusele, lakkamatule eneseületamisele. Üksnes selle kaudu on saavutatav tõeline elutäius.

SISUKORD

Pärispõlve hämarikust	5
Köite ja kammitsate kiuste	13
Ülikooliaastad	25
Võru tohter ja literaat	37
Rahvakirjanik-kalendritegija	50
«Kalevipoja» tähe all	64
Ennemuistsed ja muud jutud, «Viru lauliku laulud»	79
Hilisemad Võru-aastad	91
Elu lõpp-periood Tartus	106
Kreutzwald ja järelmaailm	113

Нирк Эндель Юханович
ФРИДРИХ РЕЙНХОЛЬД КРЕЙЦВАЛЬД
Краткая монография
На эстонском языке

Оформление Р. Пангсеппа
На обложке гравюра на дереве
Э. Коллома

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja E. Priidel

Tehniline toimetaja K. Einberg

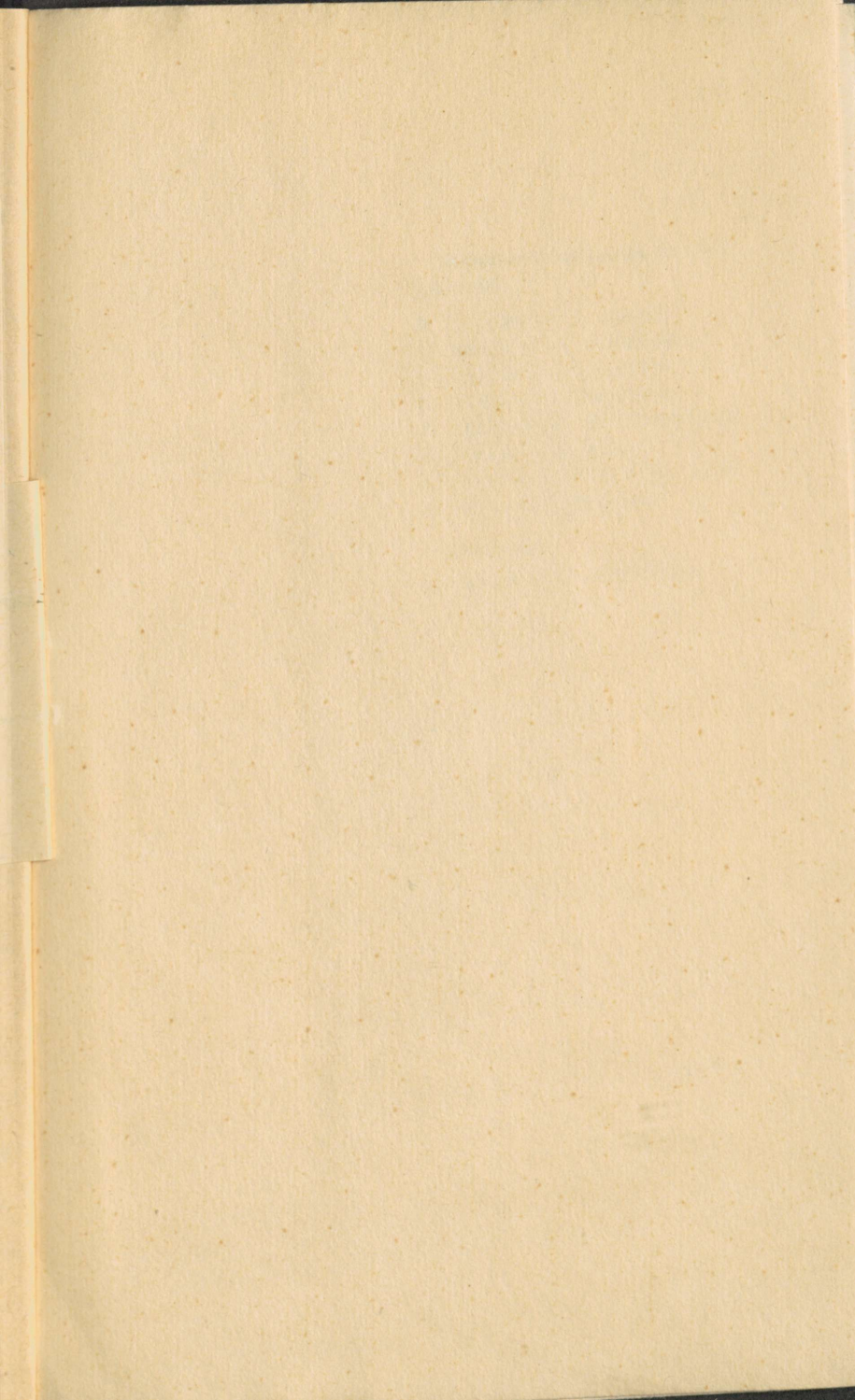
Korrektorid E. Künarpu ja I. Tamm

Ladumisele antud 3. VII 1961. Trükkimisele antud 11. VIII 1961. Paber 54/84,
¹/₁₆. Trükipoognaid 8,0. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 66.
Arvutuspoognaid 7,2. Trükiarv 8000. MB-05543. Tell. nr. 1267.
Trükkikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk tn. 54/58.

Hind 41 kop.

TRÜKIVIGU

lk.	Rida	On trükitud	Peab olema
8 126	1. ülalt 5. ülalt	Kampmann vennaskabariikides	Kampmanni vennasvabariikides

41 kop.

A

24001

6371506